

X 201.047

B ü k y B a r n a

A rendszerváltástól az elitváltásig

A Szabad Európa mikrofonja előtt

Feleségem, Winona emlékének

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001078793

X 201047

© Büky Barna, 2013

ISBN 978-80-89286-95-9

ELŐSZÓ HELYETT

Kötetem négy részre tagolódik, de közvetlenül vagy közvetve mind a négy a magyarországi rendszer- és elitváltás közös témájához kapcsolódik. Ismerve a szovjet birodalom összeomlásának körülményeit, ez a két váltás szükségszerűen szétválk – a rendszerváltás jóval megelőzi az elitváltást –, de ugyanakkor elválaszthatatlanok is egymástól. A kettő szétválk, mert a „rendszer”, tehát a létezett szocializmus rendszere 1989-ben az egész közép-kelet-európai térségben múlt időbe, illetve felszámolásra került – de az uralkodó társadalmi réteg vagy „elit”, amelyet a kommunista diktatúra erőszakkal a társadalom tetejére helyezett és amely a diktatúrát kiszolgálta, a helyén maradt. Azért maradhatott a helyén, mert a diktatúra negyven évig, aránytalanul hosszú ideig tartott. Nem létezhetett tehát olyan alternatív elit, rendelkezvén a szükséges szakismerettel, tapasztalattal, kapcsolati tőkével, amely a kommunisták által a társadalomra kényszerített „elit” a maga egészében rövid időn belül leválthatta volna. A két váltás azonban elválaszthatatlan is egymástól, mert a rendszerváltást, ha időeltolódással is, de feltétlenül követi az elitváltás. A rendszerváltás ugyanis felgyorsítja a fokozatos elitváltás folyamatait, és teljesen új követelményeket támaszt, amelyeknek a korábbi rendszerben létrejött „elit” mind kevésbé képes megfelelni. Ezért is tart ma ott az ország, ahol sajnos tart. A rátermetlen elit megmaradása a társadalom élén a fejlődés bénító fékjének bizonyult, és bőven megérett az eltávolításra, hiszen a tartalék elit, nem úgy, mint a rendszerváltás idején, ma már készen áll, hogy megfeleljen a mai korszak követelményeinek.

A kötet egyes részei időrendben követik egymást. Az első egy előadás szövege. 1984 elején tartottam Münchenben a Magyarországon kibontakozó súlyos gazdasági válságról, amelynek, mint már akkor is hangsúlyoztam, politikai válságba kellett torkollnia.

Ezt követi egy kommentárgyűjtemény. Valamennyi a Szabad Európa Rádióban hangzott el 1984 és 1992 között, összesen 86 írásomról van szó. Ez az időszak felöleli mind az 1989-es fordulatot megelőző éveket, mind a rendszerváltás időszakát. Persze, nem csak a rendszerváltás a témájuk: a kom-

mentárokat úgy válogattam össze, hogy a magam egyéni tükrében bemutassák ezt az egész izgalmas korszakot, mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban. Fűztem hozzájuk szerkesztői jegyzeteket is, hogy a mai fiatalabb olvasók gyorsan beilleszkedjenek minden akkori fejleménybe, amely a kommentárt kiváltotta.

A harmadik rész egy 2009-ben, az íróasztalomnak készített tanulmány. Csak lazán és közvetve kapcsolódik a rendszer- és elitváltáshoz. De nagyon is összefügg vele, mert a régi elitréteg eszköztárából, valahányszor a pozícióit veszni érzi, mindig előkerül a „fasizmus” fogalmával való teljesen gátlástalan és megtévesztő visszaélés, illetve torzítás. Ez a társaság sohasem habozik, hogy „a fasiszta veszéllyel szembeni kérlelhetetlen fellépéssel” próbálja indokolni létjogosultságát – tehát úgy érzem, nagyon fontos ezen a téren a fogalmak tisztázása.

Végül a befejező tanulmány címe: *Elitváltás*, önmagáért beszél. 2012-ben írtam, és az időzítés nem véletlen. Az elitváltás most került Magyarországon a döntő szakaszba. A konvulziós és szélsőséges reakciók is érthetőek. Egy kiöregedett, átvitt értelemben is kivénhedt hazai uralkodó réteg érzi, tudja, hogy lejárt az ideje. Valami hasonlót érez egész Nyugat-Európában a „68-as” baloldali generáció is, amely hosszú évtizedekig játszott kulcsszerepet a nyugati világban. Nem kevés kapcsolati tőke is akad e két társaság között, ami a szeretlen kirohanások és rágalmak egyeztetésében is megmutatkozik. Tehát joggal érzem úgy, hogy nem időszerűtlen írásom s kötetem mondanivalója.

GAZDASÁGI VÁLSÁG! POLITIKAI VÁLSÁG?

A magyarországi rezsim önbizalomvesztése

1984 elején a Müncheni Katolikus Magyarok Egyesülete (KMEM) felkért, hogy tartsak előadást a magyar gazdasági helyzetről a helyi magyar emigráció tagjainak. Az előadásra, tekintélyes számú közönség előtt, 1984. február 2-án este került sor a müncheni Döpfner Bíboros Házban. Miután befejeztem, heves vita kerekedett: hallgatóim többsége úgy vélte, hogy a mondanivalómból eredő következtetésem nem helytállóak, mert a hazai rezsim – mint többen is hangoztatták – politikailag, sajnos, sziklaszilárd, és belátható időn belül ilyen téren nem lehet semmiféle lényeges változásra számítani Magyarországon.

Nem helyzetelemzésre, hanem dinamikus megközelítésre törekszem. Azt vizsgálom, hogyan jutott a magyar gazdaság – politikai-hatalmi megfontolások függvényében – mai állapotába, és hogyan hat vissza ez a gazdasági állapot a politikai-hatalmi megfontolásokra most és a belátható jövőben. Szeretnék nyomban hangot adni ama meggyőződésemnek, hogy Magyarország a gazdasági válság szakaszába került. Olyan állapotba, amely a politikai válság feltételeit is megteremti. Ezt a válságot nem kísérik drámai megnyilvánulások: nincs áruhiány, jegyrendszer, eliramló infláció, nincs még fizetési csőd sem. Mégis válság ez, mert összeomlóban van valami, ami a gazdaság és a társadalom sorsát mindmáig meghatározta. Nevezhetem vajúdásnak is, mivel ez a fogalom a lehetséges negatív vagy pozitív kimenetelt egyaránt feltételezi.

Egy politikai-gazdasági rendszer életképessége nem akkor válik kérdésessé, amikor az ellenfelei által felállított kritériumok szerint látványos kudarcot vall, hanem csakis akkor, amikor az adott társadalomban már nem marad számottevő réteg, amely hinne a rendszer életképességében, amikor már a rendszer képviselői, a hatalom gyakorlói sem táplálnak erről illúzió-

kat, vagyis amikor megrendül a hatalom önbizalma. Tehát nem akkor, amikor látványosan összeomlik az első öt éves terv, amikor dühöng a terror, amikor az életszínvonal mélypontra süllyed. Még akkor sem, amikor kiderül, hogy édeskeveset ér az a gazdasági fejlesztés, amit a rendszer mérhetetlen emberi és anyagi áldozatot kikényszerítve megvalósított. Ennek a kudarcnak a tanulsága a hatalom gyakorlóinak számára nem volt több, minthogy „szubjektív tévedések” csúsztak az egyébként felsőbbrendűnek tartott rendszer működésébe, hogy „elhamarkodták” a fejlesztés ütemét és arányait, és olyan erőszakos módszereket alkalmaztak, amelyek több kárt okoztak, mint hasznot. Csupán ennyi felismerés nyiladozott a hatalom gyakorlóinak körében 1953 nyarától kezdve, de a magyar nép forradalmának kellett bekövetkeznie, és azután még egy évtizednek eltelnie, míg a rezsim képviselőinek többsége végre eljutott a második kijózanodásig. Ez minőségileg meghaladta az elsőt, mivel mind gazdasági, mind politikai realitások felismerését tükrözte, de a rendszer életképességébe, felsőbbrendűségébe vetett hitet még mindig úgy-ahogy megőrizte.

A gazdasági felismerés abban állt, hogy a hatalom urainak többsége megszűnt hinni a tervgazdálkodás centralizált formájának, szovjet modelljének célszerűségében. Rá kellett jönniük, keserves tapasztalatok árán, hogy ez a modell nem csupán szubjektív tévedések, túlzások, erőszakoskodások miatt nem működik jól, hanem – a kapitalizmusról kialakított szemléletüket ezúttal saját rendszerükre alkalmazva – szükségszerűen termeli ki a pazarlást, az erőforrásokkal való rossz gazdálkodás viszonyait, szükségszerűen hoz létre periodikusan visszatérő feszültséget a nyersanyag-kitermelés, illetve -import, valamint a feldolgozó ágazatok között, törvényszerűen halmozza az aránytalanságokat a gazdaság ágazatai között.

De még ebből a felismerésből sem nőtt volna ki 1968-ban az új gazdasági mechanizmus, ha nem kapcsolódik hozzá egy politikai megfontolás, amelynek eredményeként a rezsim mintegy húsz évvel ezelőtt megkezdte egy íratlan politikai kompromisszum feltételeinek kialakítását a párt és a társadalom között. A párt a politikai és nemzeti öntudat kialakítását kívánta biztosítani, és cserébe lényegében a magánélet szabadabb kibontakozását kínálta, megcsilantván a kedvezőbb egyéni boldogulás lehetőségeit. Ez persze nem volt szabad és egyenlő felek alkuja, de a pártvezetőség jó része tisztában volt azzal, hogy az íratlan kompromisszum csak akkor érvényesülhet, ha a párt is teljesíti bizonyos kötelezettségeket. Köztük első helyen szerepelt a közügyektől elforduló társadalom életszínvonalának érezhető és fokozatos emelése.

Az 1968-as változás lényege

Az új mechanizmus kettős rendeltetésű volt: biztosítani a gazdaság gyorsabb ütemű növekedését és hatékonyabb működését, továbbá létrehozni olyan gazdasági közeget, amelyben az életszínvonal javulása könnyebben megvalósul, tehát teljesíteni a párt íratlan kötelezettségét az íratlan kompromisszumban. Mindehhez tegyük hozzá: 1968-ban az új mechanizmus bevezetése egyáltalán nem volt olyan egyedülálló kihívást jelentő tett, amint azt a rezsim képviselői manapság sugallják. A Szovjetunióban 1965 őszén vezették be a profitmutatóra épülő gazdaságirányítási rendszert, melyet Liberman szovjet közgazdász dolgozott ki. Ezt nevezték akkoriban liberianizmusnak. Ez ugyan később elenyészett, de az 1960-as évek közepe táján a gazdasági reformok nagyon is napirenden voltak az egész blokkon belül. Csehszlovákiában egy évvel korábban, 1967-ben vezették be az új gazdasági modellt, az új mechanizmust következetességben meghaladó, átfogó reformprogramot. Az MSZMP nem volt úttörő ezen a téren, nem is ment a legmesszebbre, és amikor az elhatározás megszületett, a magyar párt semmiképpen sem érezte, hogy elszigetelt kísérletet valósít meg.

A központi hatalom és a gazdálkodó egységek viszonyának lényege nem változott. A központi apparátus továbbra is a gazdasági racionalitás letéteményesének tekintette magát, és esze ágában sem volt, hogy akaratának feltétlen érvényesítéséről lemondjon. Csupán az érvényesítés módszere változott annyiban, hogy a központ közvetlen utasítások helyett közvetve, szabályozók segítségével kívánta ugyanazt a célt elérni. A gazdasági szabályozókat a központban úgy dolgozták ki, hogy a komplex formulákban előírt arányok megsértése automatikusan anyagi hátrányba hozta a vállalatot: kevesebb bért fizethetett, kevesebbet fordíthatott beruházásra, csökkent a részesedési alapja, vagyis alkalmazottainak járulékos jövedelme, és csökkent a vezetők prémiuma, ami jövedelmük jelentős részét képviselte. A szabályozókon keresztül a központ lényegében előírta a vállalatnak, mekkora létszámot alkalmazzon, milyen szintű béreket fizessen. A központ a szabályozókat a tervutasítások pótlékainak tekintette.

Átfogó árreformra egyáltalán nem került sor. Csak annyi volt a változás, hogy az államilag megszabott árak körén kívül az úgynevezett limitált és szabad árak köre is létrejött. De fennmaradtak az irreális árszintek és árarányok – politikai megfontolások miatt maradtak fenn. A termelői árak körében azért, hogy a vállalatok azt termeljék, amit az állam termeltetni kíván velük,

ha a termék veszteségesnek bizonyult, az állam beavatkozott, mesterségesen alacsony vagy éppen magas árakat érvényesített, a veszteséget mintegy „nyereséggé” alakította át, és a tényleges veszteséget az érintett vállalatoknak szubvenció formájában megtérítette. A fogyasztói árak körében pedig azért maradtak fenn a torz, irreális árak, mert az állam ezeken keresztül is védte a szocializmus egyik legalapvetőbb „vívmányát” a társadalommal szemben.

A fennálló szocializmus egyik legalapvetőbb „vívmánya” – persze a párt szemszögéből – a nemzeti jövedelem alapvető újraelosztása az állam javára és a társadalom rovására. A kommunisták hatalomra kerülését mindenütt és mindenkor, kivétel nélkül a társadalom átlagos életszínvonalának kezdeti és egykori jelentős visszaesése követte, jelezvén, hogy ez az alapvető jövedelem-újraelosztás végbement. A társadalomtól elvett jövedelem a kommunista pártnak nem csupán kezdő tőkéje, hanem állandóan megújuló tőkéje, amely hozzájárul hatalma gyakorlásának finanszírozásához. Tehát ilyen értelemben a „szocializmus vívmánya”. Olyan vívmány, amely a társadalomnak nem adható vissza a hatalom jelentős, talán végérvényes aláásása nélkül. A párt ezen kizárólagos jogát során annyi jövedelmet ragad el a társadalomtól, amennyi csak lehetséges, hiszen hatalmi ambíciói is szinte korlátlanok. A társadalom tagjainak így nem marad annyi jövedelmük, amennyiből meg lehet élniük, a kiskeresetűeknek pedig annyi sem marad, amennyi pusztán létük fenntartását fedezhetné. Így aztán a pártnak, miután az irreálisan alacsony béreket kialakította, irreális fogyasztói árrendszert is létre kellett hoznia, elsősorban azért, hogy a pusztán lét az irreálisan alacsony keresetből is fenntartható legyen. A párt így, egyes árak szubvencionálásán keresztül, valamicskét kénytelen visszaadni a társadalomnak az elvett jövedelemből, ami természetesen új kommunista értelmiséget nyert: az állam szociális gondoskodását hivatott bizonyítani.

Visszatérve az 1968-as reform jellemzéséhez: a változás a beruházások területén is korlátozottnak bizonyult. Kétségtől létrejött a formailag önálló hatáskörben eldöntött vállalati beruházások köre – a ráfordításoknak majdnem felét tette ki –, de az állam egyrészt továbbra is közvetlenül rendelkezett a ráfordítások másik feléről, másrészt a szabályozókon és hitelmonopóliumán keresztül a vállalatok beruházási döntéseit is manipulálni tudta. Ha egy-egy erőszakolt koncepció veszteségesnek bizonyult, az állam elrendelhetette – és el is rendelte – újabb szubvenciók folyósítását.

A külkereskedelemben a forint átválthatósága nem valósult meg. Az állam továbbra is a manipulált árszorzókon keresztül tudatta a vállalatokkal, hogy mit érdemes exportálni és mit behozni, 50–60 vállalat önálló export-

import jogot nyert, egyébként az állam külkereskedelmi monopóliuma fennmaradt. Ehhez kapcsolódott a hitelmonopólium. A központi bank csak olyan exporttermelést, illetve exportcélú beruházást hitelezett, amely meg egyezett a központi elképzelésekkel. És változatlanul fennmaradtak az ország KGST-kapcsolatai. A KGST együttműködési rendszere továbbra is azt a feltételezést tükrözte – azt tükrözi egyébként ma is –, hogy valamennyi tagállamban parancsuralmi gazdálkodás érvényesül, s Magyarországnak is ehhez kellett alkalmazkodnia. A nagy államközi szerződéseket az állam vállalatokra rótt konkrét feladatokra bontotta le – s mindig vita nélkül. Ha a kötelezettség veszteségesnek bizonyult, a vállalat megfelelő szubvencióban részesült.

A társadalom reakciója kizárta, hogy következetes reform bontakozzék ki. A társadalomnak a gazdasági életben tevékenykedő tagjai hamarosan felismerték, hogy csupán a korábbi módszerek finomultak, deklarált önállóságuk valójában „látszat-önállóság”, hogy manipulálják őket. Ennek megfelelően viselkedtek. A vállalat számára tehát a szabályozók kijátszása lett az ésszerű gazdálkodás kritériuma és az erőforrások kijárással történő megszerzése a siker alapfeltétele. Az új viszonyok között is az maradt a sikeres vállalat, amelyik a felső szerveket képes volt meggyőzni arról, hogy a számára biztosított központi kedvezmény – legyen az bankhitel, szubvenció, beruházási juttatás vagy a vállalat testére szabott „egyeti szabályozó” – úgynevezett népgazdasági érdeket fejez ki. Fennmaradt tehát a vállalat és a központ alá-, illetve fölérendeltségi viszonya és azon belül a kölcsönös manipulálás gyakorlata.

A felemás reform és az olajválság következménye

Tíz-tizenkét évvel ezelőtt – a fordulatnak nem volt meghatározott dátuma – a párt ezt a korlátozott, felemás reformfolyamatot is leállította, illetve megkezdte a visszakanyarodást a centralizált tervgazdálkodáshoz. Nem azért, mert a kísérletet gazdasági kudarcnak ítélte. A magyar gazdaság növekedési üteme valamelyest felgyorsult 1968 és 1972 között, gyorsan emelkedett az export és érezhetően növekedtek a reáljövedelmek, sőt a reálbérek is. Az egész gazdaság hatékonysága javulni látszott. Talán azért, mert a felemás, manipulált reformmechanizmus is viszonylag eredményesebbnek bizonyult, mint a parancsuralmi gazdálkodás? Lehetséges, hogy ez is szerepet játszott. Utólag visszatekintve azonban eléggé egyértelmű, hogy a külgazda-

sági körülmények 1968 és 1972 között kivételesen kedvezőek voltak. A világgazdaság konjunktúrában volt, növekedett a nemzetközi kereslet, az új ipari forradalom és a nyomában járó szerkezeti átalakulás még nem bontakozott ki, nem volt éles világpiaci verseny, és volt bőven kereslet a piacon, még a színvonalat meg nem ültő termékek iránt is. A kelet-európai áruk iránti keresletnek pedig nem csak szabad utat nyitott, de lökést is adott az úgynevezett „kelet–nyugati enyhülés” kibontakozása. Ugyanakkor Magyarország még olcsón szerezte be a nyersanyagokat és energiahordozókat mind a nyugati piacokon, mind a Szovjetunióból, ami igazolni látszott, hogy a korábbi és továbbra is szorgalmazott magyar fejlesztés – nyersanyag- és energiaigényes ágazati és termékszerkezet kiépítése – helyes politika.

Ezek a körülmények voltak a viszonylagos siker meghatározói 1968 és 1972 között, amit az is bizonyít, hogy ebben az időszakban a többi kelet-európai ország is hasonló, felfutó szakaszba jutott, holott azokban a gazdasági reformok nem kerültek bevezetésre. Mi volt akkor a visszakanyarodás oka? A döntő ok az első olajválság kirobbanása volt. De már ezt is megelőzte az a vita, amely az MSZMP vezetőségében a gazdasági reformok további sorsáról megindult. Egy kisebbség, amelynek hangadói között Nyers Rezsőt és Fehér Lajost jelölhetjük meg, az új gazdasági mechanizmus következetesebb folytatását sürgette, rámutatván a legnyilvánvalóbb hatékonysági fékekre, amelyek a reform felemás, manipulált voltából származtak. Egy másik szárny – Komócsin Zoltánt, Gáspár Sándort, Biszku Bélát fedezhetjük fel fő szóvivői között – a reformok felszámolását, vagy legalábbis befagyasztását követelte. Hivatkoztak arra, hogy Magyarország az új mechanizmussal „kilóg a KGST-sorból”, hiszen időközben a gazdasági reformok a blokkon belül mindenütt – a Szovjetunióban is –, lekerültek a napirendről. Azt állították, hogy még a visszafogott reform is veszélyes folyamatokat indított el, lazította és nehezítette az állam, illetve a párt szerepének meghatározó érvényesítését a gazdasági életben, differenciálni kezdte a jövedelmeket, úgymond az „élénjáró osztály”, a munkásosztály rovására. Ez a csoport a szakszervezetek vezetésében leülepedett, hagyományosan dogmatikus apparátusi gárdát is mozgósította az utóbbi aggodalom igazolására. És végül ott volt a párvezetés centruma, élén Kádár Jánossal, amely egy ideig hagyta ezt a vitát kibontakozni.

Ekkor robbant be a világba az első olajválság, és mindaz, ami gyors ütemben kísért, majd lezárta a pártvezetés belső vitáját. A centrum habozás nélkül a reformok leállítása mellett döntött. Az első világpiaci viharok láttán semmivé foszlott a kezdeményező kedve. Nem volt bátorsága sem az új ki-

hívással szembenézni, sem a megfutamodásból származó távlati veszélyeket felismerni. Sietve igyekezett visszakanyarodni a központosított tervgazdálkodás felé, a külkereskedelemben pedig a KGST ernyője alatt vélt menedéket találni. Az uralkodó hatalmi csoport önbizalma megrendült. Miért indokolt ezt mondani? Soraiban egy alapvető kérdésben súlyos ellentétek merültek fel. Ezt ugyan a hatalom csúcsán, a Politikai Bizottságban – néhány úgynevezett „gazdasági reformista” eltávolításával – formailag felszámolták, de azt a törést, amit az említett vita és az azt követő megfutamodás kiváltott a párt soraiban, már nem lehetett ilyen könnyen összehegeszteni. Az uralkodó csoport „kiábrándult” a reformokból mint alternatívából, anélkül, hogy a centralizált gazdálkodásba vetett korábbi hite visszatért volna.

Vakvágányon

Volt még egy meggondolás, amely a reformok leállításában fontos szerepet játszott. Az a körülmény, hogy a nemzetközi détente légkörének kibontakozásával egyidőben a nemzetközi tőkepiacra nagy kínálat halmozódott fel, főleg az eurodóllár-piacon. Egyrészt az amerikai fizetési mérleg tartós deficitje táplálta ezt a kínálatot, másrészt az OPEC-országok hirtelen megnőtt jövedelmének a tőkepiacra visszaáramló fölöslege: a petrodóllár-milliárdok tömege. A piacon rendelkezésre álló hatalmas tőkekínálat és a détente kibontakozása politikailag is szabad utat nyitott kölcsönök nyújtása felé. Kölcsön szinte korlátlanul rendelkezésre állt, akár hazai beruházási programok, akár nyugati import finanszírozására, hosszú lejáratra, viszonylag alacsony kamatokkal, kedvező feltételekkel. A rezsim mohón rávetette magát az új lehetőségekre. Nem csak azért, mert ezzel saját fejlesztési terveit meg tudta valósítani, hanem azért is, mert a nyugati kölcsönt a gazdasági reformok pótlékának tekintette. Egyébként Lengyelországban a Gierke-rezsim ugyanerre a következtetésre jutott. Minek reformokkal kísérletezni, amelyek politikailag kockázatosak és meggyőző eredményeket amúgy sem hoztak – így szól a logika –, amikor a nyugati kölcsönökből kiépíthetjük az új, versenyképes iparszerkezetet, megvásárolhatjuk az importot is, ami a működtetéséhez szükséges, és ezzel olyan hatalmas exportkapacitást hozunk létre, amelynek jövedelméből a kölcsönöket könnyűszerrel vissza tudjuk majd fizetni.

E meggondolások jegyében helyezték új alapokra a gazdasági életet tíz évvel ezelőtt. Társultak hozzá a KGST-hez fűzött illúziók is, miszerint az or-

szág az olcsó szovjet energiahordozókat, nyersanyagokat megkapja, és beruházási javak, iparcikkek exportjával fizetheti olyan piacon, ahol a világ színvonal amúgy sem követelmény. A magyarországi rezsim úgy viselkedett, mint a bajbajutott, önbizalmat vesztett cégtulajdonos, aki a hitelező bank bőkezűségébe veti minden reményét. Felemás, arculat nélküli gazdaságirányítási rendszer alakult ki, amely már nem volt reformmechanizmus, de a parancsuralmi gazdálkodás „klasszikus” formájától is különbözött. Elsősorban arra törekedtek, hogy az „új mechanizmus” meglevő formáját, szabályait az „új centralizmus” követelményeihez igazítsák. Újabb központosítási hullám vonult végig az iparban és a mezőgazdaságban, elsősorban azért, hogy a szabályozók további manipulálásán keresztül a viszonylag kevés számú nagy termelőegységet egyértelműen a központi akarat szolgálatába állítsák. Hála a nyugati kölcsönöknek, gyorsult a gazdasági növekedés üteme, új nagyberuházások sora indult meg, ugrásszerűen nőtt a behozatal, amivel a kivitel nem volt képes lépést tartani, még a reálbérek növelésére is futotta...

Ezzel egy időben bekövetkezett valami végzeteszerű is: a magyar gazdaság pontosan akkor fordult el a világpiachoz való alkalmazkodástól, amikor létérdeke az ellenkezőt kívánta volna. A párt akkor parancsolta vissza a gazdaságot egyértelműen a maga torz, ésszerűtlen, múltban gyökerező elképzeléseinek vakvágányára, amikor a világ gazdaságban teljesen új utak kezdtek kirajzolódni. A nyugati kölcsönök tömeges felvétele pedig csak arra volt jó, hogy átmenetileg elhitesse: a vakvágányok vezetnek valahová. Egyébként az 1970-es években makacs rendszerességgel léptek fel az alapvető bajt jelző tünetek: az évről évre jelentkező hatalmas deficit a nyugati forgalomban, és a rohamosan növekvő szubvenciók az állami költségvetésben. Mindkettőből arra lehetett következtetni, hogy versenyképes termékszerkezet kialakulásáról szó sincs, vagyis a nyugati kölcsöntömeg felvétele, az eladósodás vállalása értelmetlennek bizonyult.

Gyorsan elenyésztek az említett KGST-illúziók is. Moszkva a KGST-n belül is sietett érvényesíteni a maga javára a világpiaci cserearányokban bekövetkezett változásokat. Már 1975-től életbe lépett a KGST új árképzési rendszere, biztosítván a szovjet nyersanyagok és energiahordozók árának folyamatos emelkedését.

Egyetlen példa is elegendő elmond erről: Magyarország 1974-ben 16 rubelt fizetett egy tonna szovjet nyersolajért, 1984-ben már 213 rubelt, több mint 13-szor annyit. A cserearányok romlása, amit a rezsim képviselői annyit emlegettek és a gazdasági nehézségek egyik legfőbb okaként jelöltek meg, tíz év óta túlnyomórészt a szovjet forgalomból csapódik le.

Mi történt tehát az 1970-es években, a végzetes fázisvesztés időszakában? Felhalmozódott egy hatalmas adósságtömeg, annak kamatterhével együtt. És lényegében hiába halmozódott fel, a magyar termékszerkezet átalakulása nem ment végbe, a fejlesztés – a központi akaratnak megfelelően – a korábbi vágányokon futott tovább. A magyar termékszerkezet rendkívül energia-, nyersanyag- és importigényes maradt, sőt az 1970-es években ez az igény fokozódott.

Jellemző példa: a rezsim dédelgetett ágazata, a vegyipar. Éppen azt az ágazatot fejlesztették a leggyorsabb ütemben, amely a leginkább olajigényes volt az összes között. Működtetése ugrásszerűen növelte az importot, méghozzá mindkét viszonylatban. Az ágazat exportja mind kevésbé fedezte az ágazat importszükségletét. Érthető, hogy a külkereskedelmi mérlegben mind nagyobb deficitek halmozódtak fel. Felborult a beruházási egyensúly is. Túl sok beruházást kezdtek el, kivitelezésük elhúzódott, az importigényeket ez is növelte, és hatalmas erőforrásokat kötöttek le.

Ez a végzetes folyamat nem maradhatott fenn tartósan, illetve csak addig, amíg a kedvező világ gazdasági körülmények fennálltak. 1978 után azonban ezek rohamosan elenyésztek. Elmélyült a recesszió, a világpiacn visszaesett a kereslet, és kiéleződött a verseny. A magyar ipar túlnyomórészt versenyképtelen termékeinek ezen a piacon mind kevesebb volt a keresnivalójuk. Emelkedtek a kamatok világszerte, és ennek arányában a magyar adósságok kamatterhe is. Lejártak az első kölcsönök, meg kellett kezdeni a törlesztést. Berobbant a világba a második olajválság is, az összes ismert következményekkel. A két olajválság között a világpiacn messzemenő átalakulás ment végbe: új ágazatok kerültek előtérbe, mások hanyatlásnak indultak, az érdekeltek lázas alkalmazkodása közepette – és Magyarország mindebből ki-maradt. A tőkepiacn is alapvető változások következtek be: a kölcsönkínálat hanyatlott, a bankok óvatosak lettek, a kölcsönfeltételek keményebbek.

Az önbizalomvesztés jelei

A magyarországi rendszer 1978 táján kényszerhelyzetbe került. Látnyosan bebizonyosodott, hogy az öt-hat évvel korábbi döntés végzetesen elhibázott volt, és az ebből származó politika az országot tarthatatlan helyzetbe sodorta. A rendszernek egyszerűen nem maradt más alternatívája, mint a reform-mechanizmushoz való kényszerű visszatérés, persze a korábbinál ösz-

szehasonlíthatatlanul nehezebb körülmények között. Ez a visszakanyarodás sem maradt személyi következmények nélkül, ahogyan azt 1978-ban Biszku Béla bukása jelezte. Ezúttal a reform szélsőséges ellenzőinek vezető képviselőjétől kellett megszabadulni, hogy egy új útkeresés megindulhasson.

Az új célokat tulajdonképpen már nem a hatalmi csoport határozta meg, hanem a kényszerhelyzet diktálta. A megoldásra váró feladat így alakult: drasztikusan csökkenteni a beruházásokat és gyakorlatilag minden erőforrást az export szolgálatába állítani; termelői árreformot bevezetni, hogy a vállalatok számára végre érzékelhetőbb legyen, mit érdemes exportálni, illetve behozni; fogyasztói áremelések sorozatába kezdeni, hogy csökkenjen a lakosság fizetőképese kereslete és ezáltal importot takarítsanak meg, árualapok szabaduljanak fel exportra; minden hitelforrást az export támogatására és az exportbevétel minden nélkülözhető részét az esedékes törlesztések és kamatok fizetésére fordítani. Mindezt ama jelszó kísérte, hogy a világpiachoz való sikeres alkalmazkodás kulcsa a versenyképes magyar termékrendszer kiépítése.

Persze itt felmerül egy alapkérdés: a dollármilliárdokat pontosan azzal a számítással vették fel, hogy ebből finanszírozzák a versenyképes termékrendszer kiépítését, ami a visszafizetés megbízható bázisát is létrehozza. De nem ez történt. A kölcsönöket felvették, elköltötték, de nem épült ki az új termékrendszer, viszont létrejött az adósságok és kamatfizetések iszonyatos terhe. A kölcsönöket tehát végeredményben hiába vették fel, és így erkölcsi hitelét veszítette az uralkodó csoport új gazdaságpolitikája is, amely az adósságteher leépítésére hivatkozva a társadalmat évekig tartó áldozatvállalásra szólította fel. Így módon az új politikának csak úgy lehetett volna erkölcsi támaszt adni, mozgósító erőt kölcsönözni, ha az áldozatok kikényszerítésével egy időben olyan piaci mechanizmust és gazdasági intézményrendszer építenek ki, amely önállósággal ruházza fel a társadalom termelőegységeit és tagjait a gazdasági fejlődés irányainak és eszközeinek meghatározásában; vagyis ha következetes gazdasági reformot valósítanak meg, amelynek során a piac, azaz a társadalom szuverén né válik és az állam, vagyis az uralkodó csoport végérvényesen lemond gazdasági hegemoniájáról és megelégszik azzal a szerény szerepkörrel, amely egy piacgazdaságban az államot megilleti. De ez még korántsem minden. A társadalom tagjai, termelőegységei, érdekcsoportjai, csak úgy nyerhetik el a valódi gazdasági szuverenitásukat, hogy politikai jogaik is kibővülnek, és az e jogaik gyakorlásához szükséges intézmények életre kelnek. Máskülönben, ha az uralkodó csoport politikailag továbbra is kiskorúként kezeli őket, akkor gazdasági szuverenitásuk gyakorlása is merev kor-

látokba ütközik, illetve a hatalom által megszabott pályákra terelődik – tehát nem valósul meg.

Így lehetett volna az új kényszerpolitikának, az áldozatvállalásnak kezdettől fogva értelmet adni és az egész társadalmat a sikeres kibontakozás érdekében mozgósítani. Ez azonban nem történt meg. Az uralkodó rezsim önbizalomvesztése és elbizonytalanodása elmélyült. Az 1970-es évek súlyos kudarcai után, a versenyképtelen termékrendszer és a meddő felhalmozódott adósságtömeg láttán már többről volt szó, mint a tervgazdálkodáshoz fűzött illúziók elvesztéséről. A rezsim már abban sem hitt igazán, hogy helyesen, észszerűen képes meghatározni a gazdasági fejlesztés irányait, vagyis hogy képes a hegemonia gyakorlására a gazdasági életben. Ugyanakkor ahhoz sem volt önbizalma, bátorsága – és talán éppen az előbbi körülmény miatt nem –, hogy a logikus következtetést levonja és a társadalom gazdasági és politikai reformját egyértelmű formában kibontakoztassa.

„Rezsimen” természetesen annak egészét értem, nem pedig annak minden egyes tagját. A rezsimen belül maradtak csoportok, amelyek elleneztek minden változást, akár azért, mert a reformok hatásaitól jobban féltek, mint egy végzetes gazdasági hanyatlás következményeitől, akár azért, mert közvetlen hatalmi érdekeik fűződtek a korábbi viszonyok, például a szubvenciókból támogatott életképtelen nagyvállalati szektor és a szubvenciók kijárásából származó befolyás fenntartásához. Voltak csoportok a rezsimen belül, amelyek történetesen jobban féltek a gazdasági hanyatlás következményeitől, mint a reformok politikai kihatásaitól. Ezek sürgették a reformok megvalósítását. A centrum pedig – a magyar rezsim mindenkor gerince – ingadozott az említett különböző félelmek és meggondolások között.

Érthető, hogy megint csak felemás, következtelen politika érvényesült, és lényegében mindmáig ez érvényesül. A kényszerhelyzet – az adósságok törlesztésének, a nyugati exportbevétel növelésének kényszere – paradox módon megkönnyítette ezt az alapvető dilemmát. Arra hivatkozva, hogy minden erőfeszítést az exportbevétel növelésének szolgálatába kell állítani, a rezsim igazolását vélte nyerni annak, hogy a vállalati önállóságot előmozdító, reform ízü intézkedéseit – például egy új termelői árrendszer bevezetését, a gazdasági szabályozók egyszerűsítését – egyfajta „operatív centralizmus” gyakorlásával kösse össze. Szigorúan korlátozni kezdték a beruházásokat – meg kell hagyni, nemcsak a vállalatok, hanem az állam e célra fordítható erőforrásait is –, korlátozták az importot, és korlátozták a vállalatok bérlpolitikáját. Ez a krízisgazdálkodás a külkereskedelemben bizonyos eredményeket mutathat

fel: a hatalmas deficittek halmozódása megállt, a forgalomban szerény többletek képződtek, az ország eddig képes volt esedékes adósságait törleszteni és a kamatokat kifizetni. Ebben persze szerepet játszott az ország csatlakozása a Nemzetközi Valutaalaphoz. Magyarország áthidaló kölcsönök sorozatát kapta és kapja, hogy fizetési kötelezettségeinek eleget tudjon tenni, és a rezsím „egyezteti” az „operatív centralizmus” intézkedéseit a Valutaalap képviselőivel, akik számára ez úgy jelenik meg, mint egy kölcsönkérő, kilincselő, fizetési gondoktól szorongatott kliens belső szanálási politikája.

Reform helyett új krízisgazdálkodás?

A baj csak az, hogy az említett korlátozások sorra azokat a lehetőségeket érintik, amelyek révén a vállalati önállóság értelmet nyerhetne és az ipari termékszerkezet világpiachoz igazodó átalakulása megvalósulhatna. Ha nem lehet eleget beruházni, sem eleget importálni, sem a béreket differenciálni, azaz a teljesítmény függvényében felemelni, akkor miféle erőforrás marad a kibontakozáshoz?

Miután erre a célra új nyugati kölcsönök már nemigen jöhetnek szóba, és miután a KGST, illetve a Szovjetunió a cserearányok rohamos eltolódása révén már nem erőforrások biztosítójának, hanem elszippantójának bizonyult, csak emberi, a társadalom méhében szunnyadó, sőt ott részben már nem működő erőforrások mozgósítására lehetett számítani. A rezsím felismerte, hogy a társadalom által működtetett árnyékgazdaság vagy második gazdaság – a háztáji gazdaságok, a másodállások, mellékfoglalkozások, fusizások, illegális és féllegális tevékenységek összessége –, amit az állami, az első gazdaság életképtelenségei tartanak működésben –, ez a második gazdaság hatalmas erőforrást képvisel.

Életre hívták tehát az úgynevezett kisvállalkozásokat. Részben a tulajdonképpen magánszektor – mezőgazdasági kistermelők, kiskereskedők, kisiparosok – számára is kedvezőbb működési feltételeket biztosítottak, de nem ez volt a változás lényege. A lényege az volt, hogy a második gazdaság féllegális, illegális termelőit és szolgáltatóit legalizálják, a kisvállalkozásokat vagy tucatszámú jogi formában tömörítsék, hogy az emberek munkaerőjét, vállalkozói kedvét és nem utolsósorban pénzforrásait ellenőrizhető keretek között és központi célok érdekében mozgósítsák.

Ezek a kisvállalkozások a legkülönbözőbb jogi formákban jöttek létre, és a számuk rohamosan gyarapszik. Jelentős részük állami nagyvállalatokon belül alakult meg, és abból él, hogy átveszi a nagyvállalat ráfizetéses termelési-szolgáltatói profilját és azt kifizetődővé teszi, vagy pedig rendszeres megbízásokat kap a nagyvállalattól „szűk keresztmetszetek” áthidalására, például sürgős rendelések gyártására, vagy olyan alkatrészek elkészítésére, amire állami szállítók nem vállalkoznak. Nem véletlen, hogy a leggyorsabban terjedő kisvállalkozási forma, a vállalati gazdasági munkaközösség ilyen funkciókat tölt be. Az „ipari háztáji” – kilépve az illegális homályából – legális vállalkozói formákat ölt.

A krízisgazdálkodás rákényszerítette a rezsímet arra is, hogy számba vegye, melyek azok a tartósan és tömegesen veszteséges tevékenységek, amelyek állami erőforrások milliárdjait emésztenek fel és a termékszerkezet átalakítását különösen megnehezítik. Sorra kiderült, hogy pontosan azok az állami nagyvállalatok a veszteségek forrásai és a kibontakozás gátjai, amelyeket az ipar „élcsapatának” tekintettek: a csepeli tröszt, a dunajvárosi komplexum, az Egyesült Izzó (január elsejétől egyébként már Tungsram a neve), a Láng Gépgyár, az Óbudai Hajógyár és a többiek. És ez nem is volt véletlen. Ezeknek az óriásoknak a nyavalyája abból származott, hogy elsősorban nekik kellett megvalósítaniuk az állam, azaz a párt életképtelen gazdasági elképzeléseit. Ezeknek az óriásoknak a sorsa jelenleg bizonytalan. Egyeseket – például a csepeli trösztöt – alkotó elemeire bontották, decentralizálták, másoknak – például az Egyesült Izzónak – nagy állami szanálási programot szavaztak meg. Egy harmadik csoportnak – ilyen például a Tatabányai Széntröszt – próbaidőt biztosítottak, hogy úgy-ahogy rendbe hozza a szénáját, mielőtt végleges sorsáról döntenek.

Fontos körülmény, hogy a nagyvállalatok válsága az uralkodó csoporton belül is komoly zavarokat idéz elő. Egyrészt még jobban aláássa a rezsím gondolkodó tagjainak önbizalmát, hiszen a nagyvállalatok válsága az egész rezsím gazdasági elképzeléseinek és módszereinek életképtelen voltát bizonyítja. Másrészt kiváltja az apparátusi rétegnek és e réteg pártvezetésben megtalálható képviselőinek szívós ellenállását, akiknek a hatalma a nagyvállalatokon keresztül érvényesült, akik nem önbizalmuk elvesztésén tűnődnek, hanem hatalmukat kívánják minden áron megőrizni.

Az ideológia elnémulása – hogyan tovább?

Különösen feltűnő a rezsím önbizalomvesztése, ha a kibontakozás megteremtését hirdető, a gazdaságot új alapokra fektető átfogó javaslatokat, elméleti modelleket vesszük szemügyre. A legszembetűnőbb az, hogy maga a rezsím – noha már hatodik éve a világpiachoz való igazodás politikáját hirdeti és az áldozatok kikényszerítésének politikáját folytatja – mindmáig képtelennek bizonyult arra, hogy egy átfogó új gazdasági modell programját, feltétel- és intézményrendszerét kidolgozza és ennek eszmei-ideológiai indoklását megadja.

A rezsím bizonytalansága és megosztottsága a legfelsőbb szinten is jelentkezik. 1983 áprilisában például, az MSZMP Központi Bizottságának ülésén maga Kádár volt az, aki beszámolójában hangsúlyozta és később egy TV-interjúban is megerősítette: „...a reform reformjára nem kerül sor, az állam nem vonul ki a gazdasági életből, ilyesmi egyáltalán nincs és nem is lehet napirenden, csupán a gazdaságirányítási rendszer javítására, továbbfejlesztésére van szükség.” Alig több mint félévvel később, a központi bizottság decemberi ülésén viszont már elhatározták egy bizottság megalakítását, amely 1984 közepéig átfogó javaslatokat terjeszt elő a gazdasági élet reformjára és új gazdasági intézményrendszer bevezetésére. Tegyük hozzá, hogy a központi bizottság üléséről kiadott közleményben erről szó sincs, a bizottság egyik tagja, a reformista Nyers Rezső tájékoztatta erről egy olasz újság munkatársát. Az értesülés megjelent az illető olasz lapban, átvették más nyugati lapok is. A magyar sajtó természetesen nem vette át, viszont néhány héttel később a pénzügyminiszter parlamenti költségvetési expozéjában homályos formában utalt arra, hogy valóban alakult ilyen feladattal megbízott testület. Mindebből világos elhatározás aligha olvasható ki.

A rezsím ideológiai elnémulásának időszakában viszont – ne feledjük, hogy ez a rendszer is, mint mindegyik kommunista rezsím az ideológiákból meríti önbizalmát és legitimitását – egészen másfajta, marxista terminológiát használó, szocialista szósszal leöntött modellek, javaslatok, indoklások is lábra kaptak. Többnyire közgazdászok a szerzőik, a szellemi társutasság határmezsgyéjén álló személyek, az uralkodó rezsímnek nem tagjai, de az új uralkodó osztálynak igen, akiknek szakmai rangjuk bizonyos tekintélyt és önbizalmat biztosít rendhagyó nézetek kifejtésére, különösen akkor, ha úgy érzik, hogy a rezsím reformok felé hajló tagjai részéről támogatásra számíthatnak. Három javaslatot ragadok ki: Liska Tiborét, Tardos Mártonét és Berend T. Ivánét.

Liska új társadalmi-gazdasági modellje, a vállalkozói szocializmus, tulajdonképpen nem egyéb, mint az állami vállalatok egyetemes kiárúsítása versenytárgyalásokon licitáló magánvállalkozók számára, akik a vállalkozás jogát a legnagyobb nyereséget ígérve nyerik el és addig tarthatják meg, amíg rájuk nem licitál egy másik vállalkozó. Liska modelljében minden tevékenység licitáláson alapuló vállalkozássá válik, legyen az a vállalat vezetése, egy-egy munkakör betöltése vagy a szociális igények kielégítése, és a társadalom minden tagja önálló vállalkozásra kényszerül, olyan kíméletlen következetességgel, hogy a múlt század legliberálisabb polgári közgazdászai is elbújhatnak mellette – és az államnak, de különösen a pártnak úgyszólván semmi szerep nem jut benne.

Tardos Márton javaslata „szerényebb”: csupán azt indítványozza, hogy az állam vonuljon ki a gazdasági életből, a tulajdonosi jogokat nagy részvénytársaságok és bankok hálózata gyakorolja egy egyértelműen piaci mechanizmusban, és e hálózat képviselői, delegált vezetői csupán az országgyűlésnek tartoznának elszámolni a magyar gazdaság sorsát meghatározó üzletpolitikájukról és annak eredményeiről.

A gazdaságtörténész Berend T. Iván pedig tulajdonképpen az ideológiának az arkhimédészi pontját feszegeti, amikor így érvel: „...a reform következetes érvényesítése nem annyira a szocializmus elveivel és céljaival kerül összeütközésbe, mint kialakult szocializmus-képünkkel, a szocializmusról vallott korábbi elgondolásainkkal, hiteinkkel, képzeleteinkkel, jelszavakká rögződött értékelveinkkel.” Berend szerint a mindenkori szocializmusképnek – vagyis a rezsím ideológiájának, önigazolásának – a valóság változásaihoz kell igazodnia, és a valóság bármi lehet, amit a gyakorlat igazol, ami hatékony és eredményes, ami a társadalom egyetértésével találkozik és a társadalom érdekeinek megfelelő.

Növekvő feszültség a rendszer és a társadalom között

És mi történik a valóságban a társadalom érdekeivel, legalábbis azóta, amióta a reformokhoz való visszakanyarodás elvben és a krízisgazdálkodás a gyakorlatban érvénybe lépett? A fizetőképesség eddig fennmaradt, az adósságteher minimális mértékben csökkent. De a termékszerkezet átalakulása csak csigalassúsággal halad, egyelőre az is bizonytalan, hogy a helyes irányokba halad-e, és feltétlenül lassabban, mint a világpiacon, ami a lemaradás fokozó-

dásával egyértelmű. Hiányzik a szükséges beruházás, a megfelelő import és anyagi ösztönzés, amely ennek a folyamatnak lendületet adhatna. Elvben deklarálták a vállalatok önállóságát, de a gyakorlatban állandó operatív beavatkozás határozza meg működésük feltételeit. A gazdaság növekedése úyszólván stagnál, az életszínvonal pedig – amelyen a társadalom érdekei közvetlenül lemérhetők – évek óta csökken.

Hogyan csökken? A reálbérek a sorozatos áremelések következtében rohamosan visszaesnek. Az 1984-es reálbérek körülbelül a tíz évvel ezelőtti színvonalra kerülnek. Nem véletlenül arra a szintre, amelyet a reformok első, fel-futó időszakának végéig értek el. Az 1984-es reálbér mintegy 9,5%-kal alacsonyabb, mint 1978-ban, amikor az új krízisgazdálkodás megkezdődött. Ez nem azt jelenti, hogy a lakosság reáljövedelme hasonló mértékben zuhant vissza. A reáljövedelem szintje társadalmi átlagban csak csekély süllyedést mutat, egy kis jóindulattal azt is mondhatjuk, hogy stagnál. Ennek az a fő magyarázata, hogy az állami szektorban végzett munkából szerzett reáljövedelem, azaz a reálbér csökkenését nagyrészt ellensúlyozza az állami szektoron kívül végzett munkából szerzett reáljövedelem gyors növekedése, aminek persze mérhetetlen emberi energia és szabadidő feláldozása az ára.

És mik a következmények? Egyrészt azok körében, akik egyéni vállalkozásra – illegálisan, féllegálisan vagy legálisan – képesek, ez az ellensúlyozás végbemegy, esetleg reáljövedelmük növekszik is, de úgy megy végbe, hogy mind kevesebb reáljövedelmet köszönhetnek az államnak – hiszen reálbérük visszaesik –, és mind többet önmaguknak. Az államnak végzett munka nemcsak azért veszít jelentőségéből számukra, mert e munka reálbére csökken, hanem azért is, mert képesek ezt a hatást az állami szektoron kívül ellensúlyozni. Másrészt azok körében, akik egyéni vállalkozásra nem lépnek, és nincs lehetőségük rá – és ez a többség –, a reálbér, és ezzel az egész reáljövedelem, egyértelműen visszaesik. Ezen belül is kialakult és rohamosan növekszik egy kiskeresetű réteg, amely vagy eleve kiskeresetű volt, vagy a rohamos infláció taszítja ebbe a kategóriába, egy réteg, amely fokozatosan elnyomorodik.

Egyik réteg sem elégedett a fennálló viszonyokkal. A jövedelmét kompenzálni, illetve növelni képes réteg azért nem, mert több önállóságra, kedvezőbb jövedelemszerzési lehetőségekre törekszik, és szeretné végleg lekapcsolni magát az állami futószalagról. Elért eredményeit átmenetinek, bizonytalannak érzi. Jogszabályok és intézmények olyan új rendszerét kívánja, amelyben eddigi lehetőségei garanciát nyerne és a továbbiakban szabadon

kibontakozhatnak. Politikai jogai kiterjesztését is szükségesnek tekinti, legalább annyiban, hogy a megkívánt gazdasági garanciáknak érvényt tudjon szerezni. A másik réteg pedig – a keresők nagy többsége – romló megélhetési viszonyokkal küszködik, az ügyeskedő réteg sikerei láttán saját helyzetét még kilátástalanabbnak érzi, a termelékeny, hatékony munkát értelmetlennek tekinti, és mindezért az uralkodó rezsimet teszi felelőssé – jogosan. Ebben a társadalmi tömegben a hatékony és független munkahelyi érdekképviselőt követelése érlelődik. Csupán az a körülmény késlelteti a felszínre kerülését, hogy a vállalatnál még mindig az államhatalom az igazi munkaadó, tehát egy ilyen követelés tömeges jelentkezése nyomban a lengyelországihoz hasonló válságot idézne elő, az összes lemérhető és le nem mérhető következménnyel. Ha viszont létrejönne olyan vállalati önállóság, amely a piachoz és nem az államhoz igazodik, amelyben a bérek rendszerét és színvonalát az új munkaadó, az üzletvezetőség határozná meg, ez a követelés rövid időn belül utat törne magának.

Lejárt a kádári kompromisszum ideje?

Ha mindezt a társadalomban felgyülemelő elégedetlenséget, új igényt és követelést az uralkodó rezsim önbizalomvesztésével, belső megosztottságával és elbizonytalanodásával vetem össze, kibontakoznak a politikai válság alapfeltételei. Természetesen nem úgy, hogy determinálják egy súlyos és nyílt krízis feltétlen bekövetkeztét. A rendszer némileg kompenzálni képes elenyésző önbizalmát, azzal, hogy egész Közép-Kelet-Európában a viszonylag legsikeresebb politikát mutathatja fel, és azzal, hogy ennek elismerése nemzetközi téren is megmutatkozik. A Szovjetunió részéről a tűrési határok bővülése jelzi ezt az elismerést, nyugati részről pedig a kedvezőbb politikai-gazdasági elbírálás Magyarország javára. De szerintem hiba lenne az effajta önbizalom-kompenzálsnak a jelentőségét túlbecsülni. A magyarországi rendszer némileg különbözik a többi kelet-európai rezsimtől – és ez a javára szól –, amennyiben a siker mércéjét magasabbra állította, és a siker kritériumait igényesebben szabta meg. Nem csupán a pusztai fizikai hatalom megőrzésére és megszilárdítására törekedett, hanem bizonyos legitimitási jóváhagyást is próbált szerezni a társadalomtól egy olyan politikával, amely bizonyítani hivatott, hogy ez a rendszer képes a gazdasági fejlesztés helyes irányait megszabni, ehhez hatékony irányító rendszert kiépíteni, és ezzel mind a gazdaság, mind az élet-

színvonal tartós felemelkedését biztosítani. A rendszer nemcsak saját magát állította ez elé a próba elé, hanem erre alapozta a társadalommal kötött íratlan kompromisszumát is. A rezsím ezt a próbát nem állta ki, kudarcot vallott, a kompromisszumban vállalt kötelezettségét nem teljesítette.

Mit jelent az ebből származó önbizalomvesztés? Szerintem a rezsím fokozódó megosztását, belső ellentéteinek kiéleződését eredményezi. Az uralkodó csoport kevésbé rátermett, szektás, bürokratikus irányításhoz kötődő elemei a kudarc láttán még jobban megrettennek a továbblépéstől. Nekik megfelel a krízisgazdálkodás fenntartása, abban a reményben, hogy az egyensúly hozzávetőleges helyreállítása után a reform nélkül is megteremtődnek a gazdasági növekedés feltételei, és bárminemű gazdasági vagy politikai hatalomtól való megválás szükségtelessé válik. Ezek az elemek hallani sem akarnak olyan piaci modellről, amelyben az önállóságot nyert vállalati technokraták, az egyéni vállalkozók, a keresők érdekeit képviselő új szakszervezetek, vagy szövetségek részt követelnek a hatalomból, nem csupán gazdasági hatalmat, hanem annyi politikai jogot és befolyást is, amennyi legalább gazdasági hatókörük és érdekeik garantálásához szükséges. A kudarcból ezek az elemek azt a következtetést vonják le, hogy egy ilyen helyzettel a párt nem tudna megbirkózni, a hatalom kicsúszna a kezéből, és ezt a veszélyt semmiféle gazdasági siker reményében sem lehet vállalni.

Milyen következtetéseket vonnak le a kudarcból e rendszer rátermettebb, nyitottabb szemléletű, a társadalomtól legitimitást váró tagjai, akiket az egyszerűség kedvéért reformistáknak is nevezhetünk? Azok, akik annak idején az új mechanizmus bevezetését kezdeményezték, támogatták, akik tíz évvel ezelőtt a reformok leállítását helyett azok folytatását sürgették, akik 1978–1979 óta úgy érzik, hogy a történetek őket igazolták, de mégis látniuk kell, hogy a „reform reformja” helyett csak válsággazdálkodás folyik, és mindaz, amit az első „kádári kompromisszum” a rezsím számára legitimitásban, társadalmi egyetértésben biztosított, fokozatosan érvényét veszti?

Ezek a reformisták arra a meggyőződésre hajlanak, hogy egy új gazdasági-társadalmi modell bevezetésének nincs alternatívája. Elismerik, hogy a gazdasági reformnak következetes folyamattá kell válnia, hogy eredményes tudjon lenni, és ezért bizonyos politikai árat hajlandók fizetni. Valószínűleg maguk sem tudják, hogy ezen a téren meddig mehetnek el, csupán abban biztosak, hogy a pártnak meg kell tartania a politikai hatalom hegemoniáját. Tudják, hogy a társadalomnak húsz évvel ezelőtt felajánlott kompromisszum „lefutotta az idejét”, hogy új kompromisszumra, vagy legalábbis a réginek lé-

nyeges átalakítására van szükség – valahogy olyanformán, hogy a társadalom a gazdasági élet meghatározásában szuverenitást nyer, és legalább annyi politikai jogot, amennyi ennek az érvényesítéséhez és garantálásához szükséges, és a társadalom is elismeri annak a rezsímnek a politikai hegemoniáját, amely ezeket a jogokat biztosítja.

Ez persze leegyszerűsített kép. A „konzervatívok” és „reformisták” megjelölés nem világosan elkülöníthető pártfrakciókra vonatkozik: a centrum és az említett csoportok közé sem lehet éles választóvonalat húzni. E csoportok tagjai nem szívesen vallanak nyíltan színt, és nem is vallják azonos következetességgel az ismertetett álláspontokat. Elvben mindenki a hatalmi centrumhoz tartozik, de a gyakorlatban csak annyira, amilyen mértékben álláspontja a centrum táborában támogatást kap, illetve jóváhagyást nyer. Úgy is mondhatjuk, hogy hatalmi harc megy végbe, de olyan hatalmi harc, amely az alapvető útkeresés jegyében folyik, és amelynek kimenetele Magyarország gazdasági jövőjét és társadalmi sorsát közvetve meghatározza. A húsz évvel ezelőtti kádári kompromisszum ideje lejárt. Vagy kompromisszum nélküli, arculat nélküli, gazdasági csődtömeget igazgató diktatúra következik, vagy pedig egy új kompromisszum a rezsím és a társadalom között, az utóbbi javára lényegesen kedvezőbb feltételekkel. Nehéz a jövőbe látni, de nehezen tudom feltételezni, hogy egy ilyen természetű harc zökkenőmentesen fog eldőlni és a társadalom valamilyen formában nem fog-e előbb-utóbb beleszólni. Az a véleményem, hogy politikai konvulziók időszakára számíthatunk.

(1984)

KOMMENTÁROK

Mielőtt az olvasó böngészni kezd az egykori kommentárok között, talán nem érdektelen, ha emlékeztetem arra, hogy rádiókommentárokról van szó, amelyek nem elolvasásra, hanem meghallgatásra készültek. A rádiókommentár külön műfaj. Egyrészt igényli az egyszerű, tömör fogalmazást, a hosszú körmondatok, csakúgy, mint a körülményes kitérők elkerülését. A műfajból következik az is, hogy tanácsos lemondani a teljesség igényéről. Nem szükséges mindent elmondani, ami a témához tartozik, csak azt, amit a szerző valóban fontosnak tart. Másrészt a kommentár időtartama előre megszabott, lehet három perc, négy perc, esetleg öt perc, de a lényeg az, hogy a szerzőnek az előre megadott időhöz igazodva, azt betartva kell felépítenie mondandóját – és ez szó szerint értendő. Ha például négy perc a kialakított időtartam, akkor a kommentárnak tartalmilag is akkor kell lezárulnia, amikor a stopper jelzi a négy percet. Az alábbi kommentárok is e szabályok figyelembevételével készültek. Valamennyi a Szabad Európa Rádió magyar szerkesztőségének műsoraiban hangzott el.

1. A NORMANDIAI PARTRASZÁLLÁS NEGYVENEDIK ÉVFORDULÓJA

(1984. június 6.)

1984. június 6-tól beiktattuk a Szabad Európa Rádió programjába a napi politikai kommentárt. Indokolhatta napi hazai vagy nemzetközi esemény, vagy akár évforduló is. Az első két alkalommal nekem jutott a feladat, hogy megírjam és felolvassam a napi kommentárt. Történetesen június 6-ra esett a negyvenedik évfordulója a második világháború egyik kiemelkedő eseményének, amely a háború menetében drámai fordulatot jelentett. A hidegháború menetében is volt ilyen fordulat 1983-ban, amelynek utórezgései még 1984-ben sem ültek el. Az úgyne-

vezett békemozgalmom, amely Európa-szerte százezreket tudott az utcára hívni, arra tett kísérletet, hogy megakadályozza az amerikai Pershing II. és a cirkáló rakéták nyugat-európai telepítését – miközben a Szovjetunió rakétái már hosszú évek óta célba vették Nyugat-Európa nagyvárosait, ami ellen ez a mozgalom soha egyetlen szóval sem tiltakozott. Visszapillantva el lehet mondani, hogy ez volt a hidegháború talán utolsó, döntő csatája, amelyet ez a szemellenzős mozgalom Moszkva érdekében vívott meg – szerencsére sikertelenül. A kommentár ezt a párhuzamot szem előtt tartva készült, a békemozgalmom konkrét említése nélkül.

A normandiai partraszállás a hősi, epikus emberi vállalkozások közé tartozik. Kimondom ezt a mondatot, és máris érzem a belső figyelmeztetést: vigyázzunk a nagy szavakkal. A békében, kényelemben és főleg szabadságban élő ember jellegzetes reakciója ez: óvatosság és némi kétely is – csak persze jókora adag önzés is –, valahányszor hagyományos és nehezen gyakorolható emberi erények példája kerül szóba. Az ilyen ember szívesen kérdezi magát: megéri-e a mai világban az áldozathozatal, a bátorság, a szolidaritás? Vagy még kényelmesebb így kérdezni: szükséges-e egyáltalán, nyílhat-e alkalom arra, hogy ezeknek az erényeknek a gyakorlására rákényszerüljünk?

Olvasom a negyven évvel ezelőtti eseményt tárgyaló nyugati vezércikkeket. Ugyanezt a kényelmes érvet veti fel több is: azt mondják, a normandiai partraszállás az utolsók egyike volt a hősi, önfeláldozó emberi vállalkozások sorában, mert többé nem nyílik, és nem nyílhat alkalom arra a hősiességre, áldozatra, erőfeszítésre, amely annak idején szükséges volt egy történelmi jelentőségű győzelem kivívásához. Olvasom, hogy mindezt túlhaladta a haditechnika fejlődése, miután egy új háborúban mintegy gombnyomásra civilizációk semmisülnének meg, és egy ilyen kataklizmával szemben bármiféle emberi erőfeszítés, áldozathozatal egyszerűen értelmét veszti.

Tudom, hogy a bennem is felmerülő kételyt milyen emberi gyengeség táplálja, tudom, hogy hamis – ezért vagyok biztos abban is, hogy az említett vélemény hangoztatói alapvetően tévednek. Negyven évvel ezelőtt a normandiai akció első és legnehezebb mozzanata volt egy hadműveletnek, amelynek az volt a célja, hogy Európa népei felszabaduljanak, visszanyerjék a szabadságot, az önrendelkezést – és visszanyerjék a békét. Demokratikus nemzetek összefogását, közös áldozathozatalát igénylő vállalkozás volt. Részben sikerrel járt: a náci zsarnokság megsemmisült. Európa nyugati felében a nemzetek – beleértve a németek nagyobb részét is – felszabadultak, és a kontinens immár negyvenedik éve élvezi a béke állapotát. De ez a siker nem volt teljes,

és jótékony következményeit sem lehet feltétlenül örök érvényűnek tekinteni. A náci zsarnokság lekerült a történelem napirendjéről, de fenyegetően időszerű maradt a Szovjetunió által képviselt zsarnokság, amely uralma alá hajtotta Kelet-Európa nemzeteit, és agresszív magatartása alig öt évvel a normandiai partraszállás után kikényszerítette a demokratikus nemzetek új összefogását: a NATO megalakítását.

Azóta változatlanul időszerű mindaz, amire a normandiai győzelem megvalósítói példát mutattak. A megkövetelt erényeket összehasonlíthatatlanul kedvezőbb körülmények között, a béke viszonyai között gyakorolhatják a szabad nemzetek vezetői és tagjai, de ez elől nem térhetnek ki. Szükséges az összefogásuk, szolidaritásuk. Nem azért, hogy megnyerjenek egy háborút, hanem éppen azért, hogy világégésre ne kerüljön sor. Szükséges áldozatokat hozniuk, ha nem is életük kockáztatását kéri, csupán azt az anyagi hozzájárulást, ami a hatékony védelmi felkészültséghez elengedhetetlen. És szükséges állandó, következetes bátorsággal fellépniük – nem hadi célok elérése, hanem leigázott, jogaiktól megfosztott emberek és nemzetek érdekében; nem ellenséges ütegeket kell hatástalanítaniuk, hanem a hazugság, megfélemlítés, hamisítás szövevényét, amelyet a terjeszkedni vágyó, zsarnoki világhatalom újra és újra kivet feléjük. Ez a kihívás és követelmény nem kisebb, mint amivel negyven évvel ezelőtt a normandiai vállalkozás végrehajtói néztek szembe.

2. A HETEK CSÚCSTALÁLKOZÓINAK EDDIGI TAPASZTALATAI

(1984. június 7.)

1984. június elején Londonban összeült a hét vezető ipari ország állam-, illetve kormányfőinek évi értekezlete. A Hetek ezen tárgyalássorozata az 1970-es évek második felében intézményesült. A kommentár az addigi mérleget próbálja megvonni, különös tekintettel arra, hogy a tárgyalássorozat, bár elmaradt az eredeti várakozásoktól, mégis hozott néhány pozitív eredményt.

A gazdasági csúcsertekezletek gyakorlata majdnem tízéves múltra tekinthet vissza. Annak idején az volt a szépreményű elképzelés, hogy a hét ve-

zető ipari ország állam-, illetve kormányfői minden évben, rendszeresen összehangolják gazdaságpolitikájukat, egyeztetik céljaikat, és így elkerülik, hogy a világ gazdaságban különösen súlyos és tartós zavarok merüljenek fel. Ez eddig következetesen nem sikerült. Gyakorlatilag minden évben az ellentétek és kölcsönös panaszok jegyében ül össze a gazdasági csúcsertekezlet, minden évben megfogalmaznak – változó súlypontokkal – közös határozatokat, amelyeknek már eleve nem lehet sok foganatjuk, mivel úgy fogalmazták meg őket, hogy minden résztvevő számára elfogadhatók legyenek. Egy évvel később pedig nemigen kérik számon, hogy a határozatok miért nem valósultak meg – megleégszenek egy új záróközlemény nyélbeütésével.

Mindez azt a benyomást kelti, hogy teljesen meddő tárgyalássorozatról van szó, amelynek további fenntartása értelmetlennek látszik. Minden gazdasági csúcsertekezletnek egyértelműen rossz a sajtója – mert a világsajtó minden évben az eredetileg kitűzött, ideális követelményeket állítja a csúcsertekezlet elé. Ez a bíráló is meddő, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a gyakorlatban a gazdasági csúcsertekezlet már régóta más feladatot tölt be. Jóval szerényebb, de mégis nagyon fontos feladatot. Ez az értekezlet az egyetlen intézményesített fórum, ahol a hét legfejlettebb ipari ország vezetői személyesen találkoznak, meghallgatják egymás véleményét, megtudják, hogy ki mire különösen érzékeny, és megvitatnak minden ügyet – nemcsak gazdasági kérdéseket –, ami pillanatnyilag fontos és időszerű. Annyit feltétlenül elért ez a tárgyalássorozat, hogy tudatosította a vezetőkben: egyetlen gazdaságpolitikai lépés sem tehető meg a partnerekre kiható következmények nélkül. Azzal is tisztában vannak a tárgyalássorozat résztvevői, hogy elsősorban az Amerikai Egyesült Államok gazdaságpolitikája hat ki a többiekre. Ez nem is lehet másként, hiszen az amerikai gazdaság legalább olyan nagyságrendű, mint a többi haté együttesen – a dollár pedig nemcsak az Egyesült Államok nemzeti valutája, hanem nemzetközi fizetőeszköz is, vagyis a partnereknek is fizetőeszköze. Így aztán elkerülhetetlen, hogy a hatok valamiért mindig panaszkodnak és az amerikai gazdaságpolitikát próbálják felelőssé tenni. Az 1970-es években például fő panaszuk az volt, hogy elburjánzott Amerikában az infláció, ami úgymond „értéke alá” szorítja a dollár árfolyamát, olcsóvá teszi az amerikai árukat a világpiacon – az ő piaci pozíciójuk rovására. Néhány év óta azonban már az a siránkozás tárgya, hogy az Egyesült Államok egyoldalúan a belső infláció letörését szorgalmazza, hogy ez eredményezi a rendkívül magas amerikai kamatokat, aminek következményeit a partnerek ezúttal úgy szenvedik meg, hogy a tőke Eu-

rópából Amerikába vándorol, ami Európában fékezi a gazdasági növekedést és növeli a munkanélküliséget.

Biztosra vehető, hogy ezek a panaszok most Londonban is fel fognak merülni. Reagan elnök viszont arra hivatkozhat – és nyilván fog is hivatkozni rá –, hogy a gazdasági fellendülés elsősorban Amerikában bontakozik ki, ami végeredményben az ő gazdaságpolitikáját igazolja, és hogy ez a fellendülés húzóerőt gyakorol a nyugat-európai országok gazdaságára is. Mert nem vitás: a csúcsertekezlet olyan fórum is, amely alkalmat ad a vezető politikusok öngigazolására, akár úgy, hogy sikerekre hivatkoznak, akár úgy, hogy azok elmaradásáért másokat okolnak.

3. ÖSSZEÜLT A KGST MOSZKVAI CSÚCSÉRTEKEZLETE

(1984. június 12.)

Az értekezlet megnyitásakor a kommentár sorra veszi az illúziókat, amelyek szerint Magyarországnak „kvázi-érdeke” a KGST-n belüli együttműködés, és rámutat a tényleges viszonyokra, a valódi kibontakozás korlátaira.

A KGST legutóbbi csúcsertekezletére tizenöt évvel ezelőtt került sor – a most megnyílt moszkvai összejövetelt pedig több mint három évig tartó huzavona előzte meg, amelynek során a kelet-európai tagállamok világpiachoz fűződő gazdasági érdekei kerültek összeütközésbe a Szovjetunió hatalmi szempontokhoz kapcsolódó érdekeivel. Az a körülmény, hogy az értekezletet most végre mégis tető alá hozták, nem az ellentétek feloldódásának tudható be, hanem Moszkva azon óhajának, hogy – különös tekintettel a mai nemzetközi helyzetre – amennyire lehet, fékezze szövetségesei világpiaci orientációját és megpróbálja szorosabbra vonni a KGST-n belüli kényszer-együttműködés fellazult láncait. Ezen törekvés szerves része Moszkva teljesen elmerevedett magatartásának, amely az év kezdete óta a szovjet külpolitika minden vonatkozásában megnyilvánul.

A KGST megfelelő közeg ehhez a törekvéshez. Legkönnyebben magyar példával világítható meg. Ez a szervezet közvetlen akadálya lett mindannak,

amit a magyarországi gazdaságpolitika meg kíván valósítani, mert parancsoló szükség, hogy megvalósítsa. Az adósságok törlesztéséről, az egyensúly helyreállításáról és a világpiacra versenyképes termékszerkezet kiépítéséről van szó. Az ország KGST-tagsága mindezt súlyos mértékben gátolja. Gátolja, mert ez a regionális piac a világpiaccal szemben lényegében az elmaradottságot képviseli, ami a magyar gazdaság egyöntetű megújulását lehetetlenné teszi. A magyar vállalatoknak a világpiac igényeihez kell, illetve kellene alkalmazkodniuk, de mégis megrekednek az elavult termelési és termékszerkezetben, melyet a KGST-hez való kényszerű igazodás hozott létre és ez az igazodás tart fenn. Gátolja azért is, mert a szervezet meghatározó tagja, Moszkva, éppen most sürgeti partnereit, hogy építsék le a világpiaci függőségüket – és indoklásul a nemzetközi helyzet kiéleződésére, magyarul saját hatalmi érdekeire hivatkozik. Most sürgeti Moszkva, hogy a tagállamok mélyítsék el a belső integrációt egymás között, amikor a világpiac felé való fokozott orientáció az alapvető érdekük. Gátolja a KGST a magyar gazdasági reformok kibontakozását is, hiszen a szervezet együttműködési rendszere még mindig azt feltételezi, hogy kivétel nélkül minden tagállamban parancsuralmi gazdálkodás működik. Ehhez Magyarországnak is alkalmazkodnia kell – a magyar reformok rovására.

Arra az alapvető gazdasági kihívásra, amelyet a világszerte utat törő új ipari forradalom vet fel és amelyhez – a világpiactól való függőségük miatt – a kelet-európai országok is próbálnak a saját korlátaik között alkalmazkodni, a KGST nem volt képes megfelelő választ adni. Ellenkezőleg: ez a szervezet a régi fejlesztés vakvágányain tartja a tagjait, akadályozza az új ipari forradalomba való bekapcsolódásukat. Előtérbe kerültek viszont a szervezeten belül a Szovjetunió politikai-hatalmi szempontjai, miközben sorra és látványos formában lelepleződtek azok a „kvázi gazdasági érdekek”, amelyek a múltban látszólagos gazdasági igazolást adtak a szervezetben való részvételnek. Gondoljunk például a régi illúzióra, miszerint Moszkva korlátlan mennyiségben ellátja olcsó energiával partnereit. A belső integráció fokozását sürgető szovjet követelések önző, hatalmi természete kendőzés nélkül ki-domborodik. A kvázi érdekekre való hivatkozás helyett Moszkvának most már a nyílt politikai nyomás és gazdasági zsarolás eszközeit kell alkalmaznia, ha említett törekvéseit el akarja érni. Itt említhetem a KGST-nek azt az új szerepét is, amely a szovjet terjeszkedés hatáskörébe vont, gazdaságilag elmaradott, belső és külső háborúba bonyolódott országok segélyezését célozza. Már hosszú a soruk: Vietnam, Mongólia, Kuba, Angola, Dél-Jemen,

Kambodzsa, Laosz, Etiópia, Nicaragua. Ezen a téren a KGST új szerepe abban áll, hogy a kelet-európaiakkal is megosztja azokat a gazdasági terheket, amelyek Moszkva agresszív, terjeszkedő politikájából származnak. Vagyis: mind leplezetlenebbül mutatkozik meg a KGST igazi jellege – egy kényszer-együttműködésen nyugvó szervezet, amely elsősorban a Szovjetunió hatalmi-politikai érdekeit szolgálja.

4. A MAGYAR „IMAGE” NYUGATON

(1984. június 18.)

A budapesti TV egy kerekasztal-beszélgetés során foglalkozott Magyarországnak nyugati megítélésével, megkülönböztetve az országról kialakított úgymond „tárgyilagos” és „ellenséges” képet. Az ott elhangzottak inspirálták a kommentárt.

Június 7-én kerekasztal-beszélgetést közvetített a budapesti televízió. A résztvevők megvitatták az MSZMP április 17-i határozatát a gazdaságirányítási rendszer további fejlesztéséről. Többek között szóba került, hogy Nyugaton milyen visszhangot váltott ki ez a párthatározat. Lakatos Ernő, a párt Központi Bizottságának osztályvezetője kifejtette, hogy a „tárgyilagos” nyugati sajtó nagyon pozitívan értékelte, csupán az „ellenséges” magatartást tanúsító lapok és rádióadók – gondolom, a Szabad Európát is ide sorolta – próbálták a határozatot úgy magyarázni, hogy ez – úgymond – „nekünk” gondot okozzon. „Nekünk” – mármint a magyarországi párt- és állami vezetésnek.

Ismeretes, hogy a magyarországi rezsim évek óta különös gondot fordít arra, hogy a nyugati világban a Magyarországról kialakított kép – a ma divatos szót használva, „image” – kedvező legyen. Amióta kibontakozik a gazdasági reformok viszonylag következetesebb alkalmazása, a rendszer képviselői minden alkalmat megragadnak, hogy az egyes reformintézkedések jelentőségét egy politikai reklámakcióba illesszék, hogy a nyugati sajtó, a nyugati politikai és üzleti világ is nyomban tudomást szerezzen a Magyarországon hozott lépés pozitív és egyedülálló voltáról. Ez a reklámakció eléggé sikeresnek bizonyult, és nemcsak az ügyes manipulációk miatt, hanem azért is, mert Magyarország Kelet-Európában sok tekintetben valóban más, mint a többiek.

A figyelem azonban, mihelyt felkeltették, egyre nehezebben manipulálható. Nyugaton már tudják, hogy Magyarországra érdemes figyelni, de ez a figyelem mind tárgyilagosabbá és kritikusabbá válik.

Ez az, ami szemlátomást nem tetszik a magyarországi illetékeseknek – az említett tévéműsorban elhangzottak is ezt bizonyítják. Aki kételyeit hangoztatja intézkedéseikkel szemben, vagy aki rámutat a lehetséges buktatókra, amelyek az intézkedések hatásosságát veszélyeztetik, egyszerűen „ellenséges” hangnak minősül, míg a „tárgyilagos” jelzőt csak az érdemi ki, aki cikkében vagy kommentárjában fenntartás nélkül a Magyarországon hozott intézkedés vagy határozat pozitív vagy egyedülálló voltát hangoztatja. Anélkül persze, hogy magyarországi hallgatóságuk számára az úgynevezett „ellenséges” vagy „tárgyilagos” véleményeket ismertetnék.

A valóságban mindez kissé másként fest. A nyugati lapok és rádióadók nem oszlanak „tárgyilagos” és „ellenséges” táborra sem a legutóbbi párthatározat, sem más kérdések megítélésében. Egyszerűen elmondják a véleményüket – a csálhatatlanság igénye nélkül –, rámutatnak arra, ami szerintük pozitív fejlemény, és ha kételyeik vannak, ezeket is megindokolják. Hogyan osztályozzam például a párthatározattal foglalkozó saját kommentáromat, amelynek utolsó mondatát idézem: „Az új program lezár egy bizonytalan időszakot, és pozitív értelemben, a reformok folytatása jegyében zárja le. Másrészt megnyitja egy új bizonytalanság időszakát, amelyben már az új program következtetlenségei, hiányosságai és az ezekből származó bonyodalmak válnak időszerűvé.” Eddig az idézet. A nyugati sajtó kommentárjaiban sem láttam olyat, amelyet egyértelműen úgy lehetne osztályozni, ahogy a Központi Bizottság osztályvezetője teszi. Magyarország valóban nemzetközi reflektorfénybe került, ami az illetékeseknek tetszik, de ez a fény nem pártosan világít, és ez már nem tetszik. A magyarországi rezsim megítéléséhez hozzátartozik ez a magatartás is – és mindaz, amire következtetni lehet belőle.

5. A KÖZÖS PIAC KORMÁNYFŐI TALÁLKOZÓJA FONTAINEBLEAU-BAN

(1984. június 25.)

Akkor még az európai integráció korai szakasza volt napirenden, tehát nem az Európai Unió, csupán a Közös Piac kormányfői ültek össze. Ez volt a harmadik kísérlet, hogy a közös költségvetés ügyében dülőre jussanak. A kommentár a lehetőségeket mérlegeli.

Huszonöt éven át az volt a közös piaci találkozók egyik legfontosabb tapasztalata, hogy a megegyezés lényeges feltétele a látványos kudarcból való félelem. Bármennyire is a nemzeti gazdasági önzés hatotta át a tagállamok vezetőit, az utolsó pillanatban majdnem mindig felülkerekedett az a meggyőződésük, hogy nem tanácsos feldönteni az európai integráció bukdácsoló szekerét, mert ez megszerzett előnyök elvesztésével fenyegetne. Most azonban, amikor a fontainebleau-i csúcstalálkozó kimenetelét mérlegeljük, már nemigen lehet ennek a tapasztalatnak a feltétlen érvényességére hivatkozni. A két legutóbbi közös piaci csúcserkeztetlet ugyanis – decemberben, Athénban és márciusban, Brüsszelben – kudarcra végződött. A két legutóbbi egymást követő balsiker jól érzékelteti, hogy a tétek ezúttal igen nagyok, hogy az európai közösség amolyan válaszáig elé került.

A hírekben, hírmagyarázatokban arról hallunk, hogy – mint Athénban és Brüsszelben – most Fontainebleau-ban is a közös piaci költségvetés finanszírozásának és Nagy-Britannia ebben való részvételének problémáját kellene megoldani, de valójában többről van szó. A Közös Piac huszonhat évvel ezelőtt lényegében nemzetközi agrárklubként alakult meg, és sajnos, közös finanszírozási rendszere még mindig ehhez alkalmazkodik, noha a körülmények azóta lényegesen megváltoztak. A közös költségvetés bevételeinek 70 százalékát a mezőgazdaság támogatására fordítják, más célokra, például közös európai iparfejlesztésre, új technológiák kialakítására, viszonylag elmaradt körzetek támogatására kevés pénz marad. Vagyis nemigen lehet továbbhaladni a megkezdett integrációs úton. Nagy-Britannia problémája csupán dramatizálja ennek a rendszernek a túlhaladott és méltánytalan voltát. A szigetországnak kevés haszna van az agrárszektor támogatására fordított milliárdokból, mivel saját mezőgazdasága kisméretű, de mint fejlett ipari

ország, a fennálló szabályok szerint hatalmas összeget fizet be a költségvetésbe. Sokkal többet, mint amennyit onnan visszakap. Ezt évekig úgy hirdették át, hogy minden évben keservesen kialakultak egy Nagy-Britanniának visszatérítendő összeget. Tavaly óta azonban kenyértörésre került sor, mert Thatcher kormánya követeli, hogy az évi toldozás-foldozás helyett helyezzék a finanszírozási rendszert új alapokra. Csökkentsék a mezőgazdaság részesedését a költségvetésből, hogy más célokra is jusson pénz, a hozzájárulások mértéke pedig igazodjék a tagállamok viszonylagos gazdasági erejéhez, például az egy főre jutó nemzeti jövedelméhez.

A Közös Piacnak mindenképpen a közös költségvetési bevételek növelésére van szüksége, részben a mezőgazdaság telhetetlen étvágya miatt, de azért is, hogy az eddignél nagyobb mértékben tudjon új célokat finanszírozni, ami nélkül elképzelhetetlen a további előrehaladás az integráció útján. A brit kormány viszont minden ilyen irányú lépést meg kíván vétetni, amíg nem jön létre az általa követelt átfogó reform. A brit miniszterelnököt sokan azzal vádolják, hogy hajthatatlan, merev magatartást tanúsít, hogy nem hajlandó észszerű kompromisszumot elfogadni – mint amilyent például három hónappal ezelőtt Brüsszelben felajánlottak neki. Meglehet, hogy ez a vád helytálló, de ez nem változtat azon, hogy nemcsak Nagy-Britanniának, hanem az egész közösségnek érdeke, hogy a Közös Piac az integráció új útjaira térjen és költségvetése is az új követelményekhez alkalmazkodjék.

Több jel mutat arra, hogy a csúcserkeztet soros elnöke, François Mitterrand hajlik az említett költségvetési probléma megkerülésére. E feltételezett francia stratégia szerint nem szükséges a költségvetési vitát az érkeztet középpontjába állítani, ehelyett indokolt olyan kezdeményezéseket tenni, amelyek részben gyakorlatiasak – ilyen lehet például a közös európai telekommunikációs és televíziós rendszer kialakítását célzó határozat –, részben a politikai integráció útját egyengetik – mint például egy állandó közös piaci titkárság létesítése a tagállamok külpolitikájának egyeztetésére. Véleményem szerint ezek a kezdeményezések fontosak, hasznosak, de nem pótolhatják az említett költségvetési probléma tartós megoldását. A közös költségvetés bevételeinek növelése és kiadási arányainak átalakítása nélkül nem finanszírozhatók a mezőgazdaságon túllépő új integrációs célok, és nem lehet hitele a politikai integráció terén vállalt új kötelezettségeknek sem. A költségvetési probléma megoldása tehát a többi kilenc tagállamnak éppúgy érdeke, mint Nagy-Britanniának. A fontainebleau-i találkozó sikerét is valószínűleg az dönti el, hogy ez a felismerés mennyire érvényesül.

6. A MÁSFÉL MILLIÓ „HALMOZOTTAN HÁTRÁNYOS HELYZETŰ” EMBER ORSZÁGA

(1984. június 19.)

Az eufemisztikus megjelölés a tömeges szegénység terjedését jelenti Magyarországon. Ennek kiváltó okait veszi sorra a kommentár.

A szegénység nem új jelenség Magyarországon, viszont új jelenség, hogy az illetékesek és a hozzájuk alkalmazkodó tájékoztató szervek felfedik: Magyarországon valóban van szegénység. Hasonló felfedezést tett például a budapesti rádió 168 óra című legutóbbi műsorában egy szociológus és Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtitkára. A két világháború közötti Magyarország viszonyait sommásan elítélve, a kommunisták évtizedeken át előszeretettel hivatkoztak „a hárommillió koldus országára”. Most, a 168 órában a szociológus elmondta, hogy a mai Magyarországon másfél millió – úgymond – „halmozottan hátrányos helyzetű” ember él. Ez a meghatározás kétségkívül szebben hangzik, de ez nem változtat azon, hogy szintén tömeges emberi nyomorúságot, szegénységet fejez ki.

A mai Magyarországon a tömeges szegénység előidéző okai elválaszthatatlanok azoktól a gazdasági, társadalmi folyamatoktól, amelyeket alapvetően az uralkodó rezsim politikája határoz meg. Mert ki a „hátrányos helyzetű” – hogy a budapesti rádióban elhangzott eufemisztikus megjelölést használjam? Hátrányos helyzetű, aki kiskeresetű és nyugdíjas – annál hátrányosabb helyzetű, minél korábban vonult nyugállományba –, hiszen az országban kibontakozó infláció, pontosabban központi áremelések sorozata, elsősorban a pusztító létbiztosításához szükséges javakat és szolgáltatásokat drágítja. Például a lakbéreket és az alapvető élelmiszereket, mindazt, ami aránytalan nagy súlyt képvisel az amúgy is szegény rétegek kiadásában. Hátrányos helyzetű az, aki történetesen fizetéséből kénytelen megélni, és akár foglalkozása, akár más körülmények miatt nincs módja fuszálással, másodállással, mellékállással, munkaidőn túl vagy munkaidőn belül végzett legális, féllegális vagy illegális tevékenységgel kiegészíteni a jövedelmét.

Hátrányos helyzetű, ha történetesen fiatal, és az életbe lépve a jelenlegi lakáshelyzettel találja magát szemközt. Hátrányos helyzetű, ha történetesen kistelephelyen él, amelyet a rezsim politikája lassú sorvadásra, illetve halálra

ítélt. Hátrányos helyzetű, ha sokgyermekes családfő, aki egyúttal az egyedüli családfenntartó – hogy miért, nem szükséges részletezni. És ha az említett körülmények valamilyen kombinációja áll fenn, akkor természetesen „halmozottan hátrányos helyzetű”, vagyis a „halmozás” arányában nyomorogni kényszerül.

Jellemző módon a tömeges szegénység létezésének elismerését nem kíséri az illetékesek részéről annak az elismerése, hogy megfelelő érdekvédelmi intézményeket kellene létrehozni, amelyek a magyarországi szegénység társadalmi okai ellen hatékonyan felléphetnek. Szükség lenne olyan szakszervezetekre, amely egyebek között a kiskeresetűek érdekében is fellép, és olyan béreket követel számukra, amelyből munkaidőn kívüli, rendkívüli ügyeskedés nélkül is meg lehet élni. Szükség lenne a nyugdíjasok érdekvédelmi intézményére, csakúgy, mint a kistelephelyeken élők önálló szervezetére, és főleg szükség lenne a tanácsi választásokon fellépő független jelöltekre, akik a szegények bajainak orvoslását elsődleges feladatuknak tekintik és nyilvánosan hangoztatott programjuk középpontjába állítják. A mai magyarországi tömeges szegénységnek politikai okai vannak, tehát alig képzelhető el megoldás politikai reformok nélkül.

7. A NÉMET SZTRÁJKOK KIMENETELE

(1984. július 7.)

Annak idején hosszú és keserves konfliktus ért véget a német fém- és nyomdaiparban. A sztrájkolók csak minimális eredményt könyvelhettek el. Ebből próbáltam levonni pozitív tanulságokat egy szabad és nyitott társadalom működéséről.

A német fém- és nyomdaiparban lezajlott erőpróba formai kimenetele: meglehetősen meddő „döntetlen”. A szakszervezetek annyit értek, hogy a két ágazatban sikerült valamit lemorzsolniuk a heti negyven órából: írd és mondd, átlagosan másfél órát, a kereset megkurtítása nélkül. Gyakorlatilag vajmi keveset jelent, elvben talán többet, mert ezzel megtört Nyugat-Németországban a heti negyven óra egyöntetűsége, és hasonló, minimális mértékű munkaidő-csökkentés idővel könnyebben valósulhat meg más ágaza-

tokban is. Mindezért azonban keserves árat kellett fizetni. Kiürült a szakszervezetek pénztára, érzékeny csapást szenvedtek az érintett ágazatok, és azok is, amelyek szállítói kapcsolatban állnak velük. Számos nagyüzemben átmenetileg munkanélküli lett sok-sok ezer ember, köztük nagy számmal olyanok, akik nem is értettek egyet a harmincöt órára vonatkozó követeléssel. A munkaadók azt állítják – és sok kívülrálló egyetért velük –, hogy a rövidebb munkaidő kikényszeríti a munkaerővel való fokozott takarékoskodást, és új elbocsátásokhoz vezet – és könnyen meglehet, hogy a rövidebb munkahét, amitől a szakszervezetek a foglalkoztatás növelését várják, végső soron ellenkező hatással jár, és további munkaalkalmak elvesztését okozza. Sokan azt állítják, ez a konfliktus valóban teremt majd új munkahelyeket, de nem Nyugat-Németországban, hanem a főbb versenytársak háza táján: az Amerikai Egyesült Államokban és Japánban.

Valóban nehéz lenne azt állítani, hogy ez a konfliktus népszerű volt a német társadalom körében. Könnyen lehet, hogy még az ország szakszervezeti tagságának többsége sem támogatta. Ha úgy tetszik, a sztrájkakció meghatározott csoportérdekeket kívánt érvényesíteni, amelynek során ezeket az érdekeket a felruháztott intézmények, a sztrájkot meghirdető szabad szakszervezetek képviselték. Számolniuk kellett azzal, hogy követelésük egy másik csoport, az érintett munkaadók érdekébe ütközik, azok ellenállásával találkozók; számolniuk kellett egy szerény kompromisszum valószínűségével, sőt azzal is, hogy esetleg még sikeres akciójuk sem hozza meg a kívánt eredményt a munkanélküliség csökkentésére. Tehát számolniuk kellett azzal a lehetőséggel is, hogy tévedtek, és ez a tévedés idővel saját tagságuk előtt is nyilvánvalóvá válik.

Mégis – vagy talán éppen ezért – számomra ez az egész ügy pozitív tanulságot nyújt, mert feltárja egy nyitott, pluralista társadalom játékszabályait. Az akciót kezdeményező szakszervezetek – függetlenül attól, hogy igazuk volt-e vagy sem – következetesen éltek azzal a jogukkal, amely egy ilyen társadalomban feltétlenül megilleti őket: érvényesíteni kívánták tagságuk érdekeit, amit annyira fontosnak ítélték, hogy a sztrájk jogát is igénybe vették, és ami a lényeg: vállalják, mert vállalniuk kell a felelősséget a következményekért, akár jótékonyak lesznek azok, akár nem. És szerencsére: egy pluralista társadalomban ez a szabály kivétel nélkül minden intézményre vonatkozik, legyen az szakszervezet, a munkaadók szövetsége, politikai párt vagy az illető ország kormánya.

Ott, ahol a társadalom intézményei nem ilyen elvek szerint működnek – például Magyarországon –, ahol minden egyéni és csoportérdeket az úgy-

nevezett ösztársadalmi érdekek kell alávetni, ott csupán egyetlen intézmény működőképes: a Párt Politikai Bizottsága, amely az úgynevezett ösztársadalmi érdekeket önkényesen értelmezi és manipulálja. A többi intézmény pedig tulajdonképpen „látszat-intézmény”, azzal a feladattal, hogy a központi intézmény akaratát a megjelölt területeken közvetítse, illetve végrehajtsa. Hogy a témánál maradjunk: elég a magyar szakszervezetekre gondolni. Ilyen társadalomban a központi hatalmi intézmény nem hajlandó elviselni döntése-
iért a felelősséget, és éppen ezért kizárja saját tévedéseinek elismerését is. A tévedések valószínűsége azonban sokkal nagyobb, hiszen nincsenek olyan intézmények, amelyek önálló fellépésükkel módosíthatnák a központi intézmény elképzeléseit. Éppen ezért a tévedések következményei is sokkal súlyosabbak – és az egész társadalom a vesztes.

8. MIÉRT EMELIK AZ ÁRAKAT MAGYARORSZÁGON?

(1984. július 13.)

Az 1980-as évek közepén a Kádár-rezsim folyamatosan emelte a hazai fogyasztói árakat. Ez a reálberek folyamatos süllyedését eredményezte – anélkül, hogy valódi árreform bekövetkezett volna. Ennek okait próbáltam megvilágítani.

Miért emelik az árakat Magyarországon?

Ez az első kérdés, amelyet minden egymást követő áremelkedési hullám időszerűen felvet. A válasz pedig egyúttal megfelel a másik kérdésre is: mit idéznek elő az emelkedő árak, illetve mit nem idéznek elő?

Az illetékesek két fő indokot hangoztatnak. Lényegében ezt a kettőt variálják, kombinálják minden alkalommal. Az egyik: szükséges korlátozni a hazai fogyasztást, hogy több áru szabaduljon fel exportra, és így az ország fizetőképessége egy súlyos helyzetben is fenntartható legyen. Ha viszont ez a szükségyszerűség valóban fennáll, egyértelműen elmarasztalja az uralkodó rezsimet, amelynek tagjai erre hivatkoznak. Azt jelenti ugyanis, hogy Magyarország lényegében hiába vette fel a dollármilliárd kölcsönöket; azt jelenti, hogy a kölcsönöktől várt eredmény, a visszafizetés megbízható bázisa, azaz a versenyképes exportszerkezet nem jött létre. Viszont létrejött az adósság

visszafizetésének óriási terhe, amelyet most áremelések segítségével a lakosságra hárítanak. A rezsim egyértelmű felelőssége tehát világos. Persze az illetékesek erre nem hivatkoznak.

A másik érv úgy hangzik, hogy reális fogyasztói árakat és arányokat szükséges kialakítani, csökkenteni kell az állam fogyasztói ártámogatásait, végre le kell építeni a szubvenciókat, mert mindez szerves része a piaci realitásokhoz igazodó alapvető átalakulásnak, a gazdasági reformnak.

Ennek az érvnek csak akkor lehet hitele, ha világosan kiderül, hogy az állam, illetve az áremeléseket is foganatosító embercsoport, ezt az erőfeszítést következetesen, a piaci realitásokhoz különböző oldalakról közelítve folytatja. Tehát: nem csupán a lakosságnak fizetett árszubszencióktól kíván megszabadulni, hanem a saját hatalmi szférájában fizetett szubszenciótömeget is, hogy ezáltal a vállalatok önállóságát és a piachoz való alkalmazkodásuk feltételeit megteremtse. Nyomban szembeötlő, hogy itt alapvető baj van: a szubszenciók leépülése lényegében csak a lakosság rovására mutatkozik meg. Nem kívánok senkit túlságosan statisztikákkal terhelni. A lényeg az, hogy az 1970-es évek vége, vagyis az úgynevezett új reformidőszak életbe lépte óta töretlenül növekszik az összes kifizetett szubszenció tömege, de ezen belül rohamosan csökkennek a fogyasztói ártámogatásra fordított szubszenciók, és még meredekebb ütemben emelkednek a vállalatoknak nyújtott állami dotációk. Figyelembe véve az idejű költségvetési tervet – amely egyébként első ízben irányozza elő az össz-szubszenciós tömeg csökkentését – a legkonzervatívabb becslés szerint is idén legalább egyharmaddal kevesebb a fogyasztói ártámogatás, mint hat évvel ezelőtt, viszont legalább kétharmadával több a vállalatoknak nyújtott szubszenció. Tekintve, hogy a vállalati szubszenció az az ár, amelyet az államhatalom azért fizet, hogy a vállalatokat az általa megszabott tevékenységre kényszerítse, a maga akaratát érvényesítse és a vállalati önállóságot korlátozza, az átfogó reform szándékát ebben az összefüggésben hiába keressük.

Ilyen összefüggés nélkül azonban a fogyasztói árak emelése – megfelelő bérreform nélkül – egyszerűen a reálbér csökkentésének eszköze. Valóban, a megadott hivatalos ár- és bérindexeket figyelembe véve, az idejű átlagos magyar reálberek visszaestek a tíz évvel ezelőtti színvonalra. De ez a folyamat mélységesen antiszociális is. Az árszubszenciók zöme a létfenntartási cikkeket és szolgáltatásokat tartotta mesterségesen alacsony szinten, hogy a legacsonyabb keresetűek is meg tudjanak élni. Ha viszont az árszubszenciók leépülnek, elsősorban a létszükségleti cikkek drágulnak meg, hiszen ezekhez kapcsolódik a szubszenciók zöme. A kárvallottak azok, akik jövedelmük túl-

nyomó részét a létfenntartásra költik. A kiskeresetűek, a nyugdíjasok. Ez is jövedelmi differenciálás, de lefelé irányul, és a legszegényebbek rovására érvényesül.

Egyrészt azt látjuk, hogy az államhatalom ragaszkodik akarata érvényesítéséhez a vállalatok felett – ezért hajlandó több szubvenciót fizetni. Másrészt nem hajlandó az eddigi árat megfizetni azért, hogy a társadalmat gúzsba kötő, mesterségesen alacsony reálbér politikailag elviselhető legyen. Ez nemcsak cinikus, hanem rossz politika is. A gazdasági reformok kibontakozását nem segíti elő, de a tömeges elégedetlenség kibontakozását igen.

Ha a rezsím kiüti ezt a támaszt egy manipulációs építmény alól, anélkül, hogy az építményt átalakítaná, megteremti a politikai instabilitás feltételeit.

9. MIÉRT ERŐLTETI A REZSIM MÉG MINDIG A MUNKAVERSENYT?

(1984. július 28.)

Noha a munkaversenyek gyakorlata egyértelműen a Rákosi korszak parancsuralmi gazdálkodásához kapcsolódott, a Kádár-rendszer még az 1980-as évtizedben is rendszeresen meghirdette. Erre a kérdésre kerestem a választ.

A hatalmi ideológiák – csakúgy, mint a primitív törzsi vallások – nem tudnak és nem is akarnak megválni eredeti fétiseiktől. Még mindig ott áll az erdőszélen a régi, korhadozó bálvány. Kultusza valamikor konkrét célokat szolgált, de a törzsbeliek már nem tudják, hogy mire való. A törzs varázslói mégis rendszeresen megkövetelik a bálvány számára az áldozatot; úgy érzik, a törzs tagjait jelképes formában is tanácsos emlékeztetni a lényegre: alávetettségük állapotára.

Valahogy így vagyunk a munkaverseny-kultusszal is. Valamikor, az 1950-es évek elején, amikor az első öt éves terv a termelés elképesztő ütemű növelését írta elő minden területen, a munkaverseny-hajszának megvolt a maga torz gazdasági logikája. Nem szolgált sem a résztvevők, sem a társadalom érdekeit, de a kitűzött irreális célokkal szoros összefüggésben volt. Az ember azt hinné, hogy miután Magyarországon régen lekerült a napirendről az effajta

gazdaságpolitika, a vele összhangba hozható munkaverseny-kampányok is értelmüket veszítették. De nem így van, hiszen, ha nem is a régi gyakorisággal, de időről időre most is megismétlődik a régi komédia. Megismétlődik, mert a hatalom megőrzését szolgálja, azt a szempontot, amely a magyarországi varázsló-kaszt számára alapvető maradt. A régi kultuszt életben kell tartani, mert kiválóan alkalmas a hatalmi viszonyok rendszeres beidegzésére.

A komédia forgatókönyve ma is a jól bevált sémát követi. A harmincöt éve ápolt legenda szerint az országos munkaverseny spontán módon, alulról bontakozik ki. Valahol, valamelyik gyárban a munkások elhatározzák, hogy valaminek a tiszteletére felajánlást tesznek, kihívják versenyre az ágazat vagy az ország többi üzemét. A kezdeményezés lavinává dagad, és elnyeri a hatalmi intézmények jóakarató támogatását. Most is így történt – azzal a dramaturgiai javítással, hogy a négy kezdeményező üzem a gazdasági élet keresztmetszetét volt hivatott képviselni: a Medicor az exportágazatokat, a Veszprémi Szénbányák a nehézipart, a Híradástechnikai Szövetkezet az ipari szövetkezeti szektort és a Nagyrédei TSZ a mezőgazdaságot. Ez még júniusban volt. Azóta a „dagadó lavina” szakaszába került a komédia, és elérkezett az idő, hogy a SZOT és a KISZ vezetősége is áldását adja a mozgalomra.

Persze, az illetékesek is tisztában vannak azzal, mennyire nincs összhangban a munkaverseny a mai gazdasági feladatokkal és körülményekkel. Tudják, hogy ez a fogalom milyen társításokat vált ki az emberekben. Ezért hangsúlyozzák – egyébként nem most először –, hogy ez már egészen másfajta munkaverseny, mint a régi volt, mert állítólag minőségi célokat követő, „magasabb szintű” mozgalomról van szó. Az úgynevezett „magasabb szint” emlegetése egyébként nagyon gyakori Magyarországon – és ez megérdemel egy kitérőt. A magasabb szintre való hivatkozás ugyanis mindig a hatalmi viszonyok igazolása. Tehát: fennmarad az állam központi gazdaságirányító szerepe, csak éppen „magasabb szintre” kerül; az írók társadalmi funkciója is ugyanaz, de „a szocialista valóságot” „magasabb szinten” kell tükrözniük. Nem változik a párt irányító szerepe – csak „magasabb szinten” kell érvényesülnie. A hatalom intézmény- és eszközrendszerének minden eleme fennmarad – és ha valaki megütközik ezen, lehet hivatkozni a „magasabb szintre”. Az a benyomásom, hogy ezen a magasabb szinten található az a kiskapu, amelyen keresztül ki lehet bújni minden valódi változást ígérő reform vagy kezdeményezés alól.

A munkaverseny esetében azt jelenthetné – nem hatalmi szójárással, hanem valóságosan – a „magasabb szint”, hogy minőségi, hatékonysági célok va-

lósulnak meg. Ezt azonban nem a munkaverseny biztosítja, hanem a vállalatok gazdasági versenye a piacon. Ez is verseny, sőt tulajdonképpen ez a verseny, mivel ebben az esetben csak valódi gazdasági eredményekkel lehet pontokat szerezni. Az igazi verseny garanciája pedig a pártatlan döntőbíró, a piac, és amit képvisel, a gazdasági döntéseket kezébe vevő társadalom, amely a pártos döntőbíró, a hatalmi kaszt helyébe lép. Ez a követelmény a hatalom létérdekeibe ütközik. Marad tehát a szocialista munkaverseny – marad a régi bálványnak megkövetelt kultusz.

10. A VÁLLALATI MUNKAKÖZÖSSÉGEKRŐL

(1984. augusztus 3.)

Az 1980-as évek első felében jelentek meg a hazai üzemekben az úgynevezett „ipari háztáji” különböző típusai. A vállalati gazdasági munkaközösség volt a leggyakoribb forma. Mindez lényegében kíméletlen önkizsákmányolásra épült. Erről fejtettem ki a véleményemet.

Ami nyomban megragadja az ember figyelmét, az a vállalati munkaközösségek dinamizmusa. Gomba módra szaporodnak, és nagyon sikeresen működnek. Minden körükben végzett vizsgálat megállapítja: a munkaközösség jövedelmező, két-háromszoros órabérnek megfelelő keresetet biztosít tagjainak; fontos, olykor megoldhatatlannak látszó feladatokat teljesít; termelékenysége sokszorososan nagyobb, mint az állami vállalaté, amelynek kebelében létrejött; a rendelkezéseket olcsóbban és sokkal gyorsabban teljesíti, mint az állami szektor.

Mi is történik? Ugyanaz a műhely, ahol állami munkaidőben, napi nyolc órában keresztül szomorú tespedés megy végbe – a kora esti órákban szárnyakat kap, és kisebbfajta csodák színhelye lesz. A kontraszt tágabb értelemben is szembeötlő: miközben az állami szektor csak bukácsol, a vállalati munkaközösségek sektora rohamléptekkel halad előre.

A siker titka – pozitív és negatív értelemben is – az emberi tényező. Nem a gépek és szerszámok mennek át metamorfózison délután öt óra tájban a műhelyben, hanem az ott dolgozó emberek. Miután nyolc óra hosszat az

állami vállalat rendelkezett velük alacsony határfokkal, alacsony bér fejében – néhány órára ők rendelkeznek önmagukkal. A műhely egy csapásra szabadpiaci mezőny lesz, a munkás kezdeményező, alkotó vállalkozó, aki tudja, hogy mit csinál – és érdekelt a sikerben.

Ennek a gazdasági csodának azonban súlyos ára van: a mérhetetlen önkizsákmányolás. Az állami vállalat megengedi a munkaközösség tagjainak, hogy feláldozzák megmaradt szabadidejüket, emberi energiájukat, és a rendelkezésükre álló korlátozott időben megoldják a vállalat máskülönben megoldhatatlan feladatait. Vagyis megengedi, hogy a munkaközösség a vállalat életképtelenségéből virágozzék. Megengedi, mert így válik elfogadhatóvá a vállalat egyébként reménytelen gazdasági teljesítménye, és ezt a szolgálatot viszonylag jól meg is fizeti a munkaközösség tagjainak. Viszont: az állami munkaadó ragaszkodik ahhoz, hogy napi nyolc órában rendelkezék a munkaközösség tagjaival. Napi nyolcórás, rosszul fizetett, alacsony határfokú robottal kell megváltani a rövidebb ideig tartó, magas határfokú és jól jövedelmező munka lehetőségének jogát.

Ez a magatartás egyrészt tisztességtelen, mivel elkerülhetetlenné teszi az önkizsákmányolást, de a következményekért a felelősséget a munkaközösség tagjaira hárítja. Másrészt szűklátókörű és logikátlan. A saját életképtelensége következményeivel bajlódó állami vállalat érdekeinek az felelne meg, ha a munkaközösség vagy -közösségek tagjai nem holtfáradtan, egészségüket, energiájukat felőrölve napi néhány órában hidalnák át a vállalat „szűk keresztmetszeteit”, hanem napi nyolc órában, teljes munkaidőben, és kényszerű túlórázás nélkül. Ez a kézenfekvő logika egyébként már bizonyos fokig érvényesül a mezőgazdaságban, ahol a háztájiban végzett munka „közösen” végzett munkának minősül, amennyiben a háztáji gazdálkodó termelőszövetkezetének rendelkezéseit teljesíti. A vállalati munkaközösség – mint „ipari háztáji” – hasonló életfunkciót teljesít az állami vállalat számára, mint a mezőgazdasági háztáji a téesz számára. Tehát működéséhez legalább hasonló feltételeket kellene biztosítani.

Alapvető követelmény lenne az is, hogy a munkaközösség tagjai, mint a vállalat létfontosságú feladatait megoldó egység tagjai, beleszólást nyerjenek a vállalati stratégia alakításába, és legalább érdekképviseletet kapjanak a vállalat vezető szerveiben. Ha például létrejönnek az áprilisi párthatározatban beharangozott vállalati tanácsok, amelyek állítólag tulajdonosi funkciókat fognak gyakorolni, ezekben a testületekben ott lenne a helyük a munkaközösségek választott képviselőinek. Mindenesetre több jogcímük van hozzájárulni

a vállalati döntésekhez, mint a párttitkárnak és a KISZ-titkárnak, akiknek a párthatározat a vállalati tanácsokban máris meg nem érdemelt helyet biztosított.

11. A NÉPESEDÉSI PROBLÉMA MAGYARORSZÁGON

(1984. augusztus 15.)

Az 1980-as évtizedben már érezhető volt a hazai lakosság lassú elöregedése, és 1981-től megindult a lakosság tényleges csökkenése is. Ennek a szomorú folyamatnak a kiváltó okait vettem szemügyre.

Miközben a harmadik világ országai lakosságuk rohamos növekedését próbálják megfékezni, illetve a születési arányszámot gazdasági teljesítőképességükkel egyensúlyba hozni, Magyarországon ellenkező előjelű népesedési válság jelentkezik. A születési arányszám hosszú idő óta tűrhetetlenül alacsony, a lakosság fokozatosan „előregszik”, és lélekszáma elkerülhetetlenül csökken. A két válság közös vonása az egyensúly felborulása: Bangladeshtben és másutt a lakosság aránytalan ütemű szaporodása fékezi a gazdasági felemelkedést, Magyarországon a lakosság fogyása. De van egy lényeges különbség: a harmadik világban a gazdasági fejlettség, a kultúra, a közműveltség alacsony színvonala idézte elő az egyensúly felborulását, Magyarországon viszont az uralkodó rendszer évtizedeken át folytatott, bűnösen rövidlátó politikája.

A magyar népesedéspolitikát az 1950-es években olyan fordulatok jellemezték, amelyekben nyoma sem volt akár átgondolt tervezésnek, akár a legcsekélyebb felelősségérzetnek. Először a korlátlan népszaporulatot erőltették, drákói rendelkezések kíséretében. Ezt követte huszonnyolc évvel ez előtt az ellenkező véglet: a művi vetélések úgyszólván korlátlan engedélyezése a terhesség első harmadában. Az abortuszrendelet következtében húsz éven át rendkívül alacsony szinten maradt a születési arányszám. Ebből következett, hogy az 1970-es évek közepétől legalább húsz évig nagyon alacsony maradt az évente munkába lépő fiatalok száma. A magyarországi rezsim 1974-ben teljesen elkésve – és ismét hebehurgia módon – reagált a következmé-

nyekre: intézkedéseivel a népszaporulatot próbálta ösztönözni. Ismét kiderült, hogy a népesedéspolitikában károsak a görcsös, váratlan fordulatok. Mert mi történt? A születési arányszám 1975-ben hirtelen megugrott, de 1976-tól ismét gyorsan visszaesett. Az időzítés azért is volt szerencsétlen, mert az 1954-es demográfiai rekordévben – a Ratkó-anyak fénykorában – született nagyszámú leánygyermek éppen az 1970-es évek derekán jutott szülőképes korba. Az így létrejött 1975-ös bébihullámnak azonban nem lehetett folytatása, hiszen a fiatal házaspár lényeges életkörülményei – főleg a lakásviszonyok – nem változtak. Azóta a születési arányszám visszasüllyedt az 1962-es mélypont közelébe. A népesedési helyzet azonban rosszabb, mint akkor volt, mert közben fokozatosan emelkedett a halálozási arányszám, ami a magyar lakosság lassú elöregedésének a következménye. A halálozások száma 1981 óta meghaladja a születéseket. Azóta tehát a népesség csökken.

Így lett a népesedési helyzet döntő tényező szociális és gazdasági téren egyaránt. Növekszik a nyugdíjasok számaránya – ma már 20 százalék fölött van –, és így növekszik az a társadalmi réteg, amelynek csekély jövedelme az árak emelkedésével nem tart lépést, és így fokozatosan elnyomorodik. A gazdasági életben pedig egyszerűen lehetetlenné vált a korábbi extenzív fejlesztés folytatása, vagyis a termelés növelése új munkaerő beállításával. Ha Magyarországon ma és a jövőben megvalósulhat gazdasági növekedés, az csak két forrásból származhat – a termelékenység emeléséből és a munkaerő hatékonyabb átcsoportosításából: abból, hogy a munkaerő növekvő hányada termelékenyebb, fejlődőképesebb ágazatokban dolgozik. Az aktív keresők számának tartós és abszolút csökkenéséből következik, hogy ezek lettek az adottságok – és a rendszer felelőssége ezen a téren is nagyon súlyos. Az állam gazdaságpolitikája és szabályozórendszere az 1970-es évek végéig ösztönözte, elősegítette, hogy a vállalatok extenzív fejlesztést kövessenek, növeljék létszámukat, holott a népesedési tendenciák már tíz évvel korábban teljesen más politikát tettek volna indokolttá. Már akkor megadták a világos jeleket, amelyekhez igazodni kellett volna. Végeredményben az történt, hogy az állam és a gazdaságpolitika egyrészt nagyon kedvezőtlen népesedési folyamatokat alakított ki, másrészt ezekhez nem volt képes időben alkalmazkodni. Viszont nem az állam fizeti meg ennek az árát, hanem a társadalom. És nemcsak most, hanem még nagyon hosszú ideig.

12. REAGAN ELNÖK GAZDASÁGPOLITIKÁJÁNAK EDDIGI MÉRLEGE

(1984. augusztus 28.)

Amikor 1980-ban hivatalba lépett, Ronald Reagan új gazdasági szemléletet képviselt és hirdetett az állami beavatkozás visszafogása és a kapitalizmus hagyományos értékeire való fokozottabb támaszkodás jegyében. Annak idején Roosevelt elnök képviselt ilyen jelentőségű fordulatot, amikor az 1930-as évek elején meghirdette a New Deal programját. Ötven évvel később Reagan elnök nem magát a New Dealt, nem az állami beavatkozást, csupán annak mértéktelen túlburjánzását kívánta felszámolni. A kommentár arról szól, hogy mit ért el az új elnök ilyen téren négy év alatt.

Az amerikai gazdasági statisztikák majdnem egyértelműen magyarázzák, miért tekintik a megfigyelők biztosnak Reagan elnök novemberi újráválasztását. A legtöbb körülmény az elnök gazdaságpolitikájának sikerét igazolja: a korábbi recessziót az 1950-es évek eleje óta legnagyobb méretű fellendülés váltotta fel; az infláció teljesen visszaszorult; a munkanélküliség alig több mint másfél év alatt 11-ről 7 százalékra csökkent. Az amerikai polgár nemcsak otthon, hanem külföldön is tapasztalja a gyökeres változást: dollárja tízévi hanyatlás után ismét „aranyat ér”, és más pénznemekkel szemben folyamatosan erősödik.

De a siker nem csupán a gazdasági statisztikákban mutatkozik meg. Abban a derűlátásban és önbizalomban is, amely az amerikai társadalmat egyre inkább áthatja. Reagan elnök ugyanis négy évvel ezelőtt nemcsak és nem elsősorban új gazdaságpolitikát hirdetett meg. Gazdaságpolitikája csupán eszköze volt az új programnak, amely mindenekelőtt a társadalom és az egyén hatókörének kiszélesedését kívánta biztosítani. A 20. században ez volt a második eset, hogy amerikai elnök új pályára terelte a társadalom fejlődését, módosítván a korábbi prioritásokat. Roosevelt elnök nevéhez fűződött az első kezdeményezés. Az ő ötven évvel ezelőtt meghirdetett „new deal”-je, „új társadalmi egyezménye” abból indult ki, hogy az államra különös felelősség hárul a gazdasági fejlődés, a foglalkoztatás biztosításában és a szociális problémák megoldásában. Ennek a félévszázados politikának a hatalmas eredményei vitathatatlanok. De a sikernek ára is volt. Megnőtt a központi államgépézet hatalma, beszűkült az egyén akciószabadsága.

Reagan elnök programja tulajdonképpen a társadalomban régóta érlelődő új igényeket, új prioritásokat, egy változó társadalmi egyezmény feltételeit fogalmazta meg: megőrizni a jóléti állam alapvető feladatait, de kiküszöbölni annak negatív következményeit, biztosítani az egyén számára az önrendelkezés legteljesebb lehetőségeit. Ezeket a célokat szolgálta az elnök gazdaságpolitikája. Konceptiója viszonylag egyszerűen összefoglalható: ha az állam kevesebb adót szed be polgáraitól, ezzel bővíti az egyének önrendelkezési körét, és egyúttal ösztönzi a gazdasági kezdeményezést, illetve fellendülést. Persze az állam, amikor az adókat csökkenti, bevételektől esik el, ami az államháztartás deficitjét idézi elő. A reagani koncepció szerint azonban ez a deficit fokozatosan felszámolható. Egyrészt úgy, hogy az állam lefaragja kiadásai egy részét, de főleg úgy, hogy a meginduló fellendülés növeli a társadalom jövedelemtömegét, amelyből így alacsonyabb adókulcsok révén is idővel több bevétel folyik be az államkasszába.

Itt érkeztünk el Reagan politikájának árnyékos oldalához. Az amerikai költségvetési deficit ugyanis az elmúlt években rohamosan növekedett – az idei fiskális évben meghaladja a 170 milliárd dollárt. A koncepció egyik feltételezése, miszerint a fellendülés és az adók csökkentése az államháztartás egyensúlyán keresztül valósul meg, eddig nem igazolódott be. A költségvetési deficit következményei ismertek: az amerikai kincstár magas kamatozású kötvények kibocsátásával finanszírozza a hiányt, ez hozzájárul az amerikai kamatok emelkedéséhez, ami viszont a külföldi tőke milliárdjait vonzza az Amerikai Egyesült Államokba. Az utóbbi körülménynek persze van pozitív hatása is: a külföldi tőke beáramlása további lökést ad az amerikai fellendülésnek. De végeredményben arról van szó, hogy az amerikai államkincstár hitelből finanszírozza a deficitet. Ez a folyamat nem tarthat a végtelenségig, mert a deficit szünet nélküli emelkedése idővel aláássa a hitelezők – belföldiek és külföldiek – bizalmát. Ha pedig ez bekövetkeznék, a kincstárnak az állampolgárok zsebéből kellene fedeznie a deficitet, ami viszont aláásná az egész reagani koncepció hitelét.

Ez a kérdés még nyitott. Bizonyos, hogy a fellendülés csak hosszabb időszak után növelheti olyan mértékben a költségvetés bevételeit, hogy ezen a téren is igazolja Reagan politikájának helyességét. Tartós lesz-e a fellendülés? Olyan mértékű lesz-e, hogy teljesíti ezt a várakozást is? Ezekre a kérdésekre csak a jövő adhat végleges választ, de aki derűlátó, már most megadja rá a választ. Az amerikai társadalom nagy többsége pedig szemlátomást – derűlátó.

13. ÚJABB HATALMAS NÉMET BANKKÖLCSÖN A SZOVJETUNIÓNAK

(1984. szeptember 20.)

1984 szeptemberében nyugatnémet bankok kereken kétmilliárd márkás kölcsönt nyújtottak a Szovjetuniónak – a bonni kormány teljes támogatásával. Ez volt az első lényeges nyugati bankkölcsön, melyet Moszkva négy és fél évi kölcsönbojkott után – az afganisztáni szovjet bevonulás óta – megkapott. Miért tört meg a jég? – ezzel foglalkozik a kommentárom.

Először magáról a kölcsönről néhány szót. Idén ez már a negyedik nagyobb méretű valutakölcsön a Szovjetunió számára. A négy együtt 665 millió dollárt, márkában kereken kétmilliárdot tesz ki. Azért utalok a márkára, mert a négyből három kölcsönt nyugatnémet bankház kezdeményezett és szervezett. Először – idén májusban – a Dresdner Bank ütött nyélbe egy konzorciumot, amelynek tagjai 250 millió dollárt folyósítottak a Szovjetuniónak. Ezt követte a legnagyobb nyugatnémet pénzintézet, a Deutsche Bank hasonló kezdeményezése, amely 150 millió dollárt juttatott a szovjeteknek. Közben az osztrákok is szerveztek egy kölcsönt – 100 millió dollár értékben –, most pedig a harmadik legnagyobb nyugatnémet bank, a Commerzbank sem kíván lemaradni a sorban: megszervezte a negyedik, 165 millió dolláros kölcsönt. Ennek az utóbbi konzorciumnak a Commerzbankon és egy másik német pénzintézeten kívül osztrák, japán, brit, belga, finn és francia bankok a tagjai. A pénzpiac szakértői megegyeznek abban, hogy a kölcsön feltételei kedvezőek: lejáratá hat év, de a Szovjetuniónak csak négy év múlva kell megkezdenie a törlesztést. Az évi kamat a londoni bankok között érvényben lévő, úgynevezett LIBOR-kamatszinthez igazodik, illetve azt az első négy évben fél, az azt követő három évben 5/8-ad százalékkal meghaladja.

Miért figyelemreméltóak ezek a kölcsönök? Például az időzítésük: az Afganisztánba történt bevonulás óta a Szovjetunió sehol a világon nem kapott nagyobb méretű kölcsönt – idén pedig negyet kap egymásután. A konzorciumok összetétele is sokat elárul: egyikben sem vett részt amerikai bank, hanem elsősorban nyugat-európai pénzintézetek – és három ízben német bank kezdeményezte és szervezte a kölcsönt. A legújabb kölcsön pedig nem kapcsolódik konkrét szovjet rendelések finanszírozásához, vagyis a Szovjetunió

szabadon dönthet a rendelkezésére bocsátott összeg hova fordításáról. Csupán a megszabott kamatokat és a törlesztéseket kell fizetnie, és ezek – mint a többi esetben is – kedvezőek.

Naivitás lenne azt hinni, hogy ezekben a kölcsönökben csupán az érdekelt bankok jövedelmezőségi kalkulációja játszik szerepet. Az igaz, hogy a Szovjetunió a múltban pontos törlesztőnek bizonyult, és fizetőképességét – nagy nyersanyagkincsei és aranykészlete miatt – megbízhatónak tekintik. De a Szovjetunió számára nyújtott kölcsönök vonzóerejének nem ez az igazi magyarázata. Az érdekelt bank számára az a lényeges körülmény, hogy országának kormánya bátorítja a kölcsönt és ahhoz megfelelő garanciákat nyújt. Különösen vonatkozik ez a bonni kormányra. Miközben a Szovjetunió ezt a kormányt az Amerikai Egyesült Államok után a második számú közellenségnek kiáltotta ki, és ökölbe szorított kézzel ócsárolja és fenyegeti, a másik kezét kinyújtva egyik kölcsönt a másik után veszi fel tőle. Bonn mégis támogatja ezeket a kölcsönöket, mert úgy véli, hogy a gazdasági kapcsolatok erősítése valamelyest felmelegítheti a Szovjetunió által előidézett fagyos légkört, és alapot teremthet ahhoz, hogy a politikai dialógus később mégis meginduljon.

Ezt a felfogást nem támasztja alá a Szovjetunió magatartása. A német bankok május óta folyósítják Moszkvának a kölcsönöket, és nyár eleje óta tart a „nyugatnémet revansizmus és militarizmus” állítólagos veszélyét hirdető szovjet propagandakampány. De nemcsak erről van szó. Az amerikai Wall Street Journal még májusban – amikor a Dresdner Bank az első szovjet kölcsönt nyélbe ütötte – nagyon tanulságos táblázatot közölt a nyugati hitelezőkkel szemben eladósodott országokról. Ebből kiderült, hogy a Szovjetunió adóssága majdnem 29 milliárd dollár, vagyis az adósság nagyságát tekintve Brazília és Mexikó után a harmadik az adósok sorában. De ez a táblázat kimutatta azt is, hogy az egyes országok adósságtömegén belül mekkora az a hányad, amelyre a hitelezők kormányai közvetlenül vagy közvetve garanciát vállaltak – vagy amelyhez valamilyen formában hozzájárultak. Ebben a vonatkozásban pedig a Szovjetunió vezet az adósok ranglistáját. Adósságainak 61 százaléka olyan kölcsön vagy kereskedelmi hitel, amelyet az illető kormány garanciája vagy egyéb támogatása nélkül aligha folyósítottak volna. A szovjet kölcsönökben részt vevő bankok biztonságérzete tehát enyhén szólva érthető. A garancia, illetve a támogatás forrása az állami költségvetés – illetve az adófizető. Mindenesetre a Wall Street Journal ezeket a következtetéseket fűzte a táblázathoz. Ez persze korántsem ál-

talános vélemény – és főleg nem osztják az érdekelt kormányok. De egy dolgot maga a Szovjetunió tisztázott mindig és következetesen: azt, hogy bár-mikor elfogad előnyös kölcsönt – anélkül, hogy nemzetközi magatartását ez a legkisebb mértékben befolyásolná.

14. AZ ÁLLAM GAZDASÁGI FELELŐSSÉGET KÍNÁL – JOGOK NÉLKÜL

(1984. szeptember 29.)

Az 1980-as évek közepén mind gyakoribbá vált az „ipari háztáji” formáinak engedélyezése, vagy éppen a tartósan veszteséges állami termelőegységek áruba bocsátása. A csődbe jutott állami szektor a magángazdaságot próbálta a maga szekerébe fogni, de egyelőre anélkül, hogy a hazai magántulajdonú szektor jogi, intézményesített biztosítékait létrehozta volna. Két időszerű eset kapcsán ezt az ellentmondást vettem kritikusan szemügyre.

A magyarországi hatalom kezd úgy viselkedni, mint egy csődbe jutott vállalkozó, aki szeretne életképes partnereket szerezni, szeretné elnyerni kezdeményező bekapcsolódásukat és nem utolsósorban a pénzüket – de vállalkozása korlátlan ellenőrzéséről sem kíván lemondani. Ilyen törekvés sohasem lehet sikeres. Még egy diktatúrában sem, ahol a csődbe jutott tulajdonos a számba jöhető partnerek felett hatalmat gyakorol. Legfeljebb két dolgot tehet: megtagadhatja a mentőakcióba való bekapcsolódásukat vagy kicsikarhatja a pénzüket, de az ellenőrzésben, irányításban való osztozkodás nélkül nem képes a csődbe jutott vállalkozást egyenesbe hozni.

Vegyük a magyarországi hatalmi csoport egyik alapvető gazdasági dilemmáját: ez a csoport, amely a társadalom termelőszközeit, vállalkozásait kisorsajátította, erőszakkal „tulajdonába vette”, már hosszú ideje kénytelen tapasztalni, hogy ezzel a tulajdonnal nem képes eredményesen gazdálkodni. Két évtizedig közvetlenül, utasítások formájában gazdálkodott vele, majd – 1968 óta – a „reformmechanizmus” cégére mögött közvetve, a vállalatokat manipulálva próbálja gyakorolni a tulajdonosi funkciót. Sikertelenül. A rezsim most már a kísérletezés harmadik fázisánál tart: előhívja az árnyékból a tár-

sadalom által régóta működtetett második gazdaságot és legális kereteket ad neki, meghonosítja a háztáji gazdálkodást az iparban és a kereskedelemben, kezdi áruba bocsátani reménytelenül veszteséges termelőegységeit, és hirdeti – vagy inkább sejteti –, hogy a vállalatokra, azok vezetőire és dolgozóira fontos tulajdonosi funkciókat kíván átruházni.

A hatalmi csoport szemléletét hívogatja a társadalom tagjait: végre valóban „szálljanak be” a nagy vállalkozásba, amelyet úgy hívnak: magyar gazdaság. A hívogatás azonban nem meggyőző. Nem meggyőző, mert a második gazdaság legalizált formájában is önkizsákmányolásra kényszerül és nem kap intézményesített garanciákat tartós fennmaradására; mert nem jön létre az a szabadpiaci közeg, amelyben a vállalat önálló tulajdonosi funkciói kibontakozhatnak. De nem meggyőző azért sem, mert a próbálkozások közben lépten-nyomon „kilátszik a lóláb”: a hatalmi csoport azon elhatározása, hogy nem kíván semmiféle tulajdonosi jogról lemondani és azt a társadalomnak átengedni.

Itt van például két időszerű ügy. A fóti Vörösmarty Termelőszövetkezet tagsági részjegyeket, illetve részvényeket bocsátott ki, és a részjegy megvásárlásától tette függővé, hogy az illető tagja maradhat-e a tévesznek, vagy sem. Az érdekeltek 98 százaléka a tagság megtartása mellett döntött, azaz egyhavi fizetésének megfelelő értékű részjegyet vásárolt. A tagságnak tehát ezzel az áldozattal ismét meg kellett váltania a tagságot, miután egy ízben – amikor a földjét be kellett vinnie a közösbe – már állítólag megváltotta. Figyelembe véve, hogy az újbóli megváltás a jelenlegi tévesz-törvény vonatkozó paragrafusát is megszegi, vajon mennyi meggyőző ereje lehet a részjegyki-bocsátás indoklásának, miszerint „valamennyi tévesz-tag valóban résztulajdonosi érdekközösségben érezze magát, közvetlen érdekeltsége legyen az eredményes gazdálkodásban”?

A másik eset: a Tungsram miskolci kriptongyára. A nagyarányú leépítéseket végrehajtó állami mamutvállalat megszüntette reménytelenül veszteséges üzemét, és az épületet, a berendezést, 30 milliós ajánlattal, piacra dobta. Eddig még nem találhatott vevőre. Azért mondom így, mert egy újságinterjúból kiderül, hogy eddig csupán egy szövetkezeti szakcsoport jelentkezett, és létszámostul, mindenestül átvette volna a gyárat, de az illetékes szerv, a miskolci tanács Ipari Felügyeleti Osztálya ezt a vevőt nem találta megfelelőnek.

Miért kell még egyszer megváltani a már megszerzett tévesz-tagsági jogot? Miért féltik egy szövetkezeti szakcsoporttól a már amúgy is felszámolt állami

üzemet? Amíg ilyen szálnalmas kérdések merülnek fel, a társadalmat nem lehet meggyőzni arról, hogy tulajdonosi jogokkal, felelősséggel és érdekeltiséggel kapcsolódhat be a gazdasági erőfeszítésekbe.

15. TÁVLATI TERVEK – A SZOVJETUNIO SZEKERÉHEZ KÖTVE

(1984. november 12.)

Az akkori hír úgy szólt, hogy elkészül Magyarország gazdasági-műszaki fejlesztésének tizenöt éves terve, az ezredforduló évéhez időzítve. Természetesen a Szovjetunió hasonló időzítésű távlati tervével szorosan összehangolva. Miféle buktatókkal kell számolni? Ez akkor még kérdés volt. Ma már tudjuk, hogy mi történt az alatt a tizenöt év alatt, sőt azt is, ami azután történt. Ennek ismeretében lehet érdekes ennek a régi a kommentárnak néhány megállapítása.

A kerek szám többé-kevésbé elkerülhetetlenné teszi, hogy a Krisztus születése utáni kétezredik év a felmérések, mérlegelések esztendeje lesz, amikor az érdekelték számba veszik: meddig jutottak az egyes nemzetek. Megállapítják majd azt is, hogy kik vannak az élmezőnyben, kinek van esélye a felzárkózásra, és ki maradt le végzetesen. De nemcsak a kerek évszám indokolja a felmérés időzítését, hanem a napjainkban végbemenő technikai forradalom is, melyet a társadalmak kívánságainak, értékrendszerének, egész életformájának minőségi átalakulása kísér. Tizenhat év múlva – csupán ennyi választ el bennünket a nevezetes évtől – ennek az új technikai forradalomnak az első, leglényegesebb szakasza várhatóan befejezést nyer. Azok a nemzetek, amelyek az átalakulás fő sodrába kerülnek, amelyek tartani tudják a tempót, meg tudják honosítani a legfontosabb vívmányokat, egyértelműen előnyös helyzetbe kerülnek azokkal szemben, akik erre nem képesek.

Ezért döntő kérdés manapság, hogy mi fogja alapvetően meghatározni az elkövetkező másfél évtizedben Magyarország gazdasági és műszaki fejlődését: a nemzetközi munkamegosztásba való szoros bekapcsolódás, vagyis a világpiachoz való következetes alkalmazkodás – vagy pedig a Szovjetunióra támaszkodó együttműködés, ami a fejlesztés irányait merev, lefektetett vá-

gányokra tereli, és eleve megakadályozza, hogy a minőségi átalakulás bekövetkezzék.

Az eddigi tapasztalatok ezen a téren meglehetősen egyértelműek. Az oroszokkal való együttműködés révén Magyarország nem műszaki világszínvonalat honosít meg, hanem csupán viszonylag elmaradt vagy éppen amolyan uraságoktól levetett technológiát. Talán elegendő négy példa. A Szovjetunió mind az atomreaktorok fejlesztésében, mind a számítógépiparban minőségi lemaradással küszködik a fejlett nyugati országokhoz és Japánhoz képest – mégis Magyarország egyoldalúan a Szovjetunióra támaszkodva próbál előrehaladni mindkét ágazatban. Vagy gondoljunk az elektronika terén kiépülő kooperációra. Aligha lehet állítani, hogy ezen a téren a Szovjetunió a világ élmezőnyében van. Ami Magyarország motorizálását illeti, ennek gerince a sokat emlegetett „Zsiguli-kooperáció”: a magyar fél alkatrészeket szállít a Zsiguli, illetve Lada gépkocsik gyártásához, és szovjet személyautókat kap cserébe. Az oroszok viszont annak idején maguk is az olaszokat kérték fel a Togliattigrádi gyár létrehozására és lemásolták a FIAT akkori technológiáját. A FIAT persze, azóta már máshol tart. Az ország érdekeinek az felelt volna meg, ha a világ valamelyik élenjáró autógyárával épít ki közvetlen gyártási együttműködést. Vagy ha ezek a példák nem meggyőzőek, gondolhatunk arra, hogy a Szovjetunió nyugati exportbevétele évtizedek óta túlnyomórészt – 80–90 százalékban – energiahordozók, nyersanyagok, nemesfémek eladásából származik, mert feldolgozott termékei eladhatatlanok a világpiacon.

Így sajnos eleve riasztó körülmény a magyar–szovjet gazdasági-műszaki együttműködés távlati programjának kidolgozása.

Jellegzetes módon, és nem véletlenül a kommunista diktatúrák gazdasági csődje elsősorban a távlati tervek kimenetelében mutatkozik meg. Akkor is, ha megvalósulnak. Minél hosszabb távú egy terv, annál több a buktatója, annál valószínűbb, hogy a viszonylagos lemaradás hordozója, mert minden távlati terv egy kicsit a jelent vetíti ki a jövőbe. Például egy buzgó távlati tervező hatóság századunk elején az akkori viszonyokból kiindulva nagyon logikusan eldönthette volna, hogy a század közepére megszázsorozódik a lófogatok száma, tehát a beruházási erőforrásokat a székérgyártásra és lótenyésztésre összpontosíthatta volna. A kommunista távlati tervezők is hasonló korlátokkal küszködnek – azzal a különbséggel, hogy segítségükre vannak a világpiacon végbemenő folyamatok példái, amelyeket jobb útmutatás híján követni próbálnak. Ez az igazodás azonban reménytelen, mert a mai technikai forradalom a szabad társadalmak állandóan változó, ezernyi emberi kez-

deményezést tükröző közegében megy végbe. Ez a forradalom nem távlati tervezés eredménye – máskülönben sohasem bontakozott volna ki. A technikai forradalom élenjárói még nem tudják, hol fognak tartani tizenhat év múlva. Akik viszont ma tudni vélik, tizenhat év múlva a lemaradottak között lesznek. Amennyiben a magyarországi hatalom az ország gazdasági-műszaki fejlesztését a Szovjetunió szekeréhez köti, akár kényszerűségből teszi ezt, akár saját elhatározásából, a magyar társadalmat is lemaradásra ítéli.

16. A MAGYAR REÁLBÉREK TÍZ ÉVE TARTÓ SÜLLYEDÉSE

(1984. december 20.)

A hosszú Kádár-korszakról költött legendák egyike ma is úgy szól, hogy ebben az egész időszakban, ha lassan is, de folyamatosan emelkedett az életszínvonal. Annak idején a rezsim saját statisztikai adatai is cáfolták ezt az állítást. Az 1984 végén közzétett számok szerint a magyar reálbérek színvonalja abban az évben az 1974-es szintre esett vissza és az 1980-as évtized első felében is folyamatos süllyedés következett be. Ma már tudjuk, hogy ez folytatódott 1984 és 1989 között is. Ez pedig azt jelenti, hogy a korszak egész záró harmadában, tehát az utolsó tizenöt éve során lassú, de rendszeres reálbércsökkenés ment végbe. Az akkori kommentárom az addig bekövetkezett reálbércsökkenéssel foglalkozott.

Magyarországon gyakorlatilag megszakítás nélkül hat esztendeje tart a reálbérek süllyedése és az életszínvonal differenciált romlása. Azért differenciált, mert a magyarországi infláció elsősorban a társadalom legszegényebb rétegeit, a kiskeresetűeket és a nyugdíjasokat sújtja. És mindaz, amit a pénzügyminiszter az országgyűlés költségvetési ülészakán elmondott, megerősíti, hogy ez a tragikus folyamat nem szűnik meg jövőre sem. Csupán azt ígérte, hogy jövőre nem fognak esni a reálbérek, mert mind a nominálkeresetek, mind az árak előírányzott emelkedése körülbelül 7–7 százalékos lesz. Ebben azonban nincs semmi megnyugtató, mivel a tapasztalat azt mutatja, hogy a fogyasztói árindexre vonatkozó hivatalos adatot jogos kételyekkel fogadni. Egyrészt azért, mert a tényleges adat meghaladhatja a tervezettet – idén pél-

dául 8 és fél százalékos volt a hivatalos áremelkedés indexe a tervezett nyolc százalék helyett –, de főleg azért, mert a burkolt áremelés számtalan formája az árindexben nem mutatkozik meg. De a kép akkor is egyértelműen lesújtó, ha a hivatalosan megadott adatokból indulunk ki. Még ezek alapján is az átlagos magyar reálbér idén a tíz évvel ezelőtti színvonalra esett vissza, s 9 és fél százalékkal alacsonyabb, mint hat évvel ezelőtt; 6 és fél százalékkal alacsonyabb, mint a jelenlegi öt éves tervidőszak kezdetén, 1980-ban.

Ezek azonban csupán a társadalmi átlagra vonatkozó adatok. A kiskeresetűek reálbére és a nyugdíjasok reálnyugdíja az átlagosnál jóval meredekebben ütemben hanyatlik. Ennek az az oka, hogy Magyarországon elsősorban a lét-szükségleti cikkek és szolgáltatások drágulnak, amelyek korábban mesterségesen olcsók voltak. És nem véletlenül voltak olcsók, hanem azért, hogy a kiskeresetűek is létezni tudjanak. Amióta azonban megindult az állami támogatások leépítése, természetesen a szubvencionált cikkek, szolgáltatások drágultak meg, amelyeknek megvásárlására a kiskeresetűek kénytelenek elkölteni úgyszólván minden pénzüket. A rezsim az árszubvenciók leépítését valamiféle piaci reformszándékkal próbálja összefüggésbe hozni, de jellemző módon a vállalati szubvenciók nem épülnek le, holott éppen ezek segítségével képes az államhatalom önkényesen, piaci hatásokat mellőzve beavatkozni a vállalatok gazdálkodásába. A rezsim következetes sanda mészárosként ott vág le a szubvenciókból, ahol a lakosság szenved meg a következményeket, és nem ott, ahol a megvágással a vállalatok feletti manipulációs képessége szenvedne csorbát.

Egy brutálisan egyszerű példa megvilágíthatja, miről is van szó. A pénzügyminiszter a költségvetési ülésszakon a szociális gondoskodás bizonyítékként hivatkozott arra, hogy jövőre a 3000 forintnál alacsonyabb nyugdíjakat havi 80 forinttal felemelik, az évi rendszeres 2 százalékos nyugdíjnövekedésen kívül. Ez azonban mit sem segít: a megígért 7 százalékos áremelkedést figyelembe véve is, a havi 80 forint, plusz a 2 százalékos automatikus nyugdíjemelés csak akkor fedezné a 7 százalékos drágulást, ha a nyugdíj nem több havi 1500 forintnál. De akkor is csak „fedezné”, hiszen ebben a kategóriában a drágulás mértéke sokkal több, mint 7 százalék. Ha a kisnyugdíjas például havi 800 forint lakbért fizet, és a lakbére jövő nyáron automatikusan 15 százalékkal emelkedik – ez 120 forint többletkiadás havonta, tíz forinttal több, mint a havi 80 forintos kiegészítés és a 2 százalékos évi nyugdíjemelés együttesen.

A pénzügyminiszter másik jellemző újdonsága a táppénzeket érinti. Először közölte a jó hírt: a 30 napon túli megbetegedések és a kórházi keze-

lės időtartama alatt valamivel nagyobb lesz a táppénz százalékos értéke. Nem közölte, hogy mennyivel. Aztán hozzáfűzte, hogy a jövőben a táppénz vetítési alapja is megváltozik: a nettó átlagkereset százalékában fejezik majd ki. Magyarul: a táppénz csökken. Eddig ugyanis a bruttó kereset volt a vetítési alap, tehát a táppénz a jövőben olyan mértékben csökken, amennyi a százalékos különbség a bruttó és a nettó kereset között. Ez átlagosan legalább 10 százalékos táppénzcsökkenésnek felel meg. Mindebből kiderül a lényeg: a rezsim a magyarországi inflációt úgy manipulálja, hogy a következményeket a legszegényebb rétegek szenvedik meg leginkább, hogy a társadalom leginkább segítségre szoruló csoportjai elnyomorodnak, miközben az egész társadalom átlagos reálbére egyenletesen visszaesik. Mit is mondanak az MSZMP most közzétett kongresszusi irányelvei? „A legutóbbi pártkongresszusnak az életszínvonal megőrzésére vonatkozó határozatai társadalmi méretekben teljesülnek.” Úgy látszik, a magyar lakosság többsége ezekben a „társadalmi méretekben” már nem kap helyet.

17. A SZUBVENCIÓK JANUSZ-ARCA

(1984. december 28.)

Az 1985-re szóló költségvetési terv szerint több mint 141 milliárd forint a szubvenciókra szánt összeg. Ezen belül viszont csökkennek a fogyasztói ártámogatások és tovább nőnek a vállalati szubvenciók. Annak idején rámutattam, hogy egy jó ideje tartó trend folytatódásáról van szó: a fogyasztói ártámogatások csökkennek, a vállalati támogatások nőnek, az egész szubvenciótömeg pedig alig változik. Ebből vontam le a logikus következtetéseket.

A jövő évre szóló magyarországi költségvetési előirányzatból egyetlen tételt ragadok ki. Azt, amely a ráfordítási oldalon a jövő évben kifizetésre kerülő állami szubvenciókat jelöli meg. Összesen 141,2 milliárd forintot fordít az állam 1985-ben erre a célra – ezen belül kerekén 98 milliárdot a vállalatok és 43 milliárdot a fogyasztói árak támogatására.

Ezekből a számokból két következtetés vonható le. Az egyik az, hogy a magyarországi rezsim a legszegényebb rétegeket sújtó, antiszociálisan

differentiált áremlések politikáját kívánja folytatni, a másik pedig, hogy ezt a politikát – a hatalom annyit hangoztatott érvei ellenére – nem lehet gazdasági reformszándékkal összefüggésbe hozni.

Mert nagyon jól ismerjük a rezsim érvelését. Szóvivői évek óta hirdetik, hogy – úgymond – „reális fogyasztói árakat és arányokat szükséges kialakítani, csökkenteni kell az állam fogyasztói ártámogatásait, végre le kell építeni a szubvenciókat –, mert mindez szerves része a piaci realitásokhoz igazodó áralakulásnak, a gazdasági reformnak”. Ennek az érvnek csak akkor lehetne hitelt adni, ha bebizonyosodnék, hogy az állam, illetve, hogy pontosak legyünk, a párt a szubvenciók leépítését következetesen, minden vonatkozásban megvalósítja. Ha kiderülne, hogy nemcsak a lakosságnak fizetett ártámogatástól kíván megszabadulni, hanem a saját hatalmi körében fizetett szubvenciótömegettől is, hogy ezáltal megteremtse a vállalatok önállóságát és piaci alkalmazkodásuk alapvető feltételeit.

És itt omlik össze az említett fogadkozások hitele. Az évi költségvetési előirányzatokból megállapítható, hogy az úgynevezett új reformidőszak kezdete, vagyis az 1970-es évek vége óta rohamos ütemben csökkennek ugyan a fogyasztói ártámogatásra fordított szubvenciók, de még meredekebb ütemben emelkednek azok az állami támogatások, amelyeket a vállalatok és a szövetkezetek kapnak. Az összes kifizetett szubvenció tömege ma nagyobb, mint öt évvel ezelőtt volt, de ezen belül az arányok teljesen megfordultak. Öt évvel ezelőtt a szubvenciók 60 százalékát fordították ártámogatásra és csak 40 százalékát kapták a vállalatok. Jövőre viszont már a vállalatoknak jut a szubvenciók 70 százaléka. Vagyis: 1979 és 1985 között körülbelül a felére csökkent a fogyasztói ártámogatás, és majdnem kétszeresére nőtt a vállalatoknak nyújtott szubvenciótömeg. Jövőre például, 1984-hez képest, körülbelül nyolcmilliárd forinttal csökkennek az ártámogatások, és nagyjából ugyanennyivel nőnek a vállalati szférában kifizetett dotációk.

A vállalati szubvenció az az ár, amelyet az államhatalom azért fizet, hogy a vállalatokat manipulálja, az általa megszabott tevékenységre kényszerítse, vagyis a maga akaratát érvényesítse a gazdaságban. A vállalati szubvenciók állandó növekedése tehát parancsuralmi reflexet tükröz, nem pedig bármiféle reformszándékot.

A fogyasztói ártámogatások leépítése pedig egyszerűen az árak emelkedését eredményezi. Illetve nem is egyszerűen, hanem differenciáltan: a kiskeresetű rétegek és a nyugdíjasok szenvedik meg elsősorban a következményeket. Ez elkerülhetetlen azért, mert az árszubszenciák főleg a létszükségleti

cikkek és a szolgáltatások árát tartották mesterségesen alacsony szinten – azon eredeti megfontolás alapján, hogy a legszegényebb rétegek is létezni tudjanak. Így az árszubszenciák leépülésével a létfenntartás drágul meg, és a kárvallottak azok, akik jövedelmük aránytalanul nagy részét a létfenntartásra költik. Így fest a Magyarországon ma annyit emlegetett „jövedelmi differenciálás” a gyakorlatban. A gazdasági reformok megvalósulását nem hozza közelebb, de a széles tömegek elnyomorodását igen.

18. RENDŐRI INTÉZKEDÉSEK BEVEZETÉSE A HAZAI MUNKAERŐPIACON

(1984. december 30.)

1985. január 1-jén új intézkedések léptek életbe a munkaerőpiacon. Megjelent egy új jogi kategória, az úgynevezett „szigorított javító-nevelő munka”. A bevezetés előestéjén megvizsgáltam, miféle példát követnek az új intézkedések, és összegegyeztetethetők-e a gazdaság következetes reformjára vonatkozó ígéretekkel.

A munkaerőpiacon életbe lépő rendőri jellegű intézkedéseket a magyarországi rezsím már október végén előkészítette. Az Elnöki Tanács módosította a büntetőtörvénykönyvet, a büntetőeljárásról szóló törvényt és a végrehajtásra vonatkozó törvényerejű rendeletet is. Ennek értelmében január elsejétől új fogalom jelenik meg a munkaerőpiacon – részben rendőri fogalom –, az úgynevezett „szigorított javító-nevelő munka”. A bíróság által – úgy mond – „notórius munkakerülők, parazitának minősített személyek ítélhetők ilyen munkára, egytől három évig terjedő időtartamig”. Az említett kategóriába sorolhatók a prostituáltak, hivatásos szerencsejátékosok, mások jövedelméből kitarítottak, továbbá azok, akik nincsenek munkaviszonyban és a számukra felajánlott munkát következetesen visszautasítják. A bíróság dönti el, hogy milyen településen, melyik munkahelyen köteles tartózkodni az elítélt. A büntetés végrehajtására kijelölt – úgy mond – „intézetből” csak szabadidőben, a kijelölt településről pedig csak munkaszüneti napon távozhat el az elítélt, de ehhez is előzetes engedélyt kell kérnie. Az igazságügyminisztérium pedig szerződéseket köt azon vállalatokkal, amelyek ezeket az elítélteket foglalkoztatják.

Nem vitás, hogy minden országban vannak notórius munkakerülők, vannak prostituáltak, szerencsejátékosok. Akadnak Magyarországon is. Ettől függetlenül, az új rendelkezések a hatósági visszaélések egész sorára nyújtanak alkalmat. És miután Magyarországon a bíróság a hatóság, illetve az állam függvénye, a hatósági akarat engedelmes végrehajtója, nincs megfelelő intézményszerűített garancia a visszaélések ellen. A bírósági ítéletek leggyakoribb indoka minden bizonnyal az lesz, hogy az illető nincs munkaviszonyban és a felajánlott munkahelyet következetesen visszautasítja. Ez pedig nagyon rugalmasan értelmezhető. Tehát minden attól függ, hogy miféle munkahelyet ajánlottak fel az illetőnek, és attól is függ, miért szűnt meg az illető munkaviszonya. Ha például akár politikai okból, akár racionalizálás során elbocsátották az illetőt és olyan munkakört ajánlottak fel, amely képzésének nem felel meg, vagy olyan településen, amely családi, egzisztenciális okokból elfogadhatatlan a számára, a bíróság máris megtalálhatja az ürügyet, hogy az illetőt szigorított javító-nevelő munkára ítélje.

De nyugtalanítóak ezek a rendelkezések azért is, mert veszedelmesen emlékeztetnek arra a fegyelmező kampányra, amely a Szovjetunióban két évvel ezelőtt a néhai Andropov pártfőtitkár kezdeményezésére kibontakozott. 1983 elején Moszkvában és a nagyobb szovjet városokban rendszeres rendőri akciók során hajtották végre az úgynevezett „munkakerülők” összegyűjtését. A rendőrség váratlanul megjelent olyan helyeken, ahol több ember gyűlik össze: áruházakban, vendéglőkben, gőzfürdőkben vagy éppen fodrászüzletekben: igazoltatták az embereket, számon kérvén tőlük, hogy miért nincsenek munkaviszonyban, vagy – ha a munkaviszonyt igazolni tudták – az adott pillanatban miért nincsenek munkahelyükön. Hasonló razziák lehetősége – figyelembe véve az új rendelkezéseket – Magyarországon sem zárható ki.

De nem megnyugtatóak az új rendelkezések a gazdasági reformok kilátásaival kapcsolatban sem. A munkaerőpiacon minden ilyesfajta fegyelmező akció jellegzetesen parancsuralmi reflex; sejteti, hogy az illetékesek a hatékonyabb gazdálkodás megvalósítását, legalábbis részben, rendőri feladatnak is tekintik, amelynek során a fegyelemlől a központi tulajdonos, az állam közvetlenül, erőszakos eszközökkel gondoskodik. A munkafegyelem – és nemcsak pusztán a munkaviszony formai betöltése – természetesen minden gazdaságban fontos követelmény. Gazdasági haszna viszont csak akkor van, ha a fegyelem anyagi érdekeltiséghez kapcsolódik: a vállalat és az egyén érdekeltiségéhez. Az igazi fegyelmet maga a vállalat érvényesíti, illetve az egyén

alkalmazza önmagára, mert a piaci viszonyok ezt nemcsak kikényszerítik, hanem jövedelmezővé is teszik. Magyarországon ilyen piaci viszonyokról kellene gondoskodni, ami sokkal hatékonyabban kiküszöbölné az igazi munkakerülést, mint a rendőri jellegű megtorlás, vagy éppen visszaélés.

19. A TORUŊI PER

(1985. január 11.)

1981 decemberében Lengyelországban Jaruzelski tábornok katonai puccsot hajtott végre. Betiltotta a Szolidaritás szakszervezet működését, őrizetbe vette a Szolidaritás vezetőit, de történt valami más is. Mindenütt katonák vették át az irányítást, és ezek a tisztek már nem a pártszerveknek engedelmesskedtek, hanem csak katonai feljebbvalóiknak. Utólag megállapítható, hogy végeredményben katonai diktatúra váltotta fel a pártidiktatúrát. Jaruzelski később megengedte a „civil hatóságok”, azaz a pártszervek korlátozott mértékű visszatérését, de ez a folyamat is a hadsereg vezénylete és ellenőrzése alatt ment végbe. A katonai diktatúra korántsem volt olyan véres, mint hasonló szituációban egy pártidiktatúra, mint például a Kádár-rezsim első néhány esztendeje. A kivégzéseket lényegében mellőzték, de azért sor került véres tettekre, mint például egy hősi életű pap, Popieluszko atya brutális meggyilkolására. A gyilkosságot a biztonsági szervek tisztjei követték el, akiket a katonai rezsim ezért bíróság elé állított. Ez már lényeges különbség volt – de azért a diktatúra sem bújhatott ki a bőréből. Kirakatperre került sor, amelynek tárgyalása Toruń városában zajlott le. A tárgyalás első két napjához fűztem néhány megállapítást.

A toruńi per, Popieluszko gyilkosainak pere, még tart. De a bírósági tárgyalássorozat kirakatper jellege már félreérthetetlen. Nem, nem olyan kirakatper ez, mint az 1930-as évek moszkvai bábjátékai, amikor a Sztálin forgatókönyve szerint mozgatott marionettfigurák a köztudót is túllicitálva tergették ki nem létező rémtetteiket és meghatottságtól remegő hangon áldották a szocialista igazságszolgáltatást, amiért még időben lesújtott rájuk és megsemmisíti őket. És nem is olyan kirakatper ez, mint a moszkvai bábjátékok kelet-európai reprízei voltak az 1940-es évek végén és az 1950-es évek

elején. Toruńban ennél is elképesztőbb kirakatper színhelye a tárgyalóterem: a vádlott belüleges tisztek, az egyenruhába öltözött kommunista diktatúra erőszakszervezetének oszlopos tagjai, meggyilkolt áldozatukat próbálják felelőssé tenni a gyilkosság elkövetéséért; bizonygatják, hogy az áldozat tevékenysége provokálta ki, hogy úgymond: „megfenyítsék”, és ami történt, az csupán amolyan szakmai műhiba volt, nem pedig gyilkosság. Közben tologatják a felelősséget: a hadnagyok a századost okolják, a százados az ezredestől kapott „intenciókra” hivatkozik, az ezredes pedig – legalábbis egyelőre – nem licitál tovább, felsőbb pozíciók felé, hanem talán bízva abban, hogy amíg hallgat, ütőkártyát tart a kezében, alantasára, a századosra tolja vissza a felelősséget.

Nem vitás, féltik a bőruket. Ez diktálja védekezési taktikájukat. De a stratégiában megegyeznek: arra hivatkoznak, hogy Popieluszko, az áldozat képviselte a nagyobbik rosszat, és az általuk elkövetett – úgymond – „műhiba” a kisebbiket. Bizonyítékul pedig az ideológiát, a kommunista diktatúra igazolásának unalomig ismert érveit hívják segítségül. A vádlottak padjáról hirdetik mindazt, amit központi bizottsági plénumokon, pártkongresszusokon, pártakadémiai fejtárgítókon vezető kommunista funkcionáriusok fejtenek ki. És így – persze a normális megfigyelő szemszögéből és nem a toruńi per forgatókönyve szerint – a diktatúra igazolása, az ideológia kerül a vádlottak padjára.

A per legújabb mozzanatát ragadom ki: Pietruska ezredes, a legmagasabb rangú vádlott kihallgatása csütörtökön kezdődött: az ezredes sietett tagadni mindazt, amire beosztottja, Pietrowszki százados célozgatott: mármint, hogy utasítást adott volna erőszak alkalmazására a katolikus pappal szemben.

Kenetes szavai felidéztek az ideológiai szemináriumok dohos levegőjét: „...bennünket a szocialista humanizmus elveire neveltek, tehát az az álláspontunk, hogy az ellenséget vissza kell szorítani, harcolni kell ellene, de mi csak a politikai érveket használjuk fegyverül, nem pedig az erőszakot.” Nem hangzik ismerősen? Hogy ne menjünk messzire, csupán két szót kell felcserélni – irodalompolitikát humanizmus helyett és „adminisztratív eszközöket” erőszak helyett – és máris megkapjuk Aczél György irodalompolitikai motótóját, amely az MSZMP legutóbb kiadott kongresszusi irányelveiben is helyet kapott. Az ember eltűnődik: mi is a különbség a „szocialista humanizmus” és egy gyilkosság elkövetése között? A toruńi per feltárta, hogy szoros összefüggés van közöttük: a szocialista humanizmus igazol valamit, ami – akár tudatosan, akár műhiba folytán – gyilkossághoz vezethet. Ezért van a vádlottak padján a szocialista humanizmus, illetve aminek tartozéka, a kom-

munista ideológia, illetve amit az ideológia igazolni kíván: a kommunista diktatúra. És mi köze van a szocialista humanizmusnak – a humanizmushoz? Vagy, ha úgy tetszik, a kommunista ideológiának – a valódi eszmei értékekhez? Körülbelül annyi, mint a szocialista demokráciának – a demokráciához.

20. KONZERVATÍV HULLÁM FRANCIAORSZÁGBAN – A SZOCIALISTA KORMÁNY VEZÉNYLETÉVEL

(1985. január 30.)

Ma már, utólag, megállapítható, hogy François Mitterrand volt az, aki politikailag lefejezte a francia kommunista pártot. Ami a francia jobboldalnak sohasem sikerült, azt véghezvitte egy rendkívül rátermett szocialista politikus. Az persze igaz, hogy Mitterrand sok minden más is volt hosszú pályafutása során, mint a szocialista párt vezetője és elnökjelöltje. Az sem kétséges, hogy e hosszú pályán valójában mindig Mitterrand személyéről és nem jelmezéről volt szó, ami persze csak azt bizonyítja, hogy vérbeli politikus volt. A lényeg az, hogy két és fél évvel megválasztása után Mitterrand politikai fordulatot hajtott végre: kidobta kormányából a kommunista minisztereket és alkalmazkodott ahhoz a konzervatív irányzathoz, amelyet Amerikában Reagan elnök, Nagy-Britanniában pedig Margaret Thatcher képviselt – ahhoz az irányzathoz, amely akkor már a francia társadalomban is rohamosan megerősödött. Ez a fordulat szép példája annak, hogy egy szabad, nyitott társadalomban nem feltétlenül szükséges választási földcsuszamlásnak bekövetkeznie egy politikai fordulat megvalósulásához. Erről szólt az egykori a kommentárom.

Az embernek az a benyomása, hogy a francia szocialisták nagy választási győzelme valamikor réges-régen következett be. Holott alig három-négy évvel ezelőtt történt, hogy a franciák többsége a baloldal által magasra emelt értékekre szavazott: a társadalmi egyenlőség ígéretére, az egyéni és a gazdasági életbe történő állami beavatkozásra – és ennek fejében a jótékony szociális gondoskodásra, vagyis egy szürkébb, de biztonságosabbnak ígérkező életformára.

És mégis nagyon régen történt mindez – ha nem is naptári értelemben –, mert a francia társadalom meggyőződése átalakult. Még csak nem is azt ki-

fogásolja a többség, hogy a szocialista kormány a programját rosszul valósította meg és az ígérek teljesítésével adós maradt: a társadalom szerint a francia átlagember új értékeket részesít előnyben: a szabad vállalkozást, a piacgazdaságot, a teljesítményt, a kötetlenséget és az egyéni kibontakozást. Még a szociális juttatások megvágása ellen sincs kifogása, ha ezzel egyidőben adóterhei is mérséklődnek.

De minden közvélemény-kutatásnál ékeesebben beszél a szocialista kormány politikája. A kormány sietett alkalmazkodni a változáshoz, amely a társadalomban bekövetkezett. A gazdasági életben már az első tizenkét hónap kudarcai után jellegzetesen szabadpiaci, konzervatív irány bontakozott ki – azóta a baloldali címkét viselő kormány is abban méri sikereit, mennyire sikerült orvosolni saját eredeti programjának lesújtó következményeit. Tavaly nyáron, Fabius kormányának megalakulásakor ez a politikai fordulat, mondhatni véglegessé vált – és logikus, hogy a kommunista minisztereknek a kormányból való kiválása is ekkor következett be. Tehát nemcsak arról van szó, hogy a francia társadalom ma – a szocialista Mitterrand elnöksége idején – jóval egyértelműbben elvet baloldali illúziókat, mint a nem baloldali Giscard d'Estaing időszakában; azt is jogosult mondani, hogy a mai szocialista kormány politikája is konzervatívabb, mint Giscard kormányának politikája volt. Vagyis: a politika a társadalom magatartásához, új várakozásaihoz alkalmazkodik – ahhoz kell alkalmazkodnia.

A francia példa – úgy érzem – nagyon jól szemlélteti, hogy demokratikus, pluralista rendszerben a társadalmi többség akarata nem csupán szabályos időközönként érvényesül, amikor választásokat tartanak, hanem folyamatosan is. Ez persze nem azt jelenti, hogy választásokra nincs szükség. Ellenkezőleg: a francia kormány már évek óta szem előtt tartja, hogy 1986 elején a társadalom formailag is dönteni fog és ehhez alkalmazkodnia kell. De jelenti azt, hogy a pluralista rendszer egyéb elemei, a szabad sajtó és tájékoztatás, az emberi jogok természetes gyakorlása, az ellenzék szabad működése – folyamatosan kikényszerítik az alkalmazkodást, ami nem pótolja, hanem kiegészíti a szabad, demokratikus választások intézményét.

Az ellenpélda: a kommunista diktatúrák gyakorlata. Ahol természetesen nincs demokratikus választás, ahol egy szűk hatalmi csoport rákényszeríti akarát a társadalomra. A hatalom ideológiája éppen azzal próbálja igazolni a szabad választás hiányát, hogy a népakarat folyamatos érvényesülésére hivatkozik: azt állítja, hogy a kommunista párt a társadalom mindenkori kívánságait, várakozásait képviseli, tehát folyamatosan megvalósítja mindazt,

amit a társadalom akar. Sehol nincs azonban áthidalhatatlanabb szakadék az ideológia és a valóság között, mint ebben az állításban. A kommunizmus politikai, gazdasági, rendőri és tegyük hozzá: ideológiai rendszere pontosan azt a célt szolgálja, hogy folyamatosan, állandóan, percnyi kihagyás nélkül a hatalmi csoport politikája manipulálja a társadalmat – és fordított eset sohase következék be. Vagyis: a népakarat totális tagadásáról van szó. A szabad társadalmakban viszont a diktatúra tagadása érvényesül: a politika hordozói egy percre sem képesek elfelejteni, hogy a társadalomból nőttek ki és a társadalmi akarat függvényei.

21. MI LETT A „HARMADIK VILÁG”-BÓL – HARMINC ÉVVEL A BANDUNGI ÉRTEKEZLET UTÁN?

(1985. április 23.)

A bandungi értekezlet megnyitásának harmincadik évfordulója tulajdonképpen csak ürügy volt a kommentár megírására – de olyan ürügy, amelyet időszzerűsített az úgynevezett harmadik világ szétforgácsoltsága. Ennek megnyilvánulásából nem volt hiány az 1980-as évek közepén. Annak idején az egység meghirdetésének jegyében ült össze a bandungi konferencia – és mi maradt belőle?

A fogalom, amelyet ma érthető bizonytalansággal többnyire „harmadik világ”-ként jelölnek, a bandungi értekezlet nyomán került a köztudatba. Akkoriban megragadta a világ képzeletét ez az összejövétel. A történelem során első ízben az ázsiai és afrikai országok vezetői mozgalomba tömörültek, hogy lendületet adjanak a gyarmati rendszer felszámolásának, kivívják a gyarmati népek függetlenségét, hogy egységes, közös fellépésükkel új erőként – politikai és erkölcsi erőként – lépjenek fel a világban.

Azóta fokozatosan elenyésztek a mozgalommal kapcsolatos pozitív várakozások. Ennek talán első oka paradox módon éppen az volt, hogy a gyarmati rendszer felszámolása gyors ütemben haladt előre, és az 1960-as évek végére kisebb kivételektől eltekintve, befejeződött. A mozgalom, ha úgy tesszük „győzött”: legfontosabb célja megvalósult; a gyarmatok független államok lettek, az Egyesült Nemzetek Szervezetében túlnyomó többségre tettek

szert, de a mozgalom a „győzelemmel” mit sem tudott kezdeni. Ugyanis sohasem volt képes valóban egységesen és hatásosan fellépni – akár politikai, akár erkölcsi értelemben. Nem véletlen, hogy ma, három évtized múltán, még egységes fogalom sem jelöli mindazt, ami Bandungban elkezdődött. Beszélünk „harmadik világ”-ról, „fejlődő országok”-ról, „tömbön kívüliek”-ről, „el nem kötelezettek”-ről, de ahogy ez lenni szokott, a fogalmak szaporítása csak azt jelzi, hogy egyik sem megfelelő. Harmadik világ? A megjelölés azt sugallja, mintha léteznének a gazdasági- politikai berendezkedésnek és egységes, szervezett fellépésnek olyan közös ismérvei, amelyek a nemzetek egy csoportját mind a kapitalizmus, mind az úgynevezett „létező szocializmus” országaitól világosan megkülönböztetik. A feltételezés nem állja ki a vizsgálat próbáját. Vagy beszélhetünk „fejlődő országok”-ról –, amikor ezek jelentős része éppen, hogy nem fejlődik, hanem a lemaradás, túlnépesedés, szegénység, olykor az éhezés problémáival küszködik? Ami pedig az „el nem kötelezettséget” illeti: a legtöbb ország, amely magát ennek nevezi, kisebb-nagyobb mértékben valamilyen vonatkozásban mégis elkötelezett; ezen el nem kötelezettek homályos körvonalú csoportján belül egyesek elkötelezettjei az Arab Bloknak, mások az OPEC-nek, vagy a Délkelet-Ázsiai Államok Szövetségének, vagy éppenséggel – mint Kuba és Vietnam – Moszkvának. Ezek a kapcsolatok is ellentmondásokkal terhesek, de minden esetre konkrétan jelentenek valamit, valamilyen elkülönült érdeket és fellépést. Viszont a közös érdek világos jelentkezését az el nem kötelezettek halmazán belül hiába keressük.

Valószínűleg ez a tehetetlenség volt az indítéka néhány évvel ezelőtt annak a kubai kísérletnek, amely arra irányult, hogy ezeket az országokat a Szovjetunió utcájába terelje. Castro azt hirdette, hogy a Szovjetunió vezette szocialista tábor úgymond „az el nem kötelezett országok természetes szövetsége”. Ez a tótágast álló tézis, miszerint az el nem kötelezetteknek a Szovjetunió mellett kell elkötelezniük magukat, nem talált követőkre; amikor Castro felvetette, már javában folyt Moszkva gyarmati háborúja Afganisztánban. A tézist nemcsak a logika, hanem a kézzelfogható nemzetközi tapasztalat is megcáfolta. Ebből azonban sajnos nem következett, hogy ez az országcsoport akár az erkölcsi megújulás, akár a realitások felismerésének útjára lépett volna. Annak idején hallgattak egyes közel-keleti országok fokozódó ellentéteiről, mintha nem is léteztek volna, de a jámbor hallgatás mit sem segített azon, hogy Irak és Irán között kitört a háború. Annak idején felvett formában elítélték Vietnam Kambodzsa elleni agresszióját, ami nem akadályozta meg a Szovjetuniót abban, hogy bevonuljon az el nem kötelezett

Afganisztánba. A mozgalom gyakorlatilag szemet hunyt afölött, hogy a Szovjetunió Afrikában neokolonista jellegű terjeszkedést folytat. Lényegében alig reagál arra a körülményre, hogy manapság az annyit emlegetett „népi felszabadító mozgalmak” mind nagyobb mértékben és hevesseggel a szovjet érdekszférába vont országokban, mondhatni „a Szovjetunió térfelén” bontakoznak ki.

Az el nem kötelezett „tábor” legfőbb gyengesége, hogy nem az, aminek hinni szeretné magát: nem tábor, mert nem egységes és nincs következetes, azonos mércét alkalmazó politikai orientációja. Így hiányzik az erkölcsi tekintély is, amely súlyt adhatna a csoport fellépésének. De erkölcsi tekintélyről már azért sem beszélhetünk, mert a csoport némely tagjai – mint Kuba és Vietnam – nem csupán Moszkva elkötelezettjei, hanem tevékeny résztvevői olyan agresszióknak, amelyeket el nem kötelezett országok ellen követnek el, olyan gyarmati háborúknak, amelyek brutálisan tagadják az önrendelkezés, függetlenség Bandungban meghirdetett elveit.

22. GORBACSOV GAZDASÁGI PROGRAMJA – REFORM HELYETT DEKLARATÍV NEKIRUGASZKODÁS

(1985. április 25.)

Mihelyt a szovjet kommunista párt főtitkára lett, Gorbacsov első megnyilatkozása volt a szovjet párt központi bizottságának plenáris ülésén tartott beszéde, amelyben kifejtette gazdasági programját. A későbbi fordulatok ismeretében elképesztően sivárnak tűnik ez a beszéd, akár Andropov is elmondhatta volna, amikor három évvel korábban ő került a pártapparátus élére. Itt a későbbi Gorbacsovnak még nyomát sem lehet találni. Az egykori kommentárom is ennek megfelelően készült.

Körülbelül két évtizede folyik a nyugati megfigyelők körében a találgatás, miszerint rászánják-e végre magukat a szovjet vezetők átfogó gazdasági reformok megvalósítására? Logikus, hogy körülbelül két évtizede teszik ezt, mert nagyjából azóta érvényesül az ormótlan, centralizált irányítással mű-

ködtetett szovjet gazdaság minőségi lemaradásának fokozódása, amit a mennyiségi növekedés fokozatos lassulása, az utóbbi években most már teljes megtorpanása kísér. Mind világosabbá válik, hogy ennek a gazdaságnak a hagyományos, extenzív hajtóerői kimerülnek – az új, intenzív hajtóerőket csak intenzív gazdasági reformokkal lehetne működésbe hozni. Mindezt nyugati szemmel logikus felismerni, logikus reformok szükségességét feltételezni, de a szovjet vezetők szemléletmódját másként látják a dolgot. Valóban, már vagy húsz esztendeje ők is érzik, hogy valamit kellene tenni a halódó gépezet felélénkítésére, hogy szükség lenne hatékony reformok megvalósítására, de mindig következetesen visszariadtak a lehetséges vagy vélt politikai kockázatok miatt. Így a gazdasági reform koncepciója húsz éve kísért a Szovjetunióban, csak éppen nem valósul meg. Az 1967-es Koszigin-féle reformprogram papíron jóval radikálisabb volt, mint amit most Gorbacsov a Központi Bizottság plénümán kifejtett, de a program a gyakorlatban teljesen elenyészett. Az 1970-es években Brezsnyev hosszú időszakában is voltak időről időre „deklaratív nekirugaszkodások” a szovjet pártvezetés részéről, amelyek a gazdasági hatékonyság megjavítására irányultak, de közös vonásuk volt, hogy az üdvös célt gyökeres reformok helyett a fennálló parancsuralmi gazdálkodási rendszer jobb működtetésével próbálták elérni. A káros tüneteket vették célba – a gyenge munkafegyelmet, a pazarlást, a korrupciót, az érdektelenséget –, nem pedig a tüneteket kiváltó okot: a parancsuralmi gazdálkodás rendszerét. E nekirugaszkodások sorozatában a néhai Andropov pártfőtitkár szolgáltatta két évvel ezelőtt a legutóbbi példát; Gorbacsov beszéde pedig arról tanúskodik, hogy ezt a hagyományt kívánja folytatni.

Gorbacsov is – Andropov példáját követve – elsősorban a „Nagy Fegyelmező és Modernizáló” szerepében kíván fellépni. Tehát: folytatni kell a szovjet ipar egyes elszigetelt szektoraiban már bevezetett reformkísérleteket, amelyek az érintett vállalatoknak egy kicsit több önállóságot biztosítanak; szükséges egyszerűsíteni a kötelező tervmutatók rendszerét és decentralizálni az irányító apparátust; a bérrendszerben is indokolt ösztönözni az anyagi érdekeltséget és jutalmazni a kiemelkedő teljesítményt és főleg: szigorú fegyelmet és rátermettséget kell megkövetelni minden szinten. Beszédében nagy súlyt helyezett az ipar modernizálására – különös tekintettel egyes ágazatok, mint a komputeripar, az elektronika, a szerszámgépgyártás fejlesztésére... Világossá tette, hogy nem tekinti követendő példának sem a magyarországi reformmechanizmust, sem a Kínában tavaly óta kibontakozó széles körű változásokat. Elképzelései a lényeg tekintve érintetlenül hagyják a pa-

rancsuralmi gazdálkodás rendszerét, csakúgy, mint a szovjet gazdaság ágazati szerkezetét. Piaci jellegű változásokról szó sincs – csupán olyan új erőfeszítésekről, amelyek következetesen arra irányulnak, hogy az eddigi mechanizmus, az eddigi rendszer a jövőben hatékonyabban működjék.

Tehát – legalábbis egyelőre – Gorbacsov is csupán „új nekirugaszkodást” képvisel a régi tradíciók szerint. Ebből a szempontból a gyökeres gazdasági reform kilátásairól semmi kedvezőt nem lehet mondani. Az egyetlen körülmény, amely az esetleges reformoknak a jövőben lendületet adhat: a centralizált vágányokon tartott gazdaság rossz, illetve egyenletesen romló teljesítménye. A szovjet statisztikai hivatal Gorbacsov beszédével majdnem egy időben hozta nyilvánosságra az idei első negyedév gazdasági adatait, amelyek stagnálásról, több kulcsterületen visszaesésről tanúskodnak. Csökkent olyan alapvető nyersanyagok és energiahordozók termelése, mint az olaj, a szén, az acél, a cement – mindaz, aminek szüntelenül bővülő termelése a parancsuralmi gazdálkodást igazolja és működésben tartja. A gazdasági reformoknak a Szovjetunióban akkor lehet igazi esélyük a megvalósulásra, amikor a Kreml vezetői végre a következő kérdést teszik mérlegre: mi a nagyobb rossz nekik? A reformokkal járó politikai kockázat elfogadása, vagy a beletörődés a tartós gazdasági hanyatlásba, ami végső soron szintén politikai kockázatot hordoz?

23. A HÓHÉROK SORSA A SZOVJETUNIÓBAN

(1985. május 29.)

Ottawában, ahol a helsinki határozatok harmadik kosarában vállalt kötelezettségek betartását kéri számon, a szovjet küldött büszkén hivatkozott arra, hogy a Szovjetunióban annyira komolyan veszik a törvénysértések megbüntetését, hogy emiatt már három titkosszolgálati vezetőt is kivégeztek a korábbi évtizedek során. A kommentár megállapítja, hogy a szovjet küldött ilyen téren túlságosan szerénynek mutatkozott...

Mint ismeretes, Ottawában az emberi jogokra vonatkozó helsinki határozatok számonkérése folyik. Az értekezlet eddigi menete bebizonyította, amivel a nyugati küldöttségek már a tanácskozás kezdetén amúgy is tisztá-

ban voltak: a szovjet küldöttség nem azzal a megbízatással érkezett a kanadai fővárosba, hogy az emberi jogok megsértésére hivatkozó nyugati vádakat érdemileg megvizsgálja, vagy akár igazolni próbálja a Szovjetunióban fennálló gyakorlatot. Ennek a küldöttségnek csupán az a feladata, hogy a nyugati vádakat mereven elutasítsa és azokat Moszkvában kiagyalt ellenvádakkal viszonozza – és nem tekinthető valódi tárgyaló partnernek, akár elvi kérdésekről, akár egyéni sorsokról legyen szó. A keddi ülésen azonban a szovjet delegáció vezetője, Szofinszkij, figyelemreméltó kivételt tett, amennyiben konkrét érveléssel kívánta bizonyítani, hogy a Szovjetunióban nagyon szigorúan járnak el azokkal szemben, akik a törvényességet, azaz közvetve az emberi jogokat megsértik. A brit küldött kérdésére, miszerint a szovjet titkosrendőrség hány tagja ellen indítottak eljárást ilyen címen, Szofinszkij a következő, feltehetően megnyugtatónak szánt választ adta: „A törvényesség megsértése miatt kivégeztük – nemcsak megbüntettük, kivégeztük – a biztonsági szervek három vezetőjét: Beriját, Abakumovot és Merkulovot.”

Nos, ha már a szovjet delegáció vezetője így kívánta demonstrálni a törvényesség védelmét, nem kellett volna ilyen szerénynek lennie. Listája ugyanis nagyon hiányos. Kezdhetne volna például Kirilenkóval, az 1920-as évek és az első szovjet koncepciós perek hírhedt közvádójával, akit az 1930-as évek végén kivégeztek – és az már valóban mellékes körülmény, hogy nem közvádói tevékenysége miatt. Egyébként ezen a héten emlékeztek meg Moszkvában, bensőséges ünnepségen Kirilenko születésének századik évfordulójáról. Ebből az alkalomból írta az Izvesztyija, hogy „Kirilenko mint igazságügyi népbiztos, jelentősen hozzájárult a szocialista törvényesség megerősítéséhez”. Nos, éppen Kirilenko miniszterségének idején bontakozott ki az 1930-as évek példátlan terrorhulláma, és hogy ennek ő is áldozatául esett – arra a megemlékezésen már nem tértek ki. De említenie kellett volna a szovjet delegáció vezetőjének Jagodát is, aki az 1930-as évek terrorjának első időszakában az NKVD-t vezette, és akit később szintén kivégeztek. No, nem éppen az emberi jogok megsértése miatt. A milliók hóhéra, Jagoda ellen folytatott koncepciós perben szerepelt minden elképzelhető vád – hogy a cári rendőrség számára dolgozott, sikkasztott, lopott, hogy trockista volt, hogy nyugati kémekeket épített be az NKVD-be, hogy meg akarta mérgezni utódját, Jezsovot –, csak éppen az emberi jogok megsértése nem szerepelt a vádak között. És természetesen Jezsownak is ott lett volna a helye a szovjet delegátus listáján, hiszen az 1930-as évek végén, a tömegterror legszörnyűbb éveiben ő volt az NKVD főnöke és a belügyminiszter. Nem véletlenül nevezték ezeket az éve-

ket „jezsovcsinának”, azaz jezsovi korszaknak. Természetesen Jezsovot is ki-
végezték, miután véres feladatát végrehajtotta. Az ő esetében már nem ren-
deztek kirakatpert. Robert Conquest A *nagy terror* című könyvében Jezsov
sorsáról csak egymásnak ellentmondó, hézagos információkra tud támasz-
kodni: letartóztatásakor állítólag az volt ellene az első vád, hogy a nácik ja-
vára kémkedett, de közbejött a náci–szovjet paktum, és így egyszerűen át-
sorolták a brit kémiszolgálat tagjai közé. Egyébként hasonló vádra hivat-
kozva likvidálták 1953-ban Jezsov utódját, Beriját is, megtoldva azzal, hogy
ő nemcsak a brit, hanem egyúttal az amerikai kémiszolgálatnak is ügynöke
volt. Csak éppen az emberi jogok megsértése nem szerepelt a vádak között
egyik esetben sem – éppen az a vád, amely történetesen igaz lett volna.

Valóban: furcsa logika a hóhérok sorsán lemérni a törvényesség és az em-
beri jogok védelmét, mert ebből az következne, hogy ez a védelem elsősor-
ban a törvénytelenések legvéresebb időszakában érvényesült. Egy másik
logika azt mondja, hogy a hóhérok kivégzése – és az indok, amiért kivégez-
ték őket – éppen olyan törvénytenség volt, mint mindaz, amit a hóhérok el-
követtek. Ezt a két logikát szemlátomást ma sem lehet összeegyeztetni – er-
ről tett tanúbizonyságot Ottawában a szovjet delegáció vezetője.

24. VÁLASZTÁSI „REFORM” MAGYARORSZÁGON

(1985. június 7.)

*Magyarországon első ízben került sor a rezsím úgynevezett választójogi re-
formjának alkalmazására. A „reform” lényege abban állt, hogy minden választó-
kerületben egynél több jelöltnek kellett indulnia – de valamennyinek azonos prog-
ramot kellett képviselnie. Harmincöt kiválasztott „felkent” képviselőt pedig ki-
vontak e szabály alól. Ők egyedül indultak. A nyugati sajtó többsége annak
idején nagyon pozitívan méltatta ezt a szárnalmas manővert. A Szabad Európa
Rádió kommentárja nem csatlakozott ehhez a lelkes kórushoz. Kaptam is szem-
rehányást amerikai főnökeimtől, hogy kommentárom nem méltányolta a rezsím
reformista kísérletét. A szemrehányásokra logikus érvekkel válaszoltam. Hozzá
kell még tennem, hogy a szemrehányáson kívül a kommentárnak nem volt szá-
momra semmiféle negatív következménye.*

Évtizedek óta, valahányszor a kommunista diktatúrákban megrendezett
„parlamenti választásnak” nevezett szavaztatás eredményeit hallom – azt
a bizonyos 99 százalékot meghaladó elsőprő többséget –, feldereng bennem
egy középiskolai emlék, a differenciálszámítás ma már, bevallom, nagyon ho-
mályos emléke. Ott is valami határértékről volt szó, amelyet a számítás so-
rán mindinkább megközelítettünk, mind kisebb helyi értékű tizedes törttel
jeleztük a különbséget, de a határértéket nem lehetett elérni soha. Mindig ma-
radt elenyésző értékű differencia. A kommunista szavaztatások történetében
hagyományosan a 100 százalék ez a határérték. Az elenyésző különbséget
fenntartották, mintegy jelezvén, hogy fenn is kell maradnia, mert az a bizo-
nyos 0 egész néhány tized százalék hivatott bizonyítani, hogy igenis van al-
ternatíva: nemcsak a kommunista diktatúra mellett lehet szavazni, hanem el-
lene is. A régi szavazócédulákon is ott volt a lista legalján az apró karika vagy
négyzet, és alatta mikroszkopikus betűkkel ott volt a szöveg: a lista ellen a ka-
rika vagy a négyzet közepébe helyezett kereszttel lehet szavazni.

Magyarországon viszont most megoldották a választási differenciálszá-
mítás problémáját. Erről gondoskodik az 1983-ban hozott választójogi tör-
vény, és a megoldást most szombaton érvényesítik első ízben. A kiagyalt meg-
oldás egyszerű: a törvény kimondja, hogy egynél több jelöltnek kell indulnia
minden választókerületben, de egynél több programmal tilos indulni. A 100
százalék megközelítésének problémája többé nem merül fel, hiszen akárhogy
is oszlik meg az azonos programmal induló jelöltekre leadott szavazatok
száma, az összegük elkerülhetetlenül 100 százalékot tesz ki. A monopol-
program úgymond „a Hazafias Népfront programja” –, amely nem egyéb –
ott áll a Népfront választási felhívásában! –, mint az MSZMP legutóbbi
kongresszusán elfogadott program.

Ez a „reformnak” kikiáltott újítás jóval körmönfontabb megcsúfolása az
alapvető állampolgári jogoknak, mint a szavaztatások eddigi rendszere. Nem
csupán megfosztja az állampolgárokat az igazi választás lehetőségétől –
a gyakorlatban eddig is ez történt –, de végleg, formailag is kiküszöböli az al-
ternatíva lehetőségét. Egyúttal gúnyt űz a szavazópolgárokból: a több jelölt
felállításával azt az illúziót kívánja kelteni bennük, hogy íme, végre „választ-
hatnak” kettő vagy több közül – miközben változatlanul egyre szavaznak, egy
pártra, egy programra, pontosan arra a hatalmi csoportra, amely ezt az újí-
tást kiagyalta.

Mondhatja valaki: mégiscsak vannak különbségek az egyes jelöltek kö-
zött; az egyik rokonszenvesebbnek látszik, mint a másik, az egyik szolgalelkű,

a másik gerinces – mégsem mindegy, hogy melyik kerül az országgyűlésbe. A jelöltek számára valóban nem mindegy: a szavazás eredménye bukást jelent számukra vagy sikert; a szolgálalkú számára a megválasztás azt jelenti, hogy „bekerült a tojásba” vagy éppen bent sikerült maradnia; a gerinces számára a mandátum szorongásokat jelent, megpróbáltatások vagy megszegyentítő megalkuvások veszélyét. Nekik nem mindegy. A hatalomnak mindegy.

De ahogy az lenni szokott, még ez a körmönfont újítás sem tökéletes. Nem lehet alkalmazni a kiválasztottakra, a párt és a kormány vezetőire, vagyis a szűk hatalmi csoport tagjaira, akiknek az országgyűlésben is ott kell lenniük. Velük szemben nem léphet fel ellenjelölt, ők az „első osztályú parlamenti képviselők”. Ez a harmincöt személy került az úgynevezett „országos listára”, ahol a hagyományos kommunista választási rendszer szabályai érvényesülnek. Az ő esetükben a 100 százalékos megközelítő differenciálszámítást kell alkalmazni, mielőtt az eredményeket közzéteszik.

25. A HAZAI BANKRENDSZERRŐL – A MAGYAR NEMZETI BANK KULCSSZEREPE

(1985. augusztus 9.)

1985. január 1-jétől a rezsimegkezdte a bankrendszer átszervezését – úgy mond a reformok jegyében, de csupán formai változásokra került sor. A Magyar Nemzeti Bank, csakis, mint minden más hazai pénzintézet – a központi államvezetés járószálgáján maradt. A kommentár hangsúlyozta, hogy a központi jegybank törvényben biztosított független státusa és a hitelbankok viszonylagos önállósága nélkül a bankreform nem valósulhat meg. Figyelembe véve a Nemzeti Bankot érintő mai vitát Brüsszel és a Fidesz-kormány között, a hajdan elmondottak mára sem veszítették el időszerűségüket.

A bankrendszer Magyarországon a lényegét tekintve még ma is a parancsuralmi gazdálkodás követelményeinek felel meg. Adva van egy bankmonopólium, amelyet a Nemzeti Bank testesít meg, egy időben gyakorolva a Központi Jegybank és a hitelbankok funkcióit. Mindkét szerepkörben a központi államhatalom akaratát képviseli és hajtja végre. Egyrészt teljesen

alárendeltje az államhatalomnak, másrészt amolyan hatóságként jelenik meg a vállalatokkal szemben, amikor tevékenységüket finanszírozza, illetve hitelkérelmeiket elbírálja. Arra nyújt hitelt, ami a központi állami elképzeléseknek megfelel. Ebből két nehézség adódik. Egyrészt lehetetlen vállalati önállóságról még csak beszélni is, amíg a vállalat a központi akaratot képviselő Központi Bankhoz kénytelen alkalmazkodni. Másrészt a Központi Bank hitelmonopóliuma nem alkalmas a társadalmi erőforrások, tőkék hatékony mozgósítására.

Vagyis arról van szó, hogy a bank- és hitelmonopólium akadályozza azon célok megvalósítását, amelyeket a központi államvezetés is a legfontosabb gazdasági feladatok közé sorol. A központi államhatalom dilemmáját az okozza, hogy egyrészt meg kívánja őrizni korlátlan hatalmát a gazdaságban és ennek egyik eszköze a bankmonopólium, de úgy, hogy a gazdaság életképessé váljon, és az ehhez szükséges szerkezeti átalakulás végbemenjen. Ehhez viszont meg kellene szüntetnie a bankmonopóliumot.

Ez a dilemma nyomja rá a bélyegét azokra a felemás lépésekre is, amelyek jegyében idén január 1-jén megkezdtek a bankrendszer átszervezését. Bekövetkezett két formai változás. Egyrészt külön jegybanki és hitelezési tagozatot létesítettek a Nemzeti Bankon belül, ami viszont a monopólium lényegén mit sem változtat. Másrészt a Nemzeti Bank égisze alatt létrejött a Budapesti Hitelbank, amely papíron önálló pénzintézet, de gyakorlatilag ugyanúgy az államhatalom hitelpolitikáját érvényesíti a vállalatok felé, mint a Nemzeti Bank.

A valódi bankreformnak két alapvető feltétele van: a politikai intézményrendszer reformja és a gazdasági élet piaci reformja. A Nemzeti Bank ugyanis csak akkor lehet valóban önálló Jegybank, ha önállóan léphet fel az államhatalommal szemben is: például megtagadhatja a költségvetési deficit pénzkibocsátással történő finanszírozását, vagy vétót emelhet a költségvetésbe épített beruházási tervek ellen. A vonatkozó törvény kimondja ugyan, hogy a Nemzeti Bank felelősséggel tartozik az országgyűlésnek tevékenységéért, de itt is az ördögi kör zárul be, hiszen az országgyűlés is a központi hatalom alárendelt szerve. Először az országgyűlésnek kellene önálló hatáskört, szuverén szerepet kapnia, hogy a Központi Jegybank országgyűléssel szembeni felelőssége értelmet nyerjen. Ami pedig a hitelbankok önállóságát illeti, az ilyen bankok egész hálózatának kellene létrejönnie, amelyben a pénzintézetek egymással versenyezve a jövedelmezőség alapján – és csak is ezen szempont alapján – bírálják el a vállalatok hitelkérelmeit. Ezt egé-

szítené ki a vállalatok részvénykibocsátási tevékenysége, amely megakadályozná, hogy a hitelbankok a szükséges tőke előteremtésének monopóliumával rendelkezzenek.

Az elmondottakból következik, hogy mind a központi jegybank, mind a hitelbankok önállóságának és hatékony működésének az a feltétele, hogy a központi államhatalom lemond kizárólagos hatalmáról a gazdasági életben. Mint annyi égetően szükséges gazdasági változásnak, a bankrendszer reformjának is ez a kulcsa.

26. A SZOCIALIZMUS VÍVMÁNYAI ÉS AZOK FOKOZATOS LEÉPÍTÉSE

(1985. szeptember 6.)

Ez az írás sorra veszi a szocializmus úgynevezett „vívmányait”: az olcsó lakást, a szubvenzionált fogyasztói árakat – mindazt, ami biztosítja, hogy az irrálisan alacsony jövedelmek ellenére a pusztá lét mégis fenntartható legyen. De mi történik akkor, amikor ezek a „vívmányok” fokozatosan leépülnek? Amikor drágul a lakás, és emelkedik a fogyasztói ár? Olyan ez, mint egy fegyintézet, ahol a raboknak már nem jár ingyen mosás, amikor már fizetni kell az ebédért és a vacsoráért, de a kulcsok változatlanul a börtönőröknél maradnak...

Amikor az ember szemmel kíséri a mai Magyarországon bekövetkező változásokat, szerintem helyesen teszi, ha három kérdésre keres választ, mielőtt véleményt mondana róluk. Az első: mit jelent közvetlenül a változás – legyen az párthatározat, kormányrendelet vagy egyéb új lépés –, mi az indítéka és mi lesz a kihatása? A második: milyen korábban megindult folyamatokba illeszkedik, mennyiben erősíti meg vagy tagadja azokat? De indokolt egy harmadik kérdés is: van-e az egyes fordulatoknak olyan közös jellegzetességük, amely nem kaphat helyet semmiféle párthatározatban vagy programban, de mégis fontos, talán alapvető változást jelez a hatalom és a társadalom viszonyában?

Vegyünk szemügyre néhány nyilvánvaló, mindenki által közvetlenül érzékelhető változást. Évek óta rohamos ütemű az infláció – elsősorban a lét-

szükségleti cikkek és a szolgáltatások árai emelkednek. A hatalom arra hivatkozik, hogy a szubvenciókat – és köztük a fogyasztói ártámogatásokat – le kell építeni. Valójában az történik – adatokkal bizonyítható –, hogy az elmúlt hat év során az ártámogatásokra fordított összeg a felére csökkent, a vállalatoknak nyújtott állami szubvenció viszont majdnem megduplázódott. Felismerhető tehát, hogy a hatalom meg kíván szabadulni a lakosságnak fizetett ártámogatásoktól és ezzel az annak idején magára vállalt szociális kötelezettségtől akkor is, ha ez a kiskeresetűeket sújtja és a társadalmi egyenlőtlenségeket fokozza, de esze ágában sincs leépíteni azokat a szubvenciókat, amelyek a vállalatok felett gyakorolt állami manipuláció eszközei. Vagy: a lakásfronton azt látjuk, hogy évről évre csökken az állami erőből épített lakások száma és aránya, a teher egyre inkább a magánépítőkre nehezedik, miközben csillagászati magasságokba szöknek a lakásárak, a lakbérek pedig évi 15 százalékkal automatikusan emelkednek, és ezzel az „olcsó lakás” ügymond „szocialista vívmánya” is fokozatos felszámolásra kerül. Továbbá: január 1-jétől jelentős részben helyi adókból kell majd finanszírozni helyi szociális létesítmények, utak, kórházak, iskolák fejlesztését vagy akár fenntartását. A központi hatalom ezzel nemcsak pénzkiadást ír le, hanem eredetileg vállalt szociális kötelezettséget is – és ennek nyomatékot ad az a körülmény, hogy a helyi lakosság ügymond „maga dönt” majd ezen ügyekben: ha nem szavazza meg saját pénzét, a szociális fejlesztés nem valósul meg és a következményekért a helyi lakosság önmagára vessen. A közmunka intézményével való kísérletezés szintén ebbe a folyamatba illeszkedik: a közmunka elsősorban a helyi szociális fejlesztés feladatait hivatott megoldani – a teher áthárítása itt már fizikailag értendő és rendőri közreműködés ad neki nyomatékot.

A felsorolt változások közös vonása a hatalom által eredetileg vállalt szociális kötelezettségek fokozatos lebontása és a társadalomra való közvetlen áthárítása. Hozzáteszem: olyan kötelezettségekről van szó, amelyek „a szocializmus alapvető vívmányai” címet viselő kelléktárban kaptak helyet, amelyek kezdettől fogva a diktatórikus hatalom igazolását célozták meg. A hatalmi csoport úgy kívánt önmagának legitimitást adni, hogy kötelezettségeket vállalt a szociális biztonság és egyenlőség érvényesítésére, és ez volt hivatott igazolni a társadalom szuverenitásának felszámolását is.

Gondoljunk a körmönfont okoskodásra, amely az évtizedek során a beszédek, vezércikkek, brosrák sokaságában következetesen sulykolta a társadalom tagjaiba: „Mit érnek a formai szabadságjogok szociális gondoskodás, gazdasági biztonság és társadalmi egyenlőség nélkül? Ez a három együtt az

igazi szabadság, illetve ez a szabadság.” Persze, ezzel az okoskodással kezdettől fogva volt egy alapvető baj. Egy fegyházigazgató logikáját tükrözte, aki elmagyarázza a börtönlakóknak, hogy miután maradéktalanul gondoskodnak róluk, miután teljes anyagi biztonságot élveznek és a teljes egyenlőség viszonyai között élnek, tulajdonképpen ők az igazán szabad emberek. De képzeljünk el egy fegyházigazgatót, aki fokozatosan megtagadja a börtönlakóktól a teljes biztonságot, szép lassan megvonja tőlük a gondoskodást, felszámolja egyenlőségüket is, de a kulcsokat változatlanul magánál tartja. Magyarországon évek óta ehhez hasonló folyamat megy végbe: a hatalom szép lassan, fokozatosan meg kíván szabadulni azoktól a kötelezettségektől, amelyekkel eredetileg önmagát kívánta igazolni – de új igazolást nem képes adni. Figyelmet érdemlő folyamat ez, mert önmagát ássa alá az olyan hatalom, amelynek nem marad más legitimációja, mint a kulcsok csörgetése.

27. GORBACSOV TIZENÖT ÉVES TÁVLATI PROGRAMJA

(1985. október 16.)

Ez inkább hírmagyarázat, mint kommentár. Elemzi, hogy miért irreális ez a távlati fejlesztési terv, és rámutat az időzítés jelentőségére. A tervet a szovjet vezető közvetlenül az első Reagan–Gorbacsov csúcstalálkozó előtt terjesztette elő.

Egy pillanatig sem vitás, hogy a szovjet pártnak a 2000. évre időzített távlati programja – egyúttal Gorbacsov programja. Maga az új pártfőtitkár gondoskodott arról, hogy ezzel mindenki tisztában legyen: ő volt az, aki az új ötéves terv első kidolgozott változatát megbírálta és visszadobta; ő volt az, aki júniusban a távlati program kidolgozását végző bizottság élére került; ő válogatta ki a vezető gazdasági csúcsgarnitúrát – elsősorban az új miniszterelnök és az új tervbizottsági elnök személyében – és természetesen a programot is ő terjesztette elő a központi bizottság pléniumán. Amikor tehát ezt a programot megtélcéljük, tulajdonképpen Gorbacsovot kell mérlegre tennünk.

Ez a program – lényegében a nemzeti jövedelem megduplázása és az egy főre jutó termelékenység két és félszeres növelése tizenöt év alatt – elrugasz-

kodik a realitásoktól. Részben azért, mert a szovjet gazdaság az elmúlt másfél évtizedben a most kitűzött ütemnél jóval lassabban növekedett, az utóbbi években úgyszólván lefékeződött – holott ebben az időszakban, ha csökkenő mértékben is, de még igénybe lehetett venni a növekedés extenzív erőforrásait, amire a jövőben már nemigen lehet számítani. De főleg azért irreális ez a program, mert csak az intenzív hajtóerők teljes mozgósítása nyújthatna esélyt a megvalósítására – egy gyökeres reform, amely az önálló döntéseken és anyagi érdekeltségen keresztül az egész társadalom rejtett erőit hozza mozgásba. Erről azonban szó sincs. Minden jel arra mutat, hogy a Központi Állami Tervbizottság hatásköre nem gyengülni, hanem erősödni fog, decentralizálás legfeljebb az ágazati minisztériumok rovására mehet végbe. És lényegében ez minden. Gorbacsov a központi bizottság előtt hangsúlyozta ugyan, hogy meg kell minden ágazatban honosítani az új élenjáró technikát, ami majd a termelékenység robbanásszerű emelkedését eredményezi, de adós maradt a válasszal, hogy ezt az eddigi módszerekkel hogyan lehet megvalósítani.

Tény, hogy Gorbacsov látja a nyugati világ ipari forradalmának példáját – ennyiben nem nehéz a dolga –, nem kívánja azonban látni azt a szabad társadalmi, piaci közeget, amelyben ez a radikális átalakulás végbemegy, amelyből az állandó impulzusokat nyer. Mondani sem kell, hogy ez az ipari forradalom nem távlati tervek eredménye – máskéülben sohasem bontakozott volna ki. A technikai forradalom élenjárói ma még nem tudják, hogy hol fognak tartani az ezredfordulón – akik ma tudni vélik, azok tizenöt év múlva is a lemaradók között lesznek.

Gorbacsov terve tehát a lényegét tekintve mit sem különbözik az 1961-ben közzétett hrucsovi pártprogramtól. Nem árt felidézni, hogy ez a huszonnégy évvel ezelőtti harmadik pártprogram milyen főbb elképzeléseket ölelt fel: a Szovjetunió 1970-ben már túlszárnyalja az Amerikai Egyesült Államokat az egy főre jutó nemzeti jövedelem terén, 1980-ra pedig már hatszor annyi lesz a nemzeti jövedelme, és lényegében már tető alá hozza a kommunizmust, az anyagi javak végtelen bőségét. E program és a valóság között nincs racionális összefüggés. De abban van valami kényeskes groteszk logika, hogy Gorbacsov nem szakítja, nem szakíthatja el a köldökszínort, amely ehhez a fantazmagóriához fűzi: most sem arról beszél, hogy új, negyedik pártprogram indul majd meg, hanem a harmadik program átdolgozott változatának minősíti.

De gazdaságilag bármennyire is irreális ez a program, politikailag nagyon is hidegen átgondolt szempontokat tükröz. Néhány héttel a Reagan–Gor-

bacsov csúcstalálkozó előtt szemlátomást demonstrálni kívánja, hogy íme, az új szovjet vezető rendkívül ambiciózus gazdasági programot vázolt fel, minden erőforrást ennek érdekében kíván mozgósítani másfél évtizedig – tehát bizonyára alapvetően békés szándékú ember, aki meg kíván szabadulni a fegyverkezés kínos terheitől, sőt programja sikere érdekében meg is kell tőlük szabadulnia. Mert: ha ily módon kellő időzítéssel sikerül a nyugati közvélemény és a nyugati politikusok egy részét befolyásolni, illetve megtévesztetni – ez most szolgálná alapvetően a Szovjetunió érdekeit –, míg öt–tíz–tizenöt év múlva már nagyon keveseket érdekelne az a megállapítás, hogy „Gorbacsov néhai programja” teljesen irreálisnak és megvalósíthatatlannak bizonyult. Gorbacsov programja tehát a csúcstalálkozót megelőző szovjet propaganda-kampányba is beilleszkedik – ilyen értelemben indokolt kezelni és komolyan venni.

28. A SZOVJETUNIÓ AZ EZREDFORDULÓN

(1985. október 29.)

Amikor az új szovjet vezető, Mihail Gorbacsov ismertette a Szovjetunió tizenöt éves távlati tervét, az ezredfordulóra időzítve – arról beszélt, hogy a nemzeti jövedelem a duplájára, a produktivitás szintje pedig a két és félszeresére emelkedik. A történetek ismeretében ma szájalmasnak tűnnek ezek a fellengzős célkitűzések, de a jogos kételyeket már akkor könnyen meg lehetett indokolni. Erről szól az egykori a kommentár, amely kifejti, hogy ilyen célokat csak egy szabadbá vált, nyitott társadalom tudna megvalósítani. Mint később kiderült, Gorbacsov éppen ilyen irányban tett elvetélt kísérletet, ami kerébe tört a Szovjetuniót.

Gorbacsovnak az ezredfordulóra időzített távlati programja kétségtől sokkal szerényebb célokat tűz a szovjet gazdaság elé, mint Hruscsové huszonégy évvel ezelőtt, de ez nem változtat azon, hogy Gorbacsov terve éppen úgy megalapozatlan, mint Hruscsov fantazmagóriája. Tulajdonképpen még azt a formai logikát is nélkülözi, ami a hruscsovi programban kimutatható volt. Ő ugyanis annak idején abból indult ki, hogy változatlanul fennmarad a szovjet nemzeti jövedelemnek az 1950-es években elért magas növekedési üteme.

Ez persze nem következett be, de legalább Hruscsov arra támaszkodott, ami korábban ténylegesen végbement. Gorbacsov viszont, amikor azt ígéri, hogy a szovjet nemzeti jövedelem tizenöt éven belül megduplázódik és a termelékenység szintje két és félszeresére emelkedik, nem hivatkozhat a szovjet gazdaság eddig fenntartott teljesítményére, növekedési ütemére. Ez az ütem már az 1970-es években is egyre lassult, és az 1980-as évek elejétől úgyszólván megtorpant. A növekedés extenzív hajtóerői, amelyek az elmúlt évtizedben, ha csökkenő mértékben is, de még érvényesültek, a jövőben már úgyszólván alig jöhetnek számításba. A legfontosabb intenzív hajtóerő pedig, a szovjet gazdaság radikális piaci reformja, amely mozgósítaná a társadalom tagjait és termelőegységeit, nem kap helyet ebben a távlati programban.

Mire számít tehát Gorbacsov és a köréje csoportosult új szovjet vezetőgarnitúra? A programtervezet szövegéből megtudjuk, hogy a radikális tudományos-technikai átalakulás lesz a fejlődés motorja, rohamosan meghonosodik minden ágazatban az új, élenjáró technika – úgy mond „intenzifikálódik” a termelési folyamat minden mozzanata –, ez adhat szárnyakat a termelékenység emelkedésének minden fontos ágazatban, vagyis: a Gorbacsov-program ígérete szerint valamilyen rejtélyes oknál fogva most majd egy csapásra a Szovjetunióban is kibontakozik az új ipari forradalom – az az átalakulás, amely távlati programok nélkül a nyugati piacgazdaságokban és elsősorban Amerikában, ha úgy tetszik a kapitalizmusban – már hosszabb idő óta folyamatban van.

A pártprogram természetesen nem ilyen vonatkozásban foglalkozik – hogy az ő fogalmukat használjam – „a nemzetközi kapitalizmus” mai helyzetével. A pártprogram egyrészt megnyugtatta olvasóit: a kapitalizmus már túlhaladt a zenitjén, belső ellentmondásai elmélyülnek, és végső, általános válsága elkerülhetetlen. Másrészt kénytelen-kelletlen elismeri, hogy a modern kapitalizmus sokat változott századunk eleje, sőt közepe óta is, és megvan az a képessége, hogy úgy mond „állandó manőverekkel” mindig alkalmazkodjék a változó körülményekhez. Persze, így is lehet mondani. Mindenesetre így utal a szovjet pártprogram arra az állandó változásra, átalakulásra, amely a szabad társadalmakat következetesen jellemzi, és amelynek legfontosabb mozzanata a nyugati világban végbemenő új technikai forradalom, amely a tájékoztatás és tájékozódás forradalmát is felöleli, továbbá magában hordozza az ipari társadalmon túllépő új viszonyok kialakulását.

Gorbacsovék nyilvánvalóan látják ezt a gyors ütemben végbemenő radikális átalakulást, illetve csak az eredményeit, sikereit akarják látni és példa-

ként követni, de természetesen nem akarják beismerni, hogy mi ennek a Nyugaton végbemenő forradalomnak az igazi motorja: a szabad vállalkozás, a verseny kényszere, az emberi alkotómunka kötetlen kibontakozása, a változásokhoz való gyors alkalmazkodás, amit az anyagi érdek diktál és a társadalmi-gazdasági környezet lehetővé tesz: egyszerűen, a szabad társadalom közege. És az a körülmény, hogy ezt nem akarják látni, szintén kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy a szovjet távlati terv teljesen megalapozatlan.

29. A KGST TIZENÖT ÉVES MŰSZAKI FEJLESZTÉSI TERVE

(1985. december 17.)

A Moszkvában sorra került értekezlet célja az volt, hogy jóváhagyja a KGST tizenöt évre szóló műszaki fejlesztési tervét. Azt a tervet, amelyet Gorbacsov annak idején teljesen a szovjet fejlesztési célok szolgálatába kívánt állítani. Erre a növekvő szovjet önzésre kívántam felhívni a figyelmet – mint később kiderült, alaptalanul, mivel az ambíciózus szovjet tervekből semmi sem valósult meg.

A moszkvai találkozót a résztvevők „rendkívülinek” nevezik, és e jelző használata csak részben jogosult. Annyiban nem „rendkívüli”, hogy egy tavaly megkezdett előkészítő folyamatra hivatott rátenni a pontot. A műszaki-tudományos fejlesztés irányainak összehangolásáról már a tavaly júniusi KGST-csúcsértekezleten döntést hoztak; egy évvel ezelőtt kezdték meg a programtervezet kidolgozását, és a tervezetet most novemberben hagyta jóvá a KGST végrehajtó bizottsága. Már csak a befejező aktus várat magára: a tervezet végleges programként való elfogadása a kormányfők, azaz a tagállamok részéről. De annyiban „rendkívüli” ez a találkozó, hogy a tervezett jövő tavaszi időpontnál jóval korábban hívták össze – szovjet kezdeményezésre. Azt követően, hogy nyilvánosságra hozták az ugyancsak az ezredfordulóra kivetített szovjet pártprogramot, amelyben a Szovjetunió műszaki-tudományos fejlesztése döntő helyet kapott, és még január 1-je, az új tervidőszak kezdete előtt. Gorbacsov szemlátomást biztos a dolgában, és nem kíván időt veszteni. Biztos a dolgában, mert nem zavarja olyan apróság, hogy

a szovjet pártprogramot, amelyet a KGST-program kiszolgálni hivatott, még nem hagyta jóvá a februárban esedékes pártkongresszus. És nem is kíván időt veszteni: elvégre a tizenöt éves szovjet pártprogram már január 1-jén a megvalósítás szakaszába lép, és az első perctől igényli a KGST-partnerek közreműködését, mégpedig a jóváhagyott műszaki-tudományos programhoz igazodva. Mindez csupán legújabb megnyilvánulása Moszkva fokozódó gazdasági önzésének és türelmetlenségének a KGST-partnerekkel szemben. Ez a szovjet magatartás nem Gorbacsovval kezdődött, de hatalomra kerülése óta nyíltabb és kíméletlenebb formákat ölt. Elegendő, ha a magyar gazdaságban lecsapódó következményekre gondolunk. Moszkva nem növeli olajszállításait, de évről évre borsosabb számlát nyújt be. A szovjet olaj ára ma már meghaladja a világpiaci szintet. Moszkva követelése, hogy a magyar fél több és jobb minőségű „kemény cikket” szállítson a szovjet piacra. Kikényszeríti Magyarországot fokozott részvételét úgynevezett „közös” KGST beruházásokban, amelyek „közös” vonása annyi, hogy szovjet területen valósulnak meg. Jövőre módosul a magyar–szovjet alumíniumszerződés is – Magyarországra nézve lényegesen romló feltételekkel. A fokozódó szovjet önzés – bármi legyen is a megnyilvánulási formája – végzetesen lecsapolja az ország erőforrásait, igénybe veszi exportkapacitásait, a hazai illetékeseket állandósult válsággazdálkodásra kényszeríti – vagyis közvetve olyan körülményeket teremt, amelyek még jobban megnehezítik a magyar piaci reformok kibontakozását.

A műszaki-tudományos fejlesztés új távlati KGST-programja is ebbe a szovjet törekvésbe illeszkedik. Kettős a rendeltetése: egyrészt mozgósítani hivatott az európai KGST-tagállamok szellemi, technikai és gazdasági kapacitásait a szovjet távlati tervek műszaki fejlesztési céljainak szolgálatára. Másrészt: létrehozni hivatott a műszaki fejlesztés új kényszerkapcsolatait, amelyek ezen országok gazdaságát még szorosabban a Szovjetunióhoz fűzik.

Mindezt KGST-zsargonban úgy mondják, hogy „fel kell számolni a több országokkal szembeni műszaki-technikai függőséget”.

A kis KGST-tagországok számára azonban éppen ezen a „függőségen” múlik minden. Ezen múlik, hogy mennyire képesek kitörni a regionális béklyókból, hogy milyen mértékben tudnak bekapcsolódni a nemzetközi munkamegosztásba, a Nyugaton végbemenő technikai forradalom fősodrába. Ennek a „függőségnek” az elmélyítése az utolsó esélyük arra, hogy az ezredfordulón ne legyenek a végzetesen lemaradók között. A KGST szovjet ígérekhez szabott új távlati programja ezt az esélyt veszélyezteti.

30. A HATODIK ÖTÉVES TERV SIRALMAS MÉRLEGE

(1986. február 1.)

Ez volt az utolsó befejezett terv a magyarországi kommunizmus történetében. De csupán formailag volt befejezett, tartalmilag teljesítetlen maradt. A rezsim által közzétett adatokból vontam le következtetéseket – és ezek alapján is nyilvánvaló volt a tervidőszak kudarca, ami már előre vetítette az összeomlás árnyékát. Hetedik ötéves terv gyakorlatilag már papíron sem létezett, a tervgazdálkodás elenyészett, anélkül, hogy a piacgazdaság a helyére lépett volna. Ekkor már a végjáték időszaka következett, és alig több mint három év volt még hátra a sakk-matt kimondásáig.

A kudarc vonatkozik az elmúlt ötéves tervre általában, és annak utolsó évére különösen. A balsiker mind mennyiségi, mind minőségi értelemben megmutatkozik. Annak idején az volt a célkitűzés, hogy az ország nemzeti jövedelme 1980 és 1985 között legalább 14 százalékkal növekedjék, kedvezőbb esetben 17 százalékkal. A most közölt adatokból viszont kiderül, hogy a nemzeti jövedelem csupán 7 százalékkal nőtt, tehát a terv alsó határának a fele teljesült. Ezt elég nehéz összeegyeztetni a hazai intézkedések tavaly hangoztatott kijelentéseivel, miszerint „megvalósultak az ötéves terv főbb céljai”. A kudarc azért volt ilyen méretű, mert tavaly már a nemzeti jövedelem abszolút visszaesése következett be: kerekén 1 százalékkal csökkent. Elsősorban a mezőgazdaság és az építőipar gyenge teljesítménye miatt.

De nem beszélhetünk a minőségi célok megvalósulásáról sem. A statisztikai jelentés a legfontosabb kudarcot nem tartalmazza: azt, hogy az ipar termékszerkezetének a világgpiachoz igazodó átalakulása alig haladt előre, holt ezt állították az elmúlt ötéves terv középpontjába. Továbbá: az eredeti terv az életszínvonal megőrzését irányozta elő – a valóságban az életszínvonal csökkent, legfontosabb mutatója, a reálbér pedig – ez már a statisztikákból derül ki – 5 százalékkal csökkent. Jelenleg azon a színvonalon van az átlagos magyar reálbér, mint az 1970-es évek közepén volt. Jellemző körülmény, hogy az új, most induló ötéves tervben a cél 5 százalékos reálbér-növekedés. Vagyis: ha ez a cél meg is valósulna, a reálbér 1990-ben is csak az 1980-as nívót érné el. Megint csak a tíz évvel korábbi.

A statisztikai adatok jelentései között tallózva nemcsak gazdasági téren találkozzunk lesújtó közlésekkel. Csak néhány példa: az elmúlt öt évben foly-

tatódott az állam közreműködésének leépítése a lakásprobléma megoldását célzó erőfeszítésekben; az elkészült lakások 80 százaléka magánerebből épült meg, és csak egyötöd állami pénzből. Egyébként ez a tendencia folytatódik: idén az állami részesedés már csak a 15 százalékot éri el. Tavaly is kimutathatók voltak a szerencsétlen demográfiai tendenciák következményei: az ország lakossága további 17 000 fővel csökkent. Nem utolsósorban azért, mert a halálozási arányszám nálunk az egyik legkedvezőtlenebb az egész világon.

Az adatok együttesen tükrözik a hatodik ötéves terv kudarcát, az intézkedések ebből származó felelősségét, és – az életszínvonal- és népesedési statisztikákon keresztül – sejtetik azt a társadalmi közérzetet is, amely ezt a kudarcot körülveszi.

31. GORBACSOV ILLÚZIÓI

(1986. március 4.)

Gorbacsov hatórás beszédet tartott, de csak arra futotta, hogy megfogalmazta a kívánatos célokat, ám a konkrét reformokkal következetesen adós maradt. Semmit sem tudott mondani arról, hogyan valósulhatnak meg a felelő célok. Erről szól az egykori elemzés, amelyet a későbbi események igazoltak.

Amikor a legutóbbi szovjet pártkongresszuson elhangzottak alapján mérlegelni próbálom a szovjet gazdaság és azon keresztül a szovjet társadalom jövőjét, két kérdésre keresem a választ: mit akar Gorbacsov megvalósítani? És – hogyan akarja megvalósítani? Az első kérdésre már lényegében választ kaptunk tavaly ősszel, amikor nyilvánosságra hozták az ezredfordulóra időzített szovjet pártprogramot. Eszerint a cél az, hogy tizenöt éven belül megduplázódjék a szovjet nemzeti jövedelem, és két és félszeresére növekedjék a termelékenység szintje. A terv szerint ennek úgy kell végbemennie, hogy meghonosodik a Szovjetunióban az új ipari technikai forradalom, elterjednek minden ágazatban az élen járó technológiák, és ezzel egy időben gyökeresen megszilárdul a fegyelem, szárnyakat kap az innováció, megszűnik a pazarlás az erőforrásokkal. Egyszóval: metamorfózis következik be, a szovjet gazdaság a stagnálás állapotából átlendül a dinamikus fejlődés szakaszába.

A pártprogram azonban adós maradt a válasszal, hogy vajon mi váltja majd ki ezt a metamorfózist. A derűlátóak hihettek abban, hogy Gorbacsov majd kifejti a kongresszuson. De csalódniuk kellett: hiába beszélt hat óra hosszat a pártfőtitkár – a konkrét válasszal ő is adós maradt. Ha úgy tetszik, az igazi konkrétum az volt a Gorbacsov-beszédben, ami hiányzott belőle. Hiányzott olyan gazdasági reform körvonalazása, amely messzemenő gazdasági szuverenitással ruházza fel a társadalom termelőegységeit és tagjait – vagyis: átengedi nekik a gazdasági döntések jelentős részét és biztosítja számukra az anyagi érdekeltséget, amely e döntésekhez kapcsolódik.

Minderről szó sem volt Gorbacsov beszédében – és így a beszámolóban fel sem merülhetett a sikeres gazdasági reform politikai árának felvetése: az, hogy az uralkodó hierarchia leépítse egyeduralmát a gazdasági életben. Meg kell jegyezni, hogy ezt a politikai árat a magyarországi hatalmi csoport sem hajlandó megfizetni, annak ellenére, hogy tizennyolc éve kísérletezik gazdasági reformokkal. Mindennek hiányában a hatórás Gorbacsov-beszéd lényege a gazdasági metamorfózisra való felszólítás. A beszéd alapján feltételezem, hogy Gorbacsov szótárában azért létezik a „reform” címszó, mert egyetlen ízben használta a kifejezést. De vajon mit jelenthet az ő szótárában? A beszéd alapján olyan gazdasági parancsuralmat, amely kiküszöböli az eddigi visszaéléseket, a fegyelmet minden szinten megerősíti, illetve kikényszeríti, és az eddiginél hatékonyabban biztosítja a központi akarat érvényesülését. Nem az eddigi rendszer átalakítása, hanem eredményes működtetése a cél.

És végül mindaz, amit Rizskov miniszterelnök mondott hétfőn – felvázolván a gazdasági feladatokat –, megerősíti, hogy ez Gorbacsovék célja, és nem több. Mert a gazdaság konkrét irányításával megbízott miniszterelnök sem arról beszélt, hogy miképpen lehet a társadalmat a metamorfózis megvalósításában érdekeltté tenni, illetve arra mozgósítani, hanem csakis arról, hogy mit kell megvalósítani. Még a múlttal szembeni bírálata során is gondosan ügyelt arra, hogy az uralkodó hierarchia hatalmi monopóliumát senki se vonja kétségbe a gazdasági életben: ostromozta a minisztériumokat és a vállalatokat, mert csak fogyatékosan hajtották végre a központi hatalom által kidolgozott terveket, de nem vonta kétségbe ezeknek a központi terveknek a jogosultságát vagy helyességét. Sőt, mint a bírálatból kiderült, éppen az volt a brezsnyevi korszak legfőbb bűne, hogy a központi vezetés nem tudott az általa kiadott parancsoknak kellően érvényt szerezni.

De nem beszél a szovjet miniszterelnök arról sem, hogy a küszöbönálló ötéves tervidőszakban, amikor a gorbacsovi parancs szerint a gazdaságnak

szárnyakat kellene kapnia, lényegesen kedvezőtlenebb feltételekkel kell számolni, mint öt évvel ezelőtt, amikor a brezsnyevi garnitúra utolsó pártkongresszusát rendezte. Kedvezőtlenebbé váltak a népesedési feltételek: a Szovjetunióban csökken az évente munkába álló fiatalok száma. Lehanyatlottak a beruházások – legalábbis a békés célú beruházások –, ami az elkövetkező fél évtizedben behatárolja a gazdasági növekedés lehetőségét. Kezdenek kimerülni a Szovjetunió hagyományos nyersanyag- és energiaforrásai, legalábbis a hatalmas gépezet igényeihez képest – többek között erre hívja fel a figyelmet az olajkitermelés harmadik éve tartó visszaesése. És zsugorodnak a Szovjetunió valutabevételei – nem utolsósorban az olajkitermelés csökkenése és a nemzetközi olajárak zuhanása miatt, ami az élen járó nyugati technológiák megvásárlásának vet gátat. A gorbacsovi parancsok teljesítésének tehát nemcsak minőségi – mondhatni – „reformfeltétele” hiányzik; fogyatékos az anyagi-technikai bázis is, amely a végrehajtáshoz szükséges és parancsokkal nem befolyásolható.

32. NEGYVEN ÉVVEL EZELŐTT ZÁRULT LE A NAGY MAGYAR INFLÁCIÓ

(1986. augusztus 1.)

1946. augusztus elsején nemcsak a pénztörténet legnagyobb méretű pénzromlása ért véget, hanem egy új pénz, a forint is megszületett. Ez a pénz azonban még negyvenedik születésnapján is reménytelenül kiskorú maradt. Ebben a megemlékezésben sorra vettem a nagy infláció okait, az egykori stabilizáció körülményeit és azt a méltatlan, lealázó szerepet, amelyet a forintnak négy évtizeden át be kellett töltenie.

Magyarországnak jut a szomorú rekord, hogy ebben az országban ment végbe a gazdaságtörténet legnagyobb méretű inflációja. Negyven évvel ezelőtt fejeződött be, a mai pénz, a forint kibocsátásával. Az a körülmény, hogy a világháború után Magyarországon infláció következett be, bizonyos fokig elkerülhetetlen volt – a pénzromlás más háború dúlta országokban is fellépett. De nem volt elkerülhetetlen az a katasztrofális méretű infláció, amely túl-

szárnyalhatatlan, örök világrekord marad, mivel elvitte a pénz elértéktelenedését a matematikailag lehetséges határig – szó szerint a nulláig. Maga az infláció elkerülhetetlen volt, mert az állam már 1939-ben megkezdte a fedezet nélküli költekezést, megfosztván a Nemzeti Bankot azon kötelességétől és jogától, hogy őrkdjék a pénz értékállandóságán és az állam hitelkérelmeit, ha ezt szükségesnek ítéli, megtagadja. A háborús költekezés megindította az inflációt, az ország 1944-es német megszállása fokozta, és betetőzte a háború vihára, amely végigdúlt az ország egész területén. Elkerülhetetlen volt az infláció, mert a háborúban elpusztult a nemzeti vagyon 40 százaléka, romokban hevert az ipar, a szállítás, a kereskedelem, mert az évek során fedezetlenül kibocsátott pengőtömeggel szemben nem volt megfelelő árumennyiség. Elkerülhetetlen volt azért is, mert a Szovjetunióknak fizetendő jóvátétel hatalmas terheket rótt a szérzilált magyar gazdaságra – a jóvátételi termelés eredménye kiment az országból – jövedelmet ugyan létrehozott a megtermelése, de árualapokat nem. De mindebből még nem következik, hogy miért kellett éppen Magyarországon inflációs rekordnak születnie.

Miért éppen Magyarországon bocsátották ki a pénztörténet legnagyobb címletű bankjegyét, a százquadrilliós papírpénzt? Miért kellett elérnie 1946. július végén a bankjegyforgalomnak a 400 quintilliót, amely egyébként egyetlen cigarettánál is kevesebbet ért? Ezt a világrekordot tudatos politika idézte elő. Annak a stabilizációs tervnek az alapján, amelyet annak idején a kommunista párt készített elő, és amelyet az akkori kormánynak el kellett fogadnia. A kommunista történetírás fogalmazása szerint ez volt a forint, „saját erőből történő” megteremtése. Valóban, „saját erőből”, olyan értelemben, hogy az infláció tudatos táplálásával szó szerint kifosztották az ország lakosságát, amelynek életszínvonala 1946 nyarán lényegesen alacsonyabb volt, mint egy ével korábban, közvetlenül a háború után. Ily módon finanszírozták a termelés újbóli beindítását és új árukészleteknek a forint kibocsátására időzített összegyűjtését.

A lakosságtól kicsikart mérhetetlen áldozat valóban megteremtette a stabilizációt és az új pénzt. De a társadalmat ezzel a stabilizációval is becsapták a kommunisták. A forintnak, mint új pénznek, úgy mond, „jó pénznek” az lett volna a hivatása, hogy a társadalmat szolgálja, normális fizetőeszköz legyen, amiért vásárolni lehet, továbbá normális értékmérő legyen, tehát útmutató a gazdasági élet és a piac számára – és megfelelő nemzetközi pénz is legyen, átváltható pénz, amely a világpiacon képviseli és jelzi a magyar gazdaság teljesítményét. Nos, az új pénzről a kommunista hatalomátvétel után hamaro-

san kiderült, hogy tulajdonképpen csak „kvázi-pénz”, mert nem töltheti be a pénz normális funkcióit. Csak korlátozottan lett fizetőeszköz, mert a piac helyett egy hatalmi csoport szabta meg, hogy mit és mennyit lehet az ország területén forintért megvenni. Nem lehetett értékmérő, mert torz árrendszert alakítottak ki, így a forintárak hazai viszonylatban sem tükrözték a tényleges ráfordításokat. És természetesen nem lehetett nemzetközi pénz. Sem a nyugati, sem a KGST-forgalomban. Ez alakult ki az 1940-es évek végén, és csekély módosulásokkal lényegében még ma is ez a helyzet. A forint ma is csak korlátozottan tölti be a pénz normális funkcióit, mert ma sem a piacot, azaz nem a társadalmat hivatott szolgálni. Negyvenéves születésnapján még mindig nem nagykorú. Valódi, teljes értékű pénzzé csak akkor válhat, ha a piac és azon keresztül a társadalom visszanyeri gazdasági szuverénitását, amit a hatalmi csoport annak idején kisajátított.

33. ÖTMILLIÁRD EMBER ÉL A FÖLDÖN

(1987. január 20.)

A kommentárban néhány gondolatot fűztem a hírhez, miszerint a Föld lakossága elérte az ötmilliárdot. Az akkor tett megállapításaim, úgy vélem, változatlanul érvényesek ma is, csupán kétmilliárddal több ember a különbség. Ennyivel nőtt a világ népessége a kommentár elhangzása óta...

Nehéz nyugtalanság nélkül tudomásul venni – vagy egyáltalán felfogni – az emberiség rohamos szaporodását jelző adatokat. Krisztus születése után másfél évezredig tartott, míg az emberiség megduplázódott. A folyamat azonban az első ipari forradalom óta gyorsul, és irama mind szédítőbb. A múlt század közepén még csak 800 millió ember élt a Földön – ma tíz év alatt szaporodik ennyivel. Én az iskolában még azt tanultam, hogy 2 és fél milliárd a világ lakossága. Idén éri el az 5 milliárdot. A demográfusok pedig már kivetítik a jövő számait: tizenkét év múlva 6 milliárd, 2010-ben 7, a jövő század közepén 11 milliárd ember. A kilátásokat illetően a vélemények megoszlanak. Vannak, akik rohamléptekkel közelgő katasztrófára hivatkoznak – szerintük az emberiség végzetes „összezsúfolódása” következik be –, mivel

a lakható földterület nagysága korlátozott, és az emberi élet minősége is katasztrofálisan lehanyatlik, mivel Földünk kiaknázzható erőforrásai is végesek. A borúlátók arra is rámutatnak, hogy a népesedési tendenciák évtizedeken át hatnak, és egy csapásra semmiképpen sem fordíthatók meg. Ha például a születési arányszám mostantól csökkenni kezdene, ez sem gátolná meg, hogy az emberiség még jó ideig riasztó ütemben növekedjék. Ezt talán a fékező gépkocsi példája érzékeltetheti. A nagy sebességgel haladó autónak jelentős a féktávolsága, amelyet a megállásig feltétlenül megtesz. Illetve, lehetséges drasztikus fékezés is – az emberiség tömeges katasztrófája, éhínség, járványok, háborúk iszonyatos pusztítása –, mint ahogy az autó is hirtelen nekicsapódhat egy fának. A hasonlatnál maradva: a borúlátók azt mondják, hogy a „féktávolság” tűrhetetlenül rövid.

Vannak persze, akik derúlátók, vagy legalábbis viszonylag derúlátók. Emlékeztetnek az elmúlt két évszázad történelmi tapasztalatára, mely szerint az emberiség gyors szaporodását a Föld erőforrásainak még gyorsabb ütemű kiaknázzása, az emberi jólét és civilizáció felemelkedése kísérte. Az optimista nézet szerint az emberiség mindig megújult alkotóerővel válaszolt a kihívásra, amellyel saját szaporodása szembeállította. A baj csak az, hogy a mostanihoz hasonló méretű és arányú szaporodás következményeinek történelmi tapasztalata hiányzik. Az emberiség nemcsak gyorsan szaporodik, hanem elsősorban ott szaporodik, ahol a gazdasági feltételek hiányoznak ahhoz, hogy a növekvő lakosság számára emberhez méltó életviszonyokat biztosítsanak. A fejlődésben elmaradt országokról van szó – és elsősorban Afrika középső és déli, valamint Ázsia déli és délkeleti térségéről. A demográfusok azt mondják, amennyiben lényegesen nem változnak a jelenlegi születési és halálozási arányszámok, a jövő század közepére nyolc és fél milliárd ember él majd a jelenleg „fejlődőnek” nevezett, valójában szegény, elmaradott országokban – a világ akkori lakosságának 80 százaléka.

A mérhetetlen szaporodás oka nem feltétlenül a születési arányszám emelkedése. Ez az arányszám ugyanis – az évente ezer főre jutó születések száma – világméreteken már az 1960-as években megfékeződött, és azóta lassan, fokozatosan csökken. Drasztikusan zuhant viszont a halálozási arányszám. A volt gyarmati országok az elmúlt évtizedekben egy csapásra részesültek mindabban, amit a modern orvostudomány a járványok megelőzésében, a csecsemőhalandóság korlátozásában nyújtani képes. Ezekben az országokban a halálozási arányszám rövid időn belül olyan mértékben esett vissza, mint az európai népeknél az egész 19. század folyamán. Ezzel a radi-

kális „higiénikus forradalommal” azonban egyáltalán nem tart lépést sem az élelmiszer-termelés, sem a civilizáció és a közműveltség olyan mértékű fejlődése, ami a tudatos, tervszerű születésszabályozás előfeltétele.

A születésszabályozás természetesen nem az intézményesen engedélyezett és szervezett abortuszok primitív módszerét jelenti, amely például Magyarországon dívik és demográfiai szempontból ellentétes irányú, de nem kevésbé riasztó következményekkel jár. A megelőzést jelenti és a családtagok számának tudatos tervezését – társadalmi méretekben. Ez pedig feltételezi a gazdasági felemelkedést, a civilizáció és a köznevelés magasabb színvonalát.

Sajnos, el kell fogadni a tényt, hogy az emberi tudomány és haladás egymásíthatatlanul beavatkozott a szaporodás rendjébe, és nem lehet többé arra számítani, hogy az emberek helyett a természet végzi el a szükséges korrekciókat. Vagy erre számítani felelőtlenség, a katasztrófa veszélyének kihívása. Vészfórlóan időszerű lett Huxley megállapítása: „...az a társadalom, amely az orvostudomány segítségével a halálozás szabályozását gyakorolja – nem feledkezhet el a születés szabályozásáról sem.”

34. MIÉRT NEMZETI ÜNNEP A SZOVJET HÓDÍTÁS BEFEJEZÉSÉNEK NAPJA?

(1987. április 4.)

Azt próbáltam hangsúlyozni, hogy egy pillanatra sem feledhetjük el Magyarország gyarmati létét, a nemzeti szuverenitás hiányát. Mert ebből következik minden. Egy idegen hatalom hadereje meghódította az országot, és azóta megszakítás nélkül megszállva tartja. Ebből következik, hogy a gyarmati lét úgynevezett „nemzeti” ünnepe sem lehet más, mint az idegen hódítás teljessé válásának a napja. Ezzel a kommentárral kapcsolatban is elhangzott egy negatív amerikai észrevétel, amely „némileg egyoldalúnak” minősítette a kommentár hangvételét, de nem sokat törődtem vele.

Valahányszor elérkezik április 4-e, mindig hozzáadok egy évet az 1945 óta eltelt esztendőkhöz. Most is arra gondolok, hogy a magyar nemzeti önrendelkezés maradványai negyvenhárom évvel ezelőtt szűntek meg – pon-

tosan 1944. március 19-én, amikor a német hadsereg megszállta az országot. Néhány hónappal később a szovjet hadsereg benyomult az országba, megkezdte a német haderő kiszorítását, és 1945 tavaszán befejezte ezt a folyamatot. Nem vitás, negyvenkét évvel ezelőtt sokan azt hitték, hogy ezzel valóban felszabadult a nemzet és önrendelkezését teljes mértékben elnyerte. Ha ez lett volna a szovjet hadsereg igazi küldetése, azóta is – most is – valóban a felszabadulás évfordulóját ünnepelhetnénk. Egy történelmi esemény tartalmát azonban nem az egykori remények és várankozások határozzák meg, hanem a következmények összessége. Negyvenkét év bőségesen elég a felméréshez.

A szovjet hadsereg nem a felszabadítás, hanem az állandó hódítás szándékával érkezett Magyarországra. 1945 tavaszán megszállta az országot, és azóta – megszakítás nélkül – ott tartózkodik. Ez a meghatározó körülmény – szerintem minden más következmény. Jellemző módon ezt maga a kommunista párt is elismeri. Ha ez a párt vívta volna ki a hatalom megszerzését – akár demokratikus úton, akár erőszakos eszközökkel –, akkor nyilván ennek a hatalomátvételnek az évfordulóját ünnepelné és ünnepeltetné. Akkor a „fordulat évének” valamelyik kiszemelt dátuma lenne a „nemzetinek” nyilvánított ünnep, és nem április 4-e, a szovjet hódítás befejezésének napja. De ők maguk is tudják, hogy hatalmukat nem a „fordulat évének”, hanem a szovjet hódításnak köszönhetik. Ezért lett groteszk módon nemzeti ünnep az a dátum, amely a nemzeti önrendelkezés elvesztését tartóssá tette.

A nemzet azóta két ízben tett kísérletet, hogy önrendelkezését elnyerje. Az 1945 végi parlamenti választásokon, amikor a kisgazdapárt a szavazatok 55, a kommunista párt pedig mindössze 16 százalékát szerezte meg; és másodszor az 1956-os forradalom idején. A megszálló idegen hatalom az első kísérletet az erőszak, fenyegetés és manipuláció kombinált eszközeivel, a másodikat pedig nyílt katonai beavatkozással fojtotta el.

De ha nem beszélhetünk józan ésszel nemzeti felszabadulásról, beszélhetünk-e róla más értelemben? Elvégre a parasztság földet kapott 1945-ben, a munkásság állítólag elnyerte a szabad szervezkedés és a sztrájk jogát, és az állam polgárai mind azt remélték, hogy elnyerték az alapvető emberi és politikai jogokat. Nos, ami elveszett időközben, vagy ami kezdettől fogva illúzióknak bizonyult, azt nem szokták megünnepelni, legfeljebb fájó szívvel lehet róla megemlékezni. A parasztságnak nincs mit ünnepelnie, mert a földet már régen elvették tőle; minthogy a munkástól is elvették a szabad szakszervezetet, a szabad, kollektív bértárgyalás lehetőségét; minthogy az állam-

polgároktól is elvették az alapvető emberi jogokat. Igazi ünneplésre a Szovjetunióknak van indoka; amit negyvenkét éve meghódított, az ma is a birtokában van.

Ha körülnézünk Európában, emlékezhetünk, hogy 1945 tavasza más nemzeteknek valóban a felszabadulást hozta. Dánia, Norvégia, Belgium, Hollandia valóban visszanyerte önrendelkezését, amelyet azóta is gyakorol. Valóban lenne okuk az ünneplésre. Valahogy mégsem ünnepelnek, és főleg: nem ünnepeltetnek. Az elmúlt negyvenkét évnek sem adóznak kizárólagos hódolattal, holott ezek az országok 1945 óta hatalmas eredményeket értek el az életszínvonal emelésében, a demokratizmus kiterjesztésében, egy teljesebb életforma kialakításában. Mégsem emelik külön piedesztálra ezeket az évtizedeket, mert ezzel egy kicsit megtagadnák történelmük és nemzeti önrendelkezésük folyamatosságát. Nemzeti öntudatukat sértené, ha valaki azt kezdené hangoztatni, hogy számukra negyvenkét évvel ezelőtt kezdődött a történelem. Magyarországon viszont éppen azt hirdetik az illetékesek, hogy a nemzet csak negyvenkét éve rendelkezik saját sorsa felett – furcsa módon éppen azóta, amióta a szovjet hadsereg megszállta az országot.

Április 4-e legalább annyit indokol, hogy ezt a tótágot álló logikát talpára helyezzük. Az idegen megszállás évfordulója csak ott lehet nemzeti ünnep, ahol a nemzeti önrendelkezés gyakorlása idegen korlátokba ütközik.

35. KÁDÁR JÁNOS HETVENÖT ÉVES

(1987. május 5.)

Ez természetesen nem afféle születésnap-i köszöntő volt. Arra mutattam rá, hogy a névadóval együtt a kádári rendszer is reménytelenül előregegett. Az egykori gulyáskommunizmusból a gulyás megkőszódott – és maradt a kommunizmus. Amikor a stúdióban felvettük a kommentárt, a magyar produkciós kollektív megjegyezte: „Ez volt a kádárizmus sírfelirata.” Büszke voltam a megjegyzésre, mert a produkciók nagyon fukarkodtak a dicsérrel.

Az a körülmény, hogy Kádár János betöltötte a hetvenötödik életévét, nyomtatékosan emlékeztet arra, hogy nem csupán egy kommunista politikus

felett járt el az idő, hanem a róla elnevezett korszak is lezárulóban van. Kádár hetvenöt éves, a „kádári korszak” nagyjából huszonöt; a hetvenöt biológiai mércén jelzi az öregkort, a huszonöt a politikain. És hogy az óra mindkét értelemben lejár, nemcsak annak tudható be, hogy Kádár megöregedett.

Miért beszélhetünk joggal „kádári korszakról”? Ez a kommunista viszonylatban sikeres, sőt talán a legsikeresebb politikus körülbelül huszonöt évvel ezelőtt, a kilencéves sztálinista terror, egy véresen eltiport forradalom és öt éves kádárista terror konvulziói után, íratlan kompromisszumot kínált egy elkínzott társadalomnak, és egyúttal egy nemzedéknek is, amely a jövőjét teljesen kilátástalannak érezte. A kompromisszum egyszerű és közérthető volt, mint minden korszakot teremtő politikai formula. Így szólt: „Ne álmodozzatok szabadságról, függetlenségről. Fogadjátok el a kommunista diktatúrát, vagy ha úgy tetszik, törődjetelek bele. Cserébe kaptok kis szabadságjogokat és fokozatosan emelkedő anyagi jólétet. Mindenki megkaphatja az építőkockákat, hogy a maga kis világát kiépítse – és mindig több kockát, amennyiben betartja a kompromisszumot.” A formula egyszerű volt, az időzítés tökéletes. A társadalom többsége elfogadta, mert úgy érezte, nincs jobb választása. Így kelt életre a „kádárizmus” – vagy ahogy Hruscsov annak idején megjelölte: a „gulyáskommunizmus”.

A kádári formula hosszú ideig jól működött – egészen addig, amíg a társadalomnak a közügyektől boldogan elforduló többsége tapasztalta, hogy a hatalom urai is lényegében teljesítik az íratlan kompromisszumból rájuk háruló kötelezettséget; amíg tapasztalta, hogy ha lassan-lassan is, de azért gyarapodnak a kis szabadságjogok – nem beszélve az anyagi építőkockákról –, még ha keserves áldozatokba kerül is minden egyes új darab megszerzése. És jól működött a formula, amíg a társadalom derékhadát tette ki az a generáció, amelynek felkínálták a kompromisszumot, amelynek tagjai emlékeztek az előzményekre.

A formula azonban már jó ideje nem működik jól, sőt, egyre kevésbé működik. Pontosan azért, mert elenyésznek vagy éppen visszajára fordulnak azok a folyamatok, amelyek korábban jól működtek. Az életszínvonal növekedése kilenc-tíz évvel ezelőtt megtorpant, és azóta lassú, de állandó süllyedés következett be. Sőt, a hatalom gazdaságpolitikája olyan mélyülő válságot bontakoztatott ki, amely a további süllyedést is valószínűvé teszi. A kis szabadságjogok gyarapítása is mind nyilvánvalóbb korlátokba ütközik – a társadalom nem érzi, hogy ilyen téren bárminemű kárpótlást kap életszínvonalának hanyatlásáért. És közben megváltozott a társadalom derékhada is: felnőtt egy

új nemzedék, amely nem volt részese a negyedszázados kompromisszumnak, annak a kompromisszumnak, amelynek ráháruló részét a hatalom már amúgy sem teljesíti.

Mindez arra figyelmeztet, hogy új formulát kellene találni, ha úgy tetszik, új kompromisszumot, a társadalomra nézve döntően méltányosabb feltételekkel. Például olyan gyökeres piaci reformot, amely a politikai intézményrendszer reformját is felöleli, s amely gazdasági és jelentős részben politikai szuverenitással is felruhazza a társadalom tagjait.

Kádár szemlátomást nem képes erre, ő még ragaszkodik a régi formulához, amely mind kevésbé működik. Ezt tükrözi az utóbbi évek keserves halogató politikája, amely a gazdasági válságot annyira elmélyítette. És ebben nyilván szerepet játszik, hogy immár a hetvenötödik életévét is betöltötte. Vagyis: a gulyáskommunizmusból maradt a kommunizmus – a gulyás megkózmásodott. A régi recept már nem válik be. Akár Kádárnak, akár utódjának – új fogást kell találnia.

36. MEGEMLÉKEZÉS A MAGYAR FORRADALOM ÉVFORDULÓJÁN

(1987. október 23.)

Ez volt a harmincegyedik évforduló. Nem volt kerek szám, de éppen abból indultam ki, hogy egy nem kerek évforduló is nagyon fontos lehet. Sejtettem, éreztem, hogy nagyon felgyorsultak az események, hogy valami nagy fordulat lóg a levegőben, hogy rövidesen történik valami. De mikor? Motoszkált a fejemben néhány költői sor emléke a történelem rendhagyó órájáról. Sokáig nem jutott eszembe sem a költő, sem a vers címe, de feltétlenül idézni akartam. Ezzel töltöttem el több mint egy órát, és félni kezdtem, hogy kifutok az időből. Végül kikötöttem Arany Jánosnál, és nyolc-tíz próbálkozás után megtaláltam a Magányban című verset. És ezzel már meg is volt a kommentár.

Harmincegy évvel ezelőtt kezdődött a magyar nép forradalma. Nem kerek az évforduló, az eseményről való megemlékezés az idén nem került a világsajtó középpontjába, nem nyilatkoztak róla a vezető politikusok sem,

mint egy évvel ezelőtt. Mi sem kezdtünk ezen a napon rendkívüli dokumentumműsor-sorozatot, amint azt a harmincadik évfordulón tettük. Elkerülhetetlen, mondhatni, „emberi dolog”, hogy a fontos eseményekről való tömeges, világméretű megemlékezés kerek évfordulóhoz kötődik. És ez így rendben is van.

Mégis sejtem, érzem, és talán sokan velem együtt érzik, hogy az idei évfordulón a magyar forradalom még fontosabb, még időszerűbb, mint egy évvel ezelőtt. A történelem vezet egy külön naptárt, amely nem a kerek számokhoz, hanem az események, összefüggések könyörtelen logikájához igazodik. Hol tesz pipát a történelem ebben a naptárban? Nem tudjuk, csak sejtjük. Mint Arany János írta a *Magányban* című versében: „Sors! óraműved oly irtóztató: / Hallom kerekid, amint egybevág: / De nincs azokhoz szám-lap, mutató.”

A valóban nagy történelmi események egyik biztos ismertető jegye, hogy kristálytisztá világossággal és lenyűgöző erővel fogalmaznak meg követeléseket, amelyekre a történelem során elfogadható választ kell adni. Éppen olyan világossággal és meggyőző erővel, mint amilyen a követelés volt. Nem lehet sem el, sem megkerülni, kvázi-válaszokkal sem lehet pótolni. Az esemény és a követelés, amelyet a történelem óraművébe helyezett, parancsolóan időszerű marad – a válasz bekövetkeztéig. Csak akkor kerülhet a lezárt történelem krónikájába.

Harmincegy évvel ezelőtt a magyar nép ilyen követelést fogalmazott meg. Így hangzott: „Ez a nép szabad társadalomban és független országban kíván élni.” A követelés bekerült a történelem óraművébe – a kerek forogni kezdtek. Ezen mit sem változtatott a forradalom külföldi erővel történő leverése, sem a terror fél évtizede, amely 1956-ot követte.

Ez a véres, de a történelem szemében tehetetlen handabandázás még a választ megkerülő kísérletnek sem számított. A kísérlet csak az 1960-as évek közepén kezdett formát ölteni. A hatalmi csoport, amelyet a Szovjetunió 1956 végén nyeregbe ültetett, ajánlatot tett alattvalóinak: - Ne álmodozzatok szabadságról, függetlenségről. Törődjetelek bele a diktatúrába. Aki beletörődik, azt bevesszük a társasjátékba, de a szabályait be kell tartani. Léphettek ti is – a mezőny gazdasági felén jólétet építhettek ki. De a mezőny politikai felében csak mi léphetünk. -

Az ajánlat indítéka az volt, hogy a hatalmi csoport legitimációt szerezzen és az eredeti követelést levétesse a napirendről. Nagyon sokan elfogadták ezt – mert úgy érezték, még mindig jobb elhatárolt mezőnyben kicsiket

előre lépni, mint egy helyben állva a leütésre várni. De a történelem logikája nem fogadta el. Mert a hatalom nem választ kívánt adni, hanem az igazi választ próbálta elkerülni. Gazdasági felemelkedést, anyagi jólétet ígért, hogy elkerülje, holott a forradalom követelése nem erre irányult.

De ettől függetlenül: ez a társasjáték, amelynek szabályait önkényesen és tisztességtelenül fektette le a hatalom, végzetesen balul ütött ki. A hatalom még a tisztességtelen ajánlat ráháruló kötelezettségét sem tudta teljesíteni. Leverte az alacsonyra helyezett mércét, amelyet maga elé állított. Erről tanúskodik a 17 milliárd dolláros adósságtömeg, a gazdasági egyensúly felbillenése, az ország nemzetközi gazdasági-műszaki lemaradása, az életszínvonal tíz éve tartó süllyedése. Mindez, ami már hosszú idő óta folyamatban van, de nyílt válság formájában történetesen 1987-ben, a harmincegyedik évforduló évében tárulkozik ki. A történelem óraművében forognak tovább a kerek. Ha jól odafigyelünk, halljuk, amint egybevág. És az idei évfordulón sokkal kivehetőbben halljuk, mint egy évvel ezelőtt.

37. NÉHÁNY GONDOLAT A SZOVJET HATALOMÁTVÉTEL HETVENEDIK ÉVFORDULÓJÁN

(1987. november 7.)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hetven éves... Én mindig „Macht-ergreifung”-nak neveztem, a nemzetiszocialista hatalomátvétel mintájára. Mint ahogy az is volt. Nem forradalom, hanem katonai puccs. Olyan volt ez a hetvenedik évforduló – tekintettel Gorbacsov glasznosztjára és peresztrojkájára –, mint amikor valaki a hetvenedik születésnapján ünnepélyesen megfogadja, hogy új életet kezd. Ebből indultam ki, amikor nekifogtam az írásnak.

Gorbacsov megújulási, átalakítási programja, a sokat emlegetett „peresztrojka” engem egy hetvenéves ember fogadkozására emlékeztet, aki végre elhatározza, hogy új életet kezd. Valószínűleg köztünk is sokan tettek már ilyen fogadalmat – talán egyesek több ízben is –, de csak nagyon keveseknek sikerült ezt betartaniuk. Mert majdnem lehetetlen vállalkozás új életet kez-

deni, még viszonylag fiatal korban is. Hiszen ez megköveteli, hogy az ember eddigi önmagát tagadja meg, hogy átalakítsa értékeinek rendjét, amely további életét mind célokban, mind módszerekben meghatározza. Tulajdonképpen újból meg kell születnie, hogy más ember váljon belőle. Mondom, nagyon keveseknek sikerül ez, és egészen biztos, hogy hetvenéves korban ilyen elhatározások már nem is születnek az emberben. Még az is nagyon ritka eset, hogy valaki számot vet a hét évtizedével, és megállapítja: kudarcnak bizonyult, elhibázott volt.

Az a politikai-hatalmi-gazdasági rendszer, amely kitermelte Gorbacsovot, s amely a hatalom csúcsára ültette, és amelyről Gorbacsov azt állítja, hogy gyökeresen meg kell újítani – ma hetven esztendő. 1917. november 7-én Oroszországban magához ragadta a hatalmat egy embercsoport, azzal a céllal, hogy korlátlan diktatúráját a társadalom felett kiépítse, fenntartsa és nemzetközileg is kiterjessze. Igazolással a szocialista, illetve később a kommunista társadalom felépítésére hivatkozott, és ehhez a társadalmi átalakuláshoz csábító ígéretekkel fűzött: az anyagi javak végtelen bőségét és a teljes, maradéktalan felszabadulást a társadalom tagjai számára. Tulajdonképpen mindegy, hogy hittek-e saját ígéreteikben e csoport tagjai, vagy cinikusan saját korlátlan hatalmukban hittek – a lényeg, hogy ők maguk mivel kívánták igazolni, jogosulttá tenni a hatalom megragadását, 1917. november 7-ét és a hetven évet, amely ezután következett. Kísérletük mérhetetlen anyagi áldozatokat követelt, de ennél sokkal fontosabb, hogy mérhetetlen emberi szenvedést, megpróbáltatást, megaláztatást zúdított az egykori cári Oroszország népeire, majd később más népekre is, amelyek a szovjet birodalom hatókörébe kerültek.

Egy ilyen nem emberszabású próbának, amely százmilliókat helyezett kísérleti lombikba, akkor is gyászos lenne a mérlege, ha az ígéretek megvalósultak volna. De csak a mérhetetlen áldozatok következtek be. A százmilliókat nem kérdezték meg, hogy megéri-e. Az áldozatot kikényszerítették, de ettől függetlenül: az ígéretek nem valósultak meg, az áldozatok értelmetlennek bizonyultak.

Persze, a hatalmi csoport hosszú évtizedekig úgy vélte, hogy nekik – megéri. Elvégre a Szovjetunió szuperhatalommá növekedett, gazdaságilag a második helyre került a világranglistán, és erősen pályázott az első helyre is, s biztosra vette, hogy csak idő kérdése, és megelőzi az Amerikai Egyesült Államokat. Az utolsó két évtizedben azonban a hatalmi csoportnak is keservesen csalódnia kellett. Az extenzív gazdasági fejlesztés módszere, amely a Szov-

jetunió hatalmas lakosságát és gazdag természeti kincseit mozgósítva, hosszú ideig a növekedés gyors motorjának bizonyult – már nem hozta meg a korábbi eredményeket; a növekedés forrásai kimerültek, a hatalmas gépezet csikorogva lelassult. A kiépített parancsuralmi rendszer nem volt alkalmas arra, hogy a növekedés intenzív forrásait mozgósítsa. És a Szovjetunió végzete, hogy éppen ebben az időszakban bontakozott ki a világméretű új technikai-kommunikációs forradalom – amely éppen ezekből az intenzív forrásokból nyer újabb és újabb lendületet –, amely a hetvenéves Szovjetuniót történelmi méretű lemaradásra ítéli. Olyan gazdasági-technikai lemaradásra, amely – csak idő kérdése – a szuperhatalmi pozíciót is veszélyezteti.

Ezért és csakis ezért a szovjet hatalmi csoport – fennállása óta első ízben – maga is elégedetlen, amikor az áldozatokat, az eredményeket és a kilátásokat veti össze. Ezért keres új, sikeresebbnek ígérkező módszereket, anélkül, hogy a hatalmáról le kívánná mondani, sőt anélkül, hogy új igazolását próbálná keresni – a teljesen csődbe jutott régi helyett. Így kíván a hetvenéves hatalmi csoport új életet kezdeni, sőt tekintélyes része még így sem. Nem szívderítőek a nyolcadik évtized kilátásai.

38. ÚJÉVI KILÁTÁSOK

(1988. január 2.)

Az új esztendő beköszöntése jó alkalmat kínált arra, hogy egy kommentárban áttekintsem a hazai helyzetet és a kilátásokat. Arra a következtetésre jutottam, hogy az annyit emlegetett „vezető szerep” a társadalom kezeibe csúszik át, mégpedig elkerülhetetlenül, illetve ami a felelősséget illeti, a vezető szerep már a társadalomé, nem a kommunista párté, mivel a párt már saját önigazolását is elvesztette.

A magyar társadalomnak, sajnos, már az újév első napjától tapasztalnia kell, mennyire súlyos gazdasági körülmények, anyagi gondok jegyében köszönt be ez az esztendő. A tavaly ősszel megindult és gyakorlatilag az év utolsó napjáig tartó lázas felvásárlással a társadalom már megpróbált felkészülni a mesterségesen gyorsított ütemű inflációra, amelynek első hulláma január el-

sején máris feltornyosult: az átlagos árszínvonal pénteken 7,3 százalékkal emelkedett – pusztán annak következtében, hogy érvénybe lépett az általános forgalmi adó alkalmazása. Az államhatalom azt állítja, hogy idén 15 százalékos lesz az infláció. Nagyon sokan – talán joggal – kételkednek ebben, jóval nagyobb mértékű pénzromlástól tartanak, de ettől függetlenül ez a hivatalosan kalkulált infláció is 10–12 százalékos reálbércsökkenést jelent, mivel az ideai szabályozórendszer a minimumra hivatott korlátozni a nominálbérek ideai emelkedését. Hozzáteszem: további reálbércsökkenést jelent, hiszen a legutóbbi évtizedben a reálkeresetek folyamatos, lassú süllyedése már bekövetkezett – és így az ideai reálbér átlaga a tizenöt évvel ezelőtti színvonalra zuhan vissza. És tudjuk, hogy január 1-jén működésbe lépett az új személyi jövedelemadó is, amely arra hivatott, hogy leföldözze a másodállásokból, mellékfoglalkozásokból származó jövedelmet. Pontosan azt a plusz jövedelmet, amelyet a reálbérsüllyedés ellensúlyozására teremtett magának a társadalom egy része – már aki megtehetette – szabadidejének, energiáinak feláldozása árán.

Mindez azért következik be, mert az államhatalom, miután évtizedekig elképesztően rosszul gazdálkodott a társadalom erőforrásaival – nem rábízott, hanem kisajátított erőforrásaival –, a rászakadt válság összes terhét a társadalomra hárítja. Ezzel egy időben sietve igyekszik megszabadulni egyéb kötelezettségeitől is – kivonul a lakásépítésből, leépíti a fogyasztói ártámogatásokat, kevesebbet költ kulturális, egészségügyi, oktatási szolgáltatásokra, sőt már a teljes foglalkoztatásra vonatkozó hagyományos garanciájától is visszakozni kezd. Vagyis, miután bebizonyította vezetésre, irányításra való teljes alkalmatlanságát – sorra kibújik azon kötelezettségei alól is, amelyekre hivatkozva és amelyek ürügyén kezdettől fogva legitimálni próbálta diktatórikus irányítását, önmaga deklarálta „vezető szerepét” a társadalom felett. Persze a diktatórikus hatalomnak sosem volt a társadalomtól nyert igazolása, csupán önkényes öngazdálkodása – a társadalom megkérdése nélkül. Most viszont a hatalom már saját öngazdálkodására sem hivatkozhat.

A „vezető szerep” tehát óhatatlanul kezd áttolódni a társadalom felé. Egyelőre csak terhek, áldozatok, kockázatok vállalása formájában. Egyelőre a társadalomnak a ráhárított felelősség hordozása a szerepe – megfelelő jogok nélkül. Egyelőre a jogok gyakorlása a hatalom szerepe – felelősség nélkül. De a két szerepkör ellentmondása, méltánytalansága 1988. január elsejétől – már nagyon szembeszökővé válik.

39. AZ ÚJ ÚTLEVÉLRENDELETRŐL ÉS AZ UTAZÁS „ALAPVETŐ” JOGÁRÓL

(1987. december 28.)

1988. január 1-jén új útlevélrendelet lépett életbe Magyarországon, amely többek között az „utazás alapvető jogát” deklarálta az állampolgárok számára. Megvizsgáltam, hogy ténylegesen mit tesz lehetővé ez a rendelet és mit nem, mert ugyebár az ördög a részletekben van. Tehát mit is jelentett a gyakorlatban az utazás alapvető joga?

Az új valutarendelethez fűzött hivatalos deklaráció szerint magyar állampolgárok, úgymond „alapvető jogként” utazhatnak a világ bármely országába. Sajnos, a rendelkezésből nyomban kiderül, hogy ez a jog korántsem „alapvető”, mert csak aprólékosan körülírt és korlátozott feltételek megléte esetében gyakorolható. Mindenekelőtt: a hatóság állambiztonsági és közrendi érdekekre hivatkozva a jövőben is megtagadhatja a külföldre való kiutazást, és miután ezen érdekek értelmezése ugyanazon hatóság önkényes mérlegelésétől függ, „alapvető jogról” már eleve nem beszélhetünk.

Ha valaki útlevéllel rendelkezik, Nyugatra való kiutazásának feltétele, hogy legalább 3000 Ft értékű „legális forrásokból” származó keményvaluta legyen a birtokában. A hatóság immár három „legális forrást” ismer el. Az egyik a három évre szóló, 19 000 forintos turista ellátmány terhére vásárolt valutamennyiség. Megjegyzem, ez az egyetlen mennyiség, amelyet az állam hajlandó polgárai rendelkezésére bocsátani, illetve valutakészletéből eladni. A jelenlegi árfolyamon 658 nyugatnémet márkának felel meg, ami háromévenként egyetlen tíznapos, kéthetes nyugati tartózkodás költségeit fedezi – rendkívül szerény körülmények között. Elyben ki lehet utazni ebből az ellátmányból három éven belül többször is – konkrétan hatszor, mivel egyszeri kiutazásnál elegendő 3000 forint értékű valuta felmutatása. Így felaprózva viszont csak hétvégi bécsi kirándulásokra futja.

Ez marad az „alapvető jogból” minden állampolgár számára – feltéve persze, hogy a belügy nem emel vétót a kiutazása ellen. A szerencsésebbek – külföldi rokonok, barátok, ismerősök küldeményei révén – igénybe vehetik a második „legális forrást” is, az úgynevezett „BC”-számlájukon található valutaösszeget. Az ügyesebbek számára pedig a hatóság most megnyit egy

harmadik „legális forrást” is: ha valakinek olyan valutamennyiség van a birtokában, amelyhez a fennálló rendelkezéseket megszegve jutott hozzá – „amnesztiában” részesül, amennyiben a valutáját január 1-je és március 31-e között úgynevezett „külön utazási számlára” befizeti. Az amnesztiának az az ára, hogy az összeg 25 százalékát forintért el kell adnia az államnak – a többi valuta utazás céljára rendelkezésére áll.

Ez az épületes lépés tehát az utazási lehetőségek terén kivételesen kedvező helyzetbe juttatja azokat, akik megszegtek a hatóságok rendelkezéseit – szemben azokkal, akik ilyesmit nem követtek el. A törvény megsértőinek több jár az utazás alapvető jogából – mint a törvény betartóinak. Ha élnek a felkínált lehetőséggel, már nem kell többé félniük attól, hogy az állam a rejtett valutát számon kéri tőlük, legfeljebb amiatt aggódhatnak, nem zárolja-e egy szép napon az állam a „külön utazási számlákat” – mondjuk rendkívüli nehézségekre, az ország érdekeire hivatkozva... Az ügyesek számára az is fogas kérdés marad, hogy mi történik majd azzal a valutaösszeggel, amelyhez március vége után jutnak hozzá? Reménykednek abban – talán nem is ok nélkül –, hogy az állam meghosszabbítja az „amnesztia” határidejét?

Volna egy javaslatom: miután az állam a saját törvényéből csúfot űzött, hozzon helyette olyan törvényt, amelyet mindenki üdvözlne és tiszteletben tartana: engedélyezze mindenkinek keményvaluta megszerzését és legális birtoklását – értékhatár nélkül. Kövesse a lengyelországi gyakorlatot. Amennyiben ugyanis a valuta birtoklása „alapvető joggá” válik – az utazás alapvető joga is közelebb kerül a megvalósuláshoz.

40. PERESZTROJKA ÉS GLASZNOSZTY – GORBACSOV HÁROM ÉVÉNEK MÉRLEGE

(1988. márc. 3.)

A kommentár röviden párhuzamba állítja Gorbacsov reformstratégiájának két pillérét. A kettőnek összhangban kellene működnie egymással, hogy a stratégia sikeres legyen, de éppen ez az összhang hiányzik.

Gazdasági reform, szerkezeti átalakítás, megújulás – Gorbacsov központi jelszava, a peresztrojka mindezt kifejezi. De a jelszó nem liberális, hanem hatalmi megfontolások alapján született. Azon felismerés alapján, hogy a Szovjetunió gazdaságilag végzetesen elmarad a nemzetek versenyében, maga mögött hagyja a világszerte előretörő új technikai forradalom, és gazdaságilag mind gyengébbé válik a szuperhatalmi fegyverkezés igényeihez és birodalmának méreteihez képest.

A peresztrojka azonban önmagában nem mozgósító jelszó a Brezsnyev-től örökölt Szovjetunióban. A párt és az állam apparátusa félti hatalmát és előjogait, amelyeket olyan biztosan hordoz és őriz a parancsuralmi gazdálkodás rendszere. A vállalati vezetők félnek, hogy a fenyegető önállóság olyan próbák elé állítja őket, amelyekbe belebuknak; a munkások attól tartanak, hogy többet kell dolgozniuk – és esetleg kevesebb bérért, ha a vállalat mégis veszteségesnek bizonyul; a fogyasztókat az áremelkedések veszélye riasztja vissza. Gorbacsov tehát a peresztrojka társaként életre hívta a másik jelszót: a glasznosztyot. Ez a jelszó ugyanis képes mozgósítani. Mihelyt arról van szó, hogy fel kell, fel lehet tárni az önkényes kiskirálykodást, a tehetetlenséget, a visszaéléseket, sőt talán még a bűnök egy részét is, ennek a jelszónak sok híve akad a megcsontosodott hierarchia társadalmában, ahol mindenki pontosan tudja, hogy a fölötte elhelyezkedők önkényt gyakorolnak, visszaéléseket, bűnöket követnek el – és feltétlenül tehetégtelenebbek, mint ő. A glasznoszty politikájával Gorbacsov ezeket az indulatokat mozgósítja és összekapcsolja a változás ígéretével – amit a peresztrojka képvisel. Aki magáévá teszi a glasznosztyot, annak a peresztrojka is támogatnia kell. De Gorbacsov nemcsak mozgósít ezzel a kettős jelszóval, hanem manipulál is, hiszen az a célja, hogy a glasznoszty és a peresztrojka kibontakozása a szovjet hatalmi berendezkedés lényegét ne érintse – viszont azon belül a pártfőtitkár hatalmát megszlárdítsa. Mondani sem kell, hogy könnyen hiba csúszhat ebbe a manipulációba. Ez esetben a következmények Gorbacsovra üthetnek vissza.

Az egyik kockázatot maga a peresztrojka hordozza. Gorbacsov csak idén volt képes életbe léptetni a gazdasági reformok megindítására hivatott új vállalati törvényt, és az ennek érdekében megkötött kompromisszumok a törvény hatásosságát nagyon kétségessé teszik. A meghirdetett vállalati önállóság egyelőre csak a vállalatok 60 százalékát öleli fel, és ezek sem tudnak vele sokat kezdeni, mivel kapacitásaik túlnyomó részét továbbra is állami rendelések, azaz tervutasítások kötik le és árreform és verseny hiányában amúgy sem képesek piachoz igazodó döntéseket hozni. Az ilyesfajta korlátozott reform ha-

tástalanságát Magyarországon két évtized tapasztalata igazolta. A különbség természetesen az, hogy Gorbacsovnak nem áll módjában évtizedekig hatástalanul kísérletezni. Ezzel szemlátomást Gorbacsov is tisztában van. A kijelentés, miszerint „a szakadékon nem lehet két ugrással ájutni” – tőle származik.

41. A KÁDÁRIZMUS VÉGE

(1988. május 21.)

Fölidézem itt, hogy annak idején, közvetlenül az MSZMP Központi Bizottságának ülését megelőzően a Szabad Európa Rádiónál is nagy viták folytak arról, hogy bukik-e végleg Kádár, vagy sem. Az amerikai irányítás alatt álló Kutatóosztály úgy vélte, -ami az óvatos amerikai álláspontot tükrözte,- hogy Kádár továbbra is megmarad majd a párt élén, a szerkesztőség nagy többsége viszont nagyon valószínűnek tartotta, hogy a bukása valamilyen formában bekövetkezik. A kommentáromban azt hangsúlyoztam, hogy a Kádár névvel fémjelzett korszak mindenképpen lezárult, mert az a stratégia, amelyre a kádári korszak épült, megbukott és tarthatatlanná vált. Egyébként egy nappal később, amikor az Esti Világhíradó műsorát élőben hoztuk, a Kossuth Rádióval majdnem teljes szinkronban, kb. három másodperces eltolódással olvastam be a Politikai Bizottság új személyi összetételét, amely az egész kádári gárda eltávolításáról tanúskodott. Ezt követően pedig hosszú élő kerekasztal-beszélgetésben vitattuk meg a fordulat jelentőségét és várható következményeit. Ez a kommentár viszont, hangsúlyozom, egy nappal a fordulat előtt készült.

Ma este még nem tudjuk a pütkösdí királyválasztás kimenetelét. Holnap este feltételezhetően tudni fogjuk. De már most tudunk valamit, ami ennél fontosabb – függetlenül attól, hogyan hívják majd az MSZMP főtitkárát vasárnap este. Akár marad a főtitkári székben Kádár János, akár másvalaki ül a helyére – egy dolog biztos: 1988. május 22-én lezártnak tekinthető Magyarországon egy történelmi szakasz, amely Kádár nevét viselte. És nem azért zárul le, mert Kádár megöregedett, azért sem, mert történetesen most kellene visszalépnie. Nem erről, hanem egy politikai-hatalmi stratégia kudarcáról van szó.

A kádárizmus nem azzal vette kezdetét, hogy névadója pártfőtitkár lett, mint ahogy a vége sem attól függ, hogy megszűnik-e ez a tisztsége. A kádárizmus csak az 1960-as évek első felében kezdett formát öltetni, amikor a hatalmi csoport – miután a diktatúrát fizikailag megszilárdította – ajánlatot tett alattvalóinak. Így hangzott: -Szabadságról, politikai jogokról ne álmodozzatok. Törődjetelek bele a diktatúrába. Aki beletörődik, részt vehet egy társasjátékban –, de a szabályait be kell tartania. E mezőny gazdasági felén bizonyos lépéseket tehet, jólétet teremthet magának, de a mezőny politikai felén csak mi léphetünk. -Ez az íratlan ajánlat, amelyet később „közmegegyezésnek” neveztek el, sokak számára és hosszú ideig elfogadhatónak bizonyult, mert az érdekelték úgy érezték: még mindig jobb egy szűkre határolt mezőnyben kicsiket előre lépni, mint egy helyben állva leütésre várni. Nem volt valódi közmegegyezés, kiegyezés – hiszen egyenlő, szuverén felek alkujáról szó sem lehetett. De ettől függetlenül a társadalomra kényszerített „társasjáték” önkényes szabályai a hatalmat is kötelezték valamire: olyan gazdaságpolitikára, amely a megszabott mezőnyben a „kis lépéseket” lehetővé teszi és a jólét fokozatos növekedését eredményezi.

A kádári korszak tehát csak addig tarthatott, amíg ez a társasjáték működőképes volt. Illetve legfeljebb addig, amíg a hatalom bízott abban, hogy működésben képes tartani. Ez a torz társasjáték az 1980-as évek első felében kezdett felbomlani, amikor a társadalomnak tapasztalnia kellett, hogy a hatalom a magára vállalt kötelezettséget képtelen teljesíteni, amikor felborult a gazdasági egyensúly és megkezdődött az életszínvonal hanyatlása. Amikor kiderült, hogy a körülhatárolt mezőnyben már kicsiket sem lehet előre lépni, sőt – vissza kell lépni. A társadalom mind nagyobb részének meg kellett győződnie arról, hogy már a „társasjáték” önkényes szabályai is értelmüket veszítik – az évtized derekán elmélyülő gazdasági válság pedig a hatalom önbizalmát is aláásta: ez a csoport már maga sem hisz abban, hogy ezt a „játékot” tovább tudja működtetni.

A kádárizmus tehát történelmi zsákutcának bizonyult. Kijutni belőle csak olyan kompromisszummal lehetséges, amely ezúttal nem kvázi, hanem valódi közmegegyezés, amelynek alapján a társadalom tud előrelépni. Nem önkényes „elvárásokhoz”, hanem törvényekben lefektetett, mindenkire, a hatalomra is kötelező szabályokhoz alkalmazkodva.

Kádár szemlátomást nem képes ilyen alkalmazkodásra. Pénteki beszéde is erről tanúskodott, ő még ismételteti a régi, immár használhatatlan formulát. Gondolom, sokan vannak a hatalom köreiben, akik szintén nem képesek. De

akár megmaradnak a hatalom bástyái között, akár távoznak onnan – a csődöt mondott formulával már nem lehet mit kezdeni.

42. KÉRDÉSEK A SZOVJET PÁRTKONFERENCIA UTÁN

(1988. július 2.)

Ez volt az a nevezetes tanácskozás, amelyen elvi döntés született az úgynevezett Népi Küldöttek Kongresszusa és a nagy hatalommal felruházott államelnöki tisztség létrehozásáról. Természetesen Gorbacsov volt az utóbbi tisztség várományosa – de összeegyeztethető volt-e az államelnöki tisztség betöltése azzal, hogy továbbra is ő maradjon a kommunista párt élén? Mint később kiderült, Gorbacsov végzetes baklövést követett el, amikor azt hitte, hogy hatalmának aláásása nélkül egy időben betöltheti mindkét tisztséget. Ez a kommentár már akkor felvetette, hogy itt súlyos dilemmáról van szó.

Az elmúlt héten lezajlott pártkonferencia, amely ha sűrített, felfokozott, olykor drámai elemekkel tarkított formában is, mégis szervesen illeszkedik Gorbacsov pártfőtitkárságának első hároméves időszakához. Ilyen értelemben nem rendhagyó esemény. Mind az erősségei, mind a gyengéi magukon viselik a glasznoszty és a peresztrojka jegyében meghirdetett korszak jellegzetes – és ellentmondásos – ismertetőjegyeit. Az elmúlt években a „glasznoszty”, azaz a nyilvánosság, a kimondott szavak terén gyökeres változások következtek be – viszont a „peresztrojka”, tehát a tényleges átalakulás, a tettek mezején a kép kétértelmű, tisztázatlan: a pozitív kibontakozás még várat magára. Ugyanaz elmondható a pártkonferenciáról is. Egy pillanatig sem vitás, hogy a glasznoszty átütő sikerének bizonyult: hetven esztendő óta, amióta Lenin az első ülés meghallgatása után feloszlatta az első és eddig utolsó szabadon választott szovjet törvényhozást, nos, azóta ilyen lenyűgöző, bíráló, vitázó szóáradat még nem hangzott el a Szovjetunióban! Ez a négy nap a *szavak* hatalmas sikere volt, és ezen nem változtat az sem, hogy a bejelentkezett felszólalók nagy része idő hiányában nem juthatott szóhoz. Sőt, mindez több is volt, mint pusztá szóáradat, hiszen egy diktatúrában, ahol a hatalom az alattvalók gondolatait is uralni kívánja, a kimondott szó is tett.

A peresztrojka, a tényleges, kézzelfogható tettek vonatkozásában azonban a kép áttekinthetetlenné válik. A pártértekezlet résztvevői jóváhagyták Gorbacsov főbb reformjavaslatait – miszerint haladék nélkül létre kell hozni az új törvényhozó szervet, a Népi Küldöttek Kongresszusát (több jelölt indulása és titkos választás alapján), meg kell erősíteni a helyi szovjetek, azaz a tanácsok szerepét a pártbürokráciával szemben, és életre kell hívni az államelnöki tisztségét, illetve intézményét, az államelnökét, akit az egész nép választ meg és kulcsfunkciókkal ruház föl, beleértve a külpolitika és a fegyveres erők irányítását is.

És ezzel máris súlyos ellentmondások mezejére érkeztünk. Gorbacsov terve például úgy kívánja megerősíteni a tanácsok szerepét, hogy a helyi pártfőtitkár és a helyi tanácselnök tisztségét ugyanaz a személy töltse be. A terv nem teszi világossá, hogy amennyiben több jelölt indításával és választás útján kell mindkét tisztséget elnyerni – mi biztosítja, hogy a pártfőtitkár és a tanácselnök ugyanaz a személy lesz? De ha történetesen el is tekintünk ettől az apróságtól, azt már valóban nehéz elképzelni, hogy a párt- és állami funkciók annyit hirdetett „szétválasztása” ily módon megvalósulhat. „Szétválasztásról” legfeljebb csak tudathasadásos értelemben beszélhetünk, hiszen ugyanannak a személynek tanácselnöki minőségben kellene erősítenie a helyi szovjet szerepét a helyi pártbürokráciával szemben, amelynek ugyancsak ő a vezetője. Ami pedig az új államelnöki tisztséget illeti, vajon elképzelhető-e, hogy egy olyan gúla tetejére, amelyen belül mindenhol azonos a pártfőnök és a tanácselnök személye, olyasvalaki kerül, aki nem a Szovjetunió Kommunista Pártjának a főtitkára? Vagyis nem Gorbacsov? Nyilvánvaló, hogy nem képzelhető el, ami megnyugtató lehet Gorbacsov hatalmi törekvései szempontjából, de korántsem meggyőző válasz arra, hogy az államelnöki tisztség létrehozása valóban politikai reformnak tekinthető. Elvégre annak idején Brezsnyev is betöltötte egy személyben mind a pártfőtitkári, mind a legfelsőbb állami tisztséget. Persze, Gorbacsov nem azonos Brezsnyevvel, és ez nyilván jelentős különbség. De a hatalom felépítése szempontjából nehéz belátni a különbséget. A glasznoszty újabb győzelmet könyvelhet el. De a peresztrojka sorsát érintő kérdőjelet a pártértekezlet után is ki kell tenni.

43. AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁNAK ÜLÉSE

(1988. július 14.)

Ennek az ülésnek a tehetetlensége feltárta, hogy a sokat emlegetett „vezető szerep” reménytelenül kicsúszott a párt kezéből. Az „A” és „B” terv siralmas története arról tanúskodott, hogy ez a vezetés már képtelen egyértelmű döntéseket hozni.

Az MSZMP vezető testülete ezen a kétnapos ülésen különösen meggyőzően bizonyította, hogy alkalmatlan a vezető szerepre. Tíz évvel ezelőtt már kirobbant az első nagy egyensúlyi válság, amely a gazdasági reformot kényszerítően ismét napirendre tűzte – és tíz éve tart a következetes piaci reform megvalósításának a halogatása is. A piaci reformot tíz év óta központilag vezérelt krízisgazdálkodás helyettesíti. Ennek következményeként köszöntött be az 1980-as évek közepén a még súlyosabb, második egyensúlyi válság. De erre is csak Grósz Károly tavaly szeptemberben ismertetett „kibontakozási programja” volt a válasz – a válsággazdálkodás folytatása, csak éppen drasztikusabb eszközökkel –, nem pedig a piacgazdaságot megteremtő fordulat. Azóta további tíz hónap telt el a fokozódó nehézségek, s a társadalomtól kicsikart újabb áldozatok jegyében. Így jutottunk el a központi bizottság üléseiig.

Először úgy látszott, hogy most végre mégis történik valami. Az illetékesek kidolgoztak két tervet, két gazdasági stratégiát, azzal, hogy a központi bizottság döntse el, melyiket kell követni. Az „A” megjelölésű változat az, amelyet a piaci reform stratégiájának lehet tekinteni: felöleli a szubvenciók leépítését, a piaci áralakulást, a szabad importversenyt, illetve mindezen keresztül azt, hogy a vállalatok a belső és külső piachoz igazodva, maguk határozzák meg sorsukat. A „B” változat hivatalos megjelenítésben a piaci reform lassúbb ütemű, korlátozott mértékű megvalósítása – valójában nem egyéb, mint a központilag vezérelt krízisgazdálkodás folytatása az „úgy, mint eddig” jegyében.

Az ülésen Németh Miklós tartotta a beszámolót – a politikai bizottság nevében. Kifejtette, hogy a jelenlegi helyzet kritikus, hogy a feszültségek erősödnek, hogy az eddigi módszer – mármint a krízisgazdálkodás – nem vezet eredményre, illetve – zsákutcába vezet. Ezzel tulajdonképpen kimondta az elmarasztaló ítéletet Grósz Károly tavaly szeptemberi „kibontakozási programja” fölött is. Nem hagyott kétséget afelől, hogy a politikai bizottság az „A” változat, azaz a piaci reformstratégia jóváhagyását ajánlja a központi bizott-

ságnak. Sajnos, elfelejtette megemlíteni, hogy ennek a stratégiának a megvalósítását a politikai bizottság is két feltételtől teszi függővé: az egyik az, hogy Magyarország a jövőben rendkívül kedvező elbánásban részesül, valahányszor kérelemmel fordul új kölcsönökért a nyugati bankokhoz és a nemzetközi pénzügyi intézményekhez. A másik feltétel pedig, hogy a fizetési és költségvetési egyensúly javítását célzó ideai tervek teljesüljenek. Ezek a feltételek helyet kaptak abban a dokumentumban, amely a Népszabadság hasábjain az ülés előtt nyilvánosságra került, de Németh beszédéből kimaradtak. Nem maradt viszont ki annak hangsúlyozása, hogy végre – fordulatra van szükség.

Nos, a fordulat elmaradt. A központi bizottság – ismét megvizsgálja a két alternatívát. A párt vezető testülete ismét kudarcként írt le egy időszakot, ezúttal az elmúlt tíz hónapot, csak éppen lezárni nem volt képes. A halogatás tíz év után is folytatódik.

44. ISMÉT ÜLÉST TART AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGA

(1988. november 2.)

1988 őszén már észlelhetők voltak a magyar társadalomban a politikai szerveződés és öntevékenység világos megnyilvánulásai. Ez volt az akkori „belpolitikai helyzet” meghatározó lényege. A párt elvesztette a vezető szerepét, mert ennek bizonyítékait már nem tudta felmutatni. A kommentár arról szól, hogy a társadalom veszi át a kezdeményezést. A pártnak legfeljebb csak negatív értelemben lehet ebbe beleszólása, amennyiben fékezni, akadályozni próbálja ezt a kibontakozást.

„A belpolitikai helyzet és a párt feladatai.” Ezt a hivatalos fedőnevet viseli az első és legfontosabb napirendi pont a központi bizottság tegnap kezdődött, két napra tervezett ülésén. Ez a napirendi pont, amelyről még tegnap este is javában vitáztak a testület tagjai, miután meghallgatták Berecz János beszámolóját. Ezt a szűkszavú értesülést a párt szóvivője szolgáltatta – semmi többet –, mert ezúttal a paláver zárt ajtók mögött folyik. Már úgy értem, hivatalosan és bevallottan is zárt ajtók mögött. A párt illetékesei ezúttal jobbnak látták meg sem kísérelni a „menet közbeni” részleges tájékozta-

tást, illetve egyes, gondosan kiválasztott mozzanatok közvetítését, vagyis a közelmúltban néhányszor alkalmazott manipulációs módszert, amelyet „nyílt és teljes” tájékoztatásnak minősítettek. A fő napirendi pont megjelölését aligha lehet konkrétan nevezni, de a körülmények ismeretében nem nehéz következtetni arra, hogy miről folyik a vita – zárt ajtók mögött.

1988 őszén a belpolitikai helyzetet meghatározza az a politikai szerveződés és öntevékenység, amely a magyar társadalom mind szélesebb köreiben kibontakozik. A társadalom – a hatalom megkérdése nélkül – maga hozza létre az új politikai és érdekvédelmi szervezeteket, maga hívja életre a nyilvánosság új fórumait, maga fogalmazza meg, hogy mire van szükség, hogy mi a tennivaló. Más szóval: a társadalom ezen kibontakozó öntevékenysége útján keresi a rendet abban a rendetlenségben, abban a zűrzavaros, válságos helyzetben, amelyet a hatalom politikája előidézett. A kezdeményezést, az alkotó cselekvést, a felelősségérzetet, a sokat emlegetett „vezető szerepet” ma egyértelműen a társadalom képviseli – a hatalmi csoportnak csak a reagálás lehetősége maradt. Ez a reakció lehet pozitív, amennyiben a pártvezetőség elfogadja ezt a helyzetet és alkalmazkodik hozzá, s megpróbál beilleszkedni abba a folyamatba, amelyet a társadalom öntevékenysége határoz meg, vagy megpróbálja befolyásolni, anélkül, hogy megfékezésére vagy tönkretételére törekednék. És a reakció lehet negatív is, amennyiben a hatalmi csoport képtelen ilyen alkalmazkodásra, amennyiben csak annyi önbizalma maradt meg, amennyi pusztán tiltáshoz, fékezéshez, hatalmi erőfitogtatáshoz elegendő – és ez esetben a társadalmi öntevékenység megfékezésére tesz kísérletet. „A belpolitikai helyzet és a párt feladatai” fedőnév mögött ezek az alternatívák. A kezdeményezés, az igazi pozitív értelemben vett „vezető szerep” már a társadalomé – a hatalom számára ez már nem alternatíva.

45. POZSGAY IMRE KÉTSÉGBE VONJA A PÁRT VEZETŐ SZEREPÉT

(1989. január 5.)

Amikor beköszöntött 1989, még nem tudtuk, hogy ez lesz az annus mirabilis, a csodák éve, a kommunista dominócockák sorozatos eldőlésének esztendeje. De

az első apró jel már az év első napjaiban megmutatkozott. Pozsgay Imre a Magyar Hírlap kérdésére válaszolva és egy gondosan kikeresett Marx-idézetre támaszkodva a kommunista párt vezető szerepére vonatkozó tézist, a Hatalom lényegét őrző élcsapat-tézist vette célba. Hogyan vette célba – ez a kommentár témája.

Amióta a politikai reformok kényszerűen napirendre kerültek, kezdetől fogva az a kulcskérdés, hogy a nagybetűkkel írt PÁRT – miután vezetői képességébe vetett önbizalmát és társadalmi hitelét elvesztette – képes-e erről az önkényesen kisajátított és intézményesített szerepről lemondani? Mert amíg ez nem történik meg, a társadalmi öntevékenység, a politikai reformok folyamata merev gátba ütközik, és minél nagyobb árrá duzzad, annál komolyabb feszültség halmozódik föl a gát körül. A tavalyi májusi változás, azaz Kádár megbuktatása óta időszerű, hogy az új összetételű hatalmi csoport választ adjon erre a kérdésre. Eddig csak olyan válaszokat tudott adni, amelyek arról tanúskodnak, hogy a felelősséget már szívesen megosztaná a társadalom új mozgalmaival – tekintettel az általa előidézett válságra –, de magát a hatalmat vagy annak döntő részét meg kívánja tartani. Decemberben Miskolcon ezt Grósz Károly úgy fogalmazta meg, hogy „a hatalom gyakorlását hajlandóak vagyunk megosztani másokkal, de a hatalmat nem fogjuk megosztani”. Ez a tézis önellentmondás, de éppen ezzel jellemzi a hatalom kétértelmű magatartását.

Most a Magyar Hírlap főszerkesztője Pozsgay Imrének is lényegében ezt a kérdést tette fel, hivatkozva az említett furcsa tézisre, de tapintatosan elkerülve, hogy az Grósztól származik. Nos, Pozsgay válasza következetesebb, ezért is érdemel figyelmet. Idézem Pozsgayt: „A politikai hatalmat csak az állam körében lehet és kell meghatározni. Ahogy Marx mondja, az állam tevékenységéhez képest minden más magántevékenység, még a pártoké is. Ha egy politikai párt ezt nem így fogja fel, akkor maga idézi elő a pártállam konstrukcióit, a párt az állam az államban formációként jelenik meg, ami éppen a szocializmus elveire mér elviselhetetlenül nagy csapást.”

Eddig az idézet. Pozsgay, sajnos legyengíti kijelentése jelentőségét, amikor azt is bizonygatni próbálja, hogy elméletileg, elvileg soha nem volt szó a párt diktatúrájáról, csupán a munkás- és néphatalom érvényesítéséről. Ez természetesen nem felel meg a valóságnak: elvben is kezdetől fogva csak erről volt szó: az élcsapat diktatúrájáról, legalábbis amióta Lenin mindezt kifejtette és megvalósította – tehát amióta a kommunista pártok a világra jöttek. A párturalom, az „állam az államban” formáció nem sztálinista torzítás,

mint Pozsgay állítja, hanem éppen az a leninista születési jegy, amely a kommunista pártot minden más párttól alapvetően megkülönbözteti. Ha ezt a bizonygatást figyelmen kívül hagyjuk, Pozsgay kifejtett véleménye fontos előrelépésnek tekinthető. Valóban, az államnak a pártól, illetve többes számban, a pártoktól való szétválasztására van szükség. Ez a feltétele annak, hogy ne legyen többé vezető párt, hanem csak olyan párt – más pártok között –, amely történetesen többséggel rendelkezik egy szabadon választott parlamentben – legalábbis a következő választásig.

46. POZSGAY ELISMERI, HOGY 1956-BAN „NÉPFÖLKELES” VOLT MAGYARORSZÁGON

(1989. január 28.)

Igen, ez volt a nevezetes beismerés, az első hórög legördülése, amelynek nyomán megindult a lavina, amely egy éven belül a Szovjetunió egész közép-kelet-európai gyarmatbirodalmát maga alá temette. Miután a párt által életre hívott „történész albizottság” úgy döntött, hogy 1956-ban népfölkelés volt – erre hivatkozott Pozsgay Imre –, ebből következett, hogy valójában nem „az” volt az ellenforradalom, hanem „annak” véres, megtorló reakciója, tehát a kádári rendszer – és ebből következett az egész kádári rezsim törvénytelen volta. Mondhatni, ekkor a „sarkából dőlt ki” – hogy az Internacionálét legyen szabad idéznem – a kommunista diktatőrikus hatalom. Mindez átfutott rajtam, amikor aznap korán reggel elolvastam a Pozsgay-nyilatkozatról szóló monitor-anyagot. Mint minden reggel, aznap 9-kor is, tehát szombaton is, sor került az amerikai vezetéssel tartandó napi értekezletre, amikor az aktuális események voltak napirenden. Én voltam a harmadik department-chief, aki a napi beszámolójával sorra került. A bejelentésem igazi szenzáció erejével hatott, a továbbiakban másról már nem is esett szó az értekezleten. Mindegyik kollégám, a lengyeltől a csehszlovákig, a litvánától a románig izgatottan, lelkesen szólt hozzá az ügyhöz, és érezni lehetett, hogy ők máris a hazai potenciális robbanóerőt ismerik fel ebben a magyar fordulatban, tehát felismerték a bejelentés nemzetközi jelentőségét. Az esti kommentárom emlékeztetett rá, hogy két nappal korábban, csütörtökön közölte a budapesti kormányfő: el lehet temetni Nagy Imrét és kivégzett társait. Szombaton Pozs-

gay közlése világossá tette, itt nem nagylelkű engedménnyről, hanem kényszerlépésről van szó: arról, hogy a harminckét évig tartó ellenforradalom kudarca után a kivégzett áldozatoknak immár meg kell kapniuk a nekik kijáró végtisztességet.

Csütörtökön közölte a kormányfő: most már nincs akadálya annak, hogy a hozzátartozók eltemessék Nagy Imre és kivégzett társai földi maradványait. Pénteken ülést tartott a párt központi bizottsága által életre hívott „történész albizottság”. 1956 értékelése, illetve „átértékelése” volt napirenden. Szombaton reggel pedig már nyilatkozott is a budapesti rádióban Pozsgay Imre, az albizottság vezetője. A gyengébbek kedvéért közölte: a temetések engedélyezése még nem jelent politikai rehabilitálást. Normális emberek számára ez magától értetődően két különböző dolog. De úgy látszik, egyesek számára mégsem magától értetődik, hiszen tény, hogy a kivégzetteknek harminc éve jeltelen gödrökben kell nyugodniuk. Sőt, az időzítés legalábbis sejteti, hogy egyesek számára kizárólag a politikai rehabilitálás megkezdésének kényszere időszerűsíti az eltemetés engedélyezését.

Pozsgay mondanivalójából ugyanis nyilvánvaló, hogy ez a kényszer most már gyorsuló ütemben érvényesül. Nem a történelmi igazságérzet vagy az emberi tisztesség diktálja, hanem a mélyülő gazdasági-politikai válság, amelyet a hatalom a tőle megszokott eszközökkel képtelen megoldani. Pozsgay azzal kezdte, amit könnyebb volt kimondani: Nagy Imrének igaza volt az 1954–1955-ös hatalmi válság időszakában, helyes, következetes volt a magatartása is. De Pozsgay rátért arra is, amit nehezebb volt kimondani. Világosan utalt arra, hogy itt jóval többről van szó, mint egyes személyekről, hogy Nagy Imre 1956-os szereplését meghatározza az az esemény, amely 1956-ban bekövetkezett. E kerülgetés után érkezett el Pozsgay számára az igazság pillanata. Idézem: „Ez a bizottság a jelenlegi kutatások alapján népfölkelésnek látja azt, ami 1956-ban történt. Egy oligarchikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni felkelésnek.”

A mondat végre elhangzott. Több mint harminckét évig váratott magára a forradalom véres eltiprása után. Vagy, ha úgy tetszik, a magyar nép, az egész nemzet felkelésének eltiprása után. Ismét bebizonyosodott, hogy ez a forradalom, mint minden más, valóban nagy történelmi esemény, olyan követeléseket fogalmazott meg kristálytisza világossággal és lenyűgöző erővel, amelyekre a történelem során előbb vagy utóbb, de feltétlenül választ kell adni. És éppen olyan világossággal és meggyőző erővel kell rájuk válaszolni, mint amilyenek e követelések voltak. Nem lehet sem el, sem megkerülni, kvázi-vá-

laszokkal sem lehet pótolni őket. Az 1956-os követelés így szólt: „Ez a nép szabad társadalomban és független országban kíván élni!”

A történelemszabotázás álláspontja, amelyet most Pozsgay kimondott, még korántsem a megkívánt következetes válasz erre a követelésre. De már ennek a válasznak a kezdete, mondhatni, első mondata. Amit Pozsgay az interjúban hozzáfűzött, miszerint nem helytálló „ellenforradalomnak” minősíteni azt, ami 1956-ban történt, még nem folytatása a válasznak, nem több mint egy elemi következtetés rögzítése. Természetes, ha népfölkelés volt – nem lehetett ellenforradalom. Nem lehetett a tagadása annak, ami volt. Viszont bekövetkezett másvalami, ami több mint harminc éven keresztül tagadni próbálta, az a hatalmi restauráció, az az igazi ellenforradalom, amely először nyílt terrorral, kivégzésekkel, bebörtönzésekkel, majd más eszközökkel, a gazdasági felemelkedés és anyagi jólét perspektíváival, a „kis szabadságok” kegyes adagolásával próbálta elérni, hogy az eredeti követelés lekerüljön a napirendről. A több mint harminc évig tartó ellenforradalom kudarcot vallott. Ezért lehet eltemetni a kivégzett áldozatokat. Ezért kellett a válasz első mondatát kimondani. És ezért elkerülhetetlen, hogy a válaszhoz már az elmúlt három évtized feltárása is hozzátartozik.

47. GRÓSZ KÁROLY NYILATKOZATA POZSGAY BEJELENTÉSÉRŐL

(1989. január 31.)

Grósz Károly – a davosi értekezletről visszatérőben – már a repülőgép fedélzetén sietett elhatározni magát Pozsgay bejelentésétől. Nyilatkozata feltárta, hogy hatalmi harc bontakozik ki az MSZMP vezetésében. Kommentáromban azt ajánlottam nekik, hogy ha ilyen alapvető kérdésben is különböznek egymás között – váljanak külön két párttá...

Két napig lehetett reménykedni a csodában. Mármost abban, hogy miután Pozsgay Imre a rádióban idézte az MSZMP történelembizottságának véleményét, miszerint népfölkelés volt, ami 1956-ban történt, a jelenlegi pártvezetőség valóban képes lesz átlépni Kádár harminckét év hosszúságú árnyékán

és a maga nyolc hónapos árnyékokáján is. Képes lesz a múlttal elszámolni, és ezzel a jövőhöz hitelt szerezni. De ismét kiderült, hogy csodák nincsenek. Grósz Károly annyira sietett ennek bizonyításával, hogy már a Davosból hazatérő repülőgép fedélzetén nyilatkozott az ügyben, amivel, gondolom, azt is érzékeltetni kívánta, hogy ilyen felháborító kijelentésre csak az ő rövid távollétében kerülhetett sor. Grósz a brutális, nyílt támadás módszeréhez folyamodott. Kijelentette: a politikai következtetéseket nem egy ember – azaz Pozsgay – vonja majd le, hanem a központi bizottság, hozzáfűzvé: „Lehet, hogy Pozsgay Imrének és a történelemszabotázásnak vannak dokumentumai a népfölkelésről szóló megállapítás alátámasztására, de ő még ilyen okmánnyal nem találkozott.” De a pártfőtitkár nem érte be azzal, hogy a nyilvánosság előtt rendre utasítsa Pozsgayt, a párt történelemszabotázását és a bizottság munkájának hitelességét is kétségbe vonja. Mint mondta, „a vezetésben lévő tulajdonosbéli és munkastílusbéli különbség kezd politikai különbözőséggé válni”. De úgy látszik, mégsem új keletű ez a tünet, hiszen Grósz ugyancsak a repülőgép fedélzetéről közölte, hogy a májusi pártértekezlet óta romlanak a feltételek a reformprogram végrehajtásához, részben a társadalmi körülmények, részben a vezetésben lévő különbségek miatt. Vagyis: azóta állnak fenn elmentések az új összetételű vezetésben, amióta az tavaly májusban létrejött. És azóta romlanak a reform feltételei, amióta Grósz Károly a pártfőtitkár.

Hogy ne legyen félreértés, Grósz leszámolást sürgetett. Mint hangsúlyozta, a párt központi bizottsága vonja le a következtetéseket, ha úgy látja, hogy a politikai bizottság vagy a főtitkár, vagy a titkárok a jelen helyzetben nem tudják betölteni feladatukat, ez esetben új vezetéssel kell próbálkozni. Az üzenet tehát világos: valakinek mennie kell. Vagy másoknak, vagy neki. És gondolom, Grósz nem önmagát részesíti előnyben. Másokat – többes számban – feltétlenül.

A jelek szerint tehát a politikai destabilizálódás, a torzalkodás, a hatalmi harc veszélye, amivel a hatalom egy idő óta ijesztgetni próbálja a társadalmat, éppen az úgynevezett „vezető párt” legfelső berkeiben ölt formát. És hadd tegyem hozzá: ez csak addig veszély a társadalomra nézve, amíg ez a párt a „vezető szerepre” igényt próbál tartani. Mert egyébként nagyon is pozitív fejleményről van szó: éppen az MSZMP vezetésében fellépő politikai véleménykülönbségek, elmentések bizonyítják a „vezető szerep” tarthatatlanságát és a többpártrendszer szükségességét. Ha nem tudnak közös nevezőre jutni – váljanak két párttá. Elvégre – mint az országgyűlés előtt a kormány megígérte – idén augusztus 1-jéig már készen lesz a pártok alapítását szabályozó törvénytervezet.

48. AZ MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁNAK ÜLÉSE

(1989. február 13.)

Ez az ülés magán viselte a felbomlás és a szétesés ismertető jegyeit. Egy példa: kiderült, hogy szabályozni fogják a politikai pártok – figyelem, többszámról van szó! – működését, de úgy mond, ennek feltétele az alkotmányba foglalt szocialista rend elfogadása. Ennek a szocializmusnak a meghatározására azonban az MSZMP már nem tett, nem is tehetett kísérletet.

Az MSZMP vezetőségén belüli nyílt törést egyelőre sikerült elkerülni. De ehhez gyenge kompromisszumok sorát kellett rögtönözni, ami valószínűleg az egész pártvezetést meggyengítette. Az ülésen kiagyalt formulák ugyanis csak a pusztá elkendőzés céljának felelnek meg, de arra aligha alkalmasak, hogy tartósan közös nevezőre hozzák a pártvezetésen belüli, egymással szemben álló nézeteket, irányzatokat, illetve személyeket, hogy e kompromisszumok várható társadalmi megítéléséről ne is beszéljünk.

Vegyük sorba. Az MSZMP főtitkára az ülés összehívását közvetlenül megelőző interjúban félreérthetetlen formában beszélt a vezetésen belüli személyi, politikai ellentétekről, és sürgette, hogy a központi bizottság öntönsön tiszta vizet a pohárba, és hozza meg az ehhez szükséges személyi döntéseket. Mivel az ülésen személyi döntések mégsem születtek, sőt az ülés után maga Grósz hangoztatta, hogy „nem volt, nincs és nem is lesz Pozsgay-ügy” – óhatatlanul meggyengült a pártfőtitkár tekintélye, függetlenül attól, hogy nincs ok sajnálkozni a személyi döntések elmaradása miatt. Ami az 1956-os forradalom „átértékelését” illeti, ez még kompromisszumnak sem tekinthető – sokkal inkább a hagyományos kádári értelmezésnél kötött ki a párt vezető testülete. Továbbá: pozitív ugyan az a körülmény, hogy az MSZMP Központi Bizottsága kegyesen elismeri: a politikai pluralizmus a többpártrendszer keretei között valószínűsíthető meg, de újat már nem mond ezzel sem, hiszen ennek elismerését már felölelte a jóváhagyott egyesülési törvény és az a kötelezettség, hogy a kormány a pártokról szóló törvénytervezetet augusztusig az országgyűlés elé terjeszti. És nem új az sem, hogy a politikai pártok legális működésének feltétele kell, hogy legyen – legalábbis az egyik politikai párt, az MSZMP vezetősége szerint – az alkotmányba foglalt szocialista rend elfogadása, amely szocialista renddel az a probléma, hogy nem valósult meg, il-

letve, ami megvalósult, tévedésnek bizonyult. És jelen pillanatban a „szocialista rend” ismérveinek felsorolása is nehézségekbe ütközik.

Jellegzetes körülmény, hogy ezen az ülésen még a magyar gazdaság jövőjét, sorsát illetően is kétértelmű megfogalmazás született. A kudarckok tanulságai nyomán, a jelenlegi válság közepette viszonylag könnyű lett volna legalább azt világosan kimondani, hogy Magyarországnak piacgazdasággá kell válnia, mert a társadalom gazdasági szuverenitása csak így érvényesülhet. Ehelyett a következő formulát eszkábálták össze: „Vegyes tulajdonú, a főágazatokban a közöségi és az állami tulajdon meghatározó szerepét fenntartó rendszer kialakítása szükséges.” Ez a konzervatív erőket nyugtatgató megfogalmazás aligha mozgósít bárkit is, aligha fejezi ki a radikális gazdasági átalakulás feladatait.

Ennek az ülésnek mégis van két fontos pozitívuma. Az egyik az, hogy az MSZMP ismét demonstrálta, mennyire túlhaladott a mai helyzetben bármiféle „vezető szerepre” hivatkozni. A másik pedig: az ülés összehívásának körülményei közös nyilatkozat megfogalmazására mozgósították a társadalom független szervezeteit, mozgalmait. Ezzel kinyilvánították, hogy a politikai folyamatok formálását nem tekintik többé az MSZMP magánügyének. Egységes fellépésük valószínűleg fontosabb politikai esemény, mint a központi bizottság ülése...

49. AHOGY GRÓSZ KÁROLY, ILLETVE POZSGAY IMRE A TÖBBPÁRTRENDSZERT ELKÉPZELIK...

(1989. február 17.)

Nem érdektelen felidézni, miféle többpártrendszer bevezetését indítványozta az általános bomlás kibontakozásakor Grósz Károly és Pozsgay Imre. Egy közösen manipulált csalásra kívánták építeni, amely már az úgynevezett választás előtt meghatározza, hogy milyen pártokból áll majd a kormány, hogy ki lesz a kormányfő, és hogyan fognak megoszlan a tárcák az egyes pártok között. Különösen tanulságosak Pozsgay elképzelései, aki az Independent című brit lapnak fejtette ki erről a véleményét.

Grósz Károly az MSZMP Központi Bizottságának ülésén kifejtette, hogy ő milyen feltételekhez fűzi a „szocialista többpártrendszert”. Fokozatosan ellenőrzött menetrenddel és keretek között kell bevezetni; a pártoknak

el kell fogadniuk a szocializmus koncepcióját és a Varsói Paktumban való részvételt, végül valamennyinek a válság elmélyülésének megelőzésére és a politikai stabilitás megtartására kell törekednie.

E feltételekkel az a baj, hogy a Varsói Paktumban való megmaradás kivételével valamennyi attól függ, hogy ki-kik miként értelmezi. Viszont: ha csak az MSZMP értelmezésétől függnek – a feltételek betartása egyértelmű a pluralizmus és a többpártrendszer kizárásával. Ezt a logikát a jelek szerint a központi bizottság többsége is belátta, mivel az ülésről kiadott határozat csak az ellenőrzött keretek közötti bevezetés szükségességét hangsúlyozta. Grósz egyéb feltételeiről nem tesz említést.

Vajon mit jelenthet az „ellenőrzött keretek közötti bevezetése” a többpártrendszernek? Gondolom, erről is megoszlanak a vélemények a pártvezetésen belül, de azt már sejthetjük, hogy Pozsgay Imre hogyan képzei el a dolgot. Pozsgay forgatókönyve szerint – amint azt az Independent című brit lapnak adott budapesti interjújában kifejtette – az MSZMP és a vele koalícióra lépő más politikai pártok előzetes egyezmény alapján indulnának a jövő évben esedékes parlamenti választásokon. Ez az előzetes egyezmény gondoskodnék a tárcák pártok közötti megosztásáról, és arról is, hogy az MSZMP kezében maradnának a kormányon belüli kulcspozíciók. A legális ellenzéknek alkotnák azok a pártok, amelyek nem vennének részt ebben a koalícióban. Ezen elrendezés részeként arra is garanciát kellene nyújtani, hogy a későbbi választások már valóban szabadok lesznek – legalábbis ő, Pozsgay, támogatna egy ilyen garanciát.

Eddig a „Pozsgay-terv” – ha nevet kívánunk adni neki. Mellyel kapcsolatban az a benyomásom, hogy csak úgy lenne megvalósítható, ha valamennyi párt részesévé válna egy előre megbeszélte és kialakított manipulációnak, a népképviselési elv és a szabad választás megcsúfolásának. Mert nyilvánvaló, hogy nem csak a miniszteri tárcákat kellene előre elosztani a pártok között – kellő súllyal az MSZMP javára –, hanem a parlamenti mandátumokat is. Vagyis: közös koalíciós listákat kellene indítani – máskéülben megeshet, hogy egy külön listán induló MSZMP aránytalanul kevés mandátumot szerez, ami a kormányban eleve biztosított „kulcsszerepével” nem egyeztethető össze. Továbbá: a „legális ellenzék” pártjainak is biztosítani kell bizonyos számú mandátumot, de itt sem szabad a választók döntésére bízni, hogy mennyit, nehogy veszélybe kerüljön a mandátumok kialakított elosztása a koalíció pártjai között. Annak kockázatáról nem is beszélve, hogy az ellenzék netán több szavazatot kap, mint a koalíció. Tehát: az ellenzék is csak úgy juthatna mandátumhoz, ha részesévé válna ennek a manipulációnak.

Ez a terv alkalmas arra, hogy minden résztvevőjével együtt lejárassa a többpártrendszert, mielőtt az egyáltalán működésbe léphetne. Mert igaz, hogy a demokrácia gyakorlatát is tanulni kell, de összehangolt csalással aligha lehet elsajátítani.

50. GORBACSOV ÁLDÁSÁT ADTA A MAGYAR REFORMOKRA

(1989. március 4.)

Ez derült ki az akkori kormányfő, Németh Miklós nyilatkozatából, hazaérve moszkvai tárgyalásairól. Én a kommentáromban nagyon óvatos hangot ütöttem meg. Emlékeztettem rá, hogy a szovjet vezetés már több ízben hiteszögének bizonyult hasonló helyzetekben: például az 1956. október végén közzétett nyilatkozatában – öt nappal november 4-e előtt –, majd 1968 nyarán a pozsonyi megállapodásban, amikor az egész Varsói Paktum áldását adta a Prágai Tavaszra, néhány héttel a Varsói Szerződés tankjainak prágai bevonulása előtt. Ma örömmel állapítom meg, hogy az aggodalmam nem igazolódott be. De mégis... Alig három hónappal a kommentár elhangzása után került sor a pekingi Mennyei Béke terén a kínai reformmozgalmat vérbefojtó tömeggyilkosságra...

A szovjet vezetés általában és Gorbacsov különösen, áldását adta a Magyarországon végbemenő változásokra, beleértve a politikai reformokat is. A lényegyet tekintve ilyen értelemben számolt be a ferihegyi repülőtérén Németh Miklós kormányfő moszkvai tárgyalásairól. A megnyugtató kedvéért hozzáfűzte: 1956 értékelése is szóba került a megbeszéléseken, és Gorbacsov helyeselte a dolgot, mondván, hogy „elemi kötelesség a múlttal való szembenézés”. Csupán azt az észrevételt tette, hogy a múlt vizsgálata nem vonhatja el a figyelmet a jelen problémáiról és feladatairól.

Mindez nagyon szépen hangzik. Sőt, még megnyugtatóan is hangzana, amennyiben nem állna rendelkezésre néhány történelmi tapasztalat. Különösen kettőt érdemes közülük emlékezetben tartani. 1956 októberének legvégén, amikor a magyar forradalom győzelme már bekövetkezett és nyilvánvalóan annak hatására a Szovjetunió Kommunista Pártja rendkívül biztatón

hangzó nyilatkozatot bocsátott közre a kommunista pártok egymás közötti jövőbeni viszonyáról, a kölcsönös egyenlőség, a be nem avatkozás elve alapján, elismervén úgymond a „nemzeti sajátosságok” jogos különbözőségét... Mindezt akkor sokan úgy értelmezték, mint a magyar forradalom győzelmének elfogadását és az abból adódó következtetések levonását. De, mint tudjuk, csupán néhány napig állt módjukban így értelmezni...

Valami hasonló történt tizenkét évvel később. 1968-ban, a nagy reményekkel övezett pozsonyi találkozón nemcsak Brezsnyev, hanem a Varsói Paktum egész politikai vezérkara ünnepélyes megállapodás formájában adta áldását a Prágai Tavaszra és mindarra, amit megvalósított: a Dubček vezette reformpolitikára. Néhány héttel később az „áldást osztók” hadseregeinek közös bevonulása érzékeltette, hogy ennek a megállapodásnak mennyi volt az értéke.

Mindezzel nem azt kívánom sugallni, hogy a megnyugtató nyilatkozatok feltétlenül fenyegetést jelentenek. Az is kétségtelen, hogy Hruscsov és Brezsnyev, illetve másrészt Gorbacsov közé nem lehet egyszerűen egyenlőségjelet tenni. De eléggé nyilvánvaló, hogy a megnyugtató szavak önmagukban édeskeveset mondanak. A magyarországi politikai átalakulás folyamata még éppen hogy csak kezdetét vette – és bizonyosra vehetjük, hogy számos nehéz próba kíséri majd további kifejlődését. És együttal ezek lesznek a szovjet vezetés, illetve Gorbacsov próbái, amelyeken a mostani megnyugtatónak szánt állásfoglalás igazi hitelét le lehet majd mérni.

51. HORN GYULA SZERINT MA MÁR MINDEN EURÓPAI KOMMUNISTA PÁRT TÁMOGATJA A TÖBBPÁRTRENDSZERT

(1989. május 10.)

Persze, ha a nyugat-európai kommunista pártokat vesszük, akkor valamilyen támogatja. A másik oldalon, 1989 tavaszán még egyik sem támogatta, kivéve talán, több fenntartással, kettőt. Vagy a másik oldalon a kommunista pártok nem európai pártok? Ilyen ironikus húrokat pendített meg a kommentár.

A félrevezetés, a hamisítás, a fogalmak kisajátítása – mindez évtizedek óta a kommunisták jól ismert módszere. De a jelek szerint a reformkommunisták is élnek vele. Horn Gyula beszédének az volt a vezérgondolata, hogy az európai haladó értékekhez, hagyományokhoz kell felzárkózni. Ez ma az idők parancsa. Ilyen érték a többpártrendszer is, amelyet Horn azzal kívánt hitelesíteni, hogy – mint mondta – nincs ma egyetlen kommunista párt Európában, amely ne a többpártrendszer mellett voksolna. Ezen meglepő állítással a többpártrendszer támogatóinak családjába sorolta többek között a Szovjetuniót, Románia, Albánia, az NDK és Csehszlovákia kommunista pártjait, amelyek ugyan mindmáig titokban tartják ezt a körülményt, de ami elvi kötelezettségükön nyilván mit sem változtat.

Találathatunk. Vagy úgy értette Horn Gyula, hogy az úgymond „európai” kommunista pártok csak Nyugat-Európában működnek – és ebben az esetben a létező szocializmus uralkodó pártjai nem európaiak, amiben persze van valami. Vagy pedig arról van szó, hogy a proletár nemzetköziség szellemében Horn a régi „forró egységbe” vonja kontinensünk valamennyi kommunista pártját a többpártrendszer támogatásában akkor is, ha bizalmas információként kezelik, nehogy véletlenül is kilógjon a sorból az MSZMP azzal a közelmúltban tett felfedezéssel, hogy többpártrendszerre szükség van. Bizonyos dolgokban viszont még kilóg a sorból az MSZMP, hiszen Horn rámutat, hogy a pártok munkahelyi működését egész Európában sehol sem engedik meg – tehát ezek szerint a Szovjetunióban sem, Romániában sem, az NDK-ban sem – Magyarországon kívül. Amiből következik, hogy ha az MSZMP kivonul a munkahelyekről, ezzel csak a testvérpártok általános gyakorlatát követi.

Horn azt is tanúsította, hogy a reformkommunista sem felejtette el a dialektikus érvelés módszerét. Eszerint: Magyarországon „csak” a hatalmi struktúra és a gazdaság került válságba – az ezen felülemelkedő MSZMP-n belül nincs válság, ott csupán eszmei zűrzavar és meghasonlottság uralkodik. Amely utóbbi megállapítást Horn beszéde is ékesen igazolja.

52. A PEKINGI MENNYEI BÉKE TERÉN VÉGREHAJTOTT TÖMEGGYILKOSSÁG

(1989. június 5.)

Érdemes emlékezetben tartani, hogy erre a rémtettre is a csodák évében, 1989. ben került sor. A kommentárom éppen azt hangsúlyozta, hogy ezt a hideg fővel kitervelt mézszárlást nem valami ókonzervatív maoista banda, hanem a gazdasági reformok mellett elkötelezett kínai vezetés követte el. A kommunisták, ha reformisták is, adott esetben nem riadnak vissza a tömeggyilkosságtól. Szerintem ez ennek a rémtettnek az időszerű tanulsága ma is.

Félreértésekre, félremagyarázásokra nincs semmi lehetőség. A hétvégi tömegmészárlás, amelyre – még kimondani is szörnyű – a Mennyei Béke terén került sor, hidegen mérlegelt döntés eredménye. Nem lehet hivatkozni megrémült tisztek hisztérikus tűzparancsára, pánikba esett katonák esztelen lövöldözésére. A hatalmi csoportnak Kínában hetek álltak rendelkezésére, hogy felmérje: mivel áll szemben, mit rendel el, és mi történik, ha elrendeli. Átgondolta, elrendelte, és bekövetkezett. Afelől sem lehet kétség, hogy mivel került szembe a hatalmi csoport: emberi és erkölcsi, tehát politikai szuverenitásra irányuló társadalmi követeléssel, amely a Mennyei Béke terén egy hónapon keresztül formát öltött. A követelést szerényen fogalmazták meg, de teljes következetességgel kitartottak mellette. A hatalom úgy döntött, hogy ez a követelés tűrhetetlen és „minden áron” le kell törni. Hogy mi ez az ár – abból a hétvégén már ízelítőt adott.

És egyértelmű az is, hogy ez a hidegen elrendelt mézszárlás nem valamiféle megrögzött „sztálinista”, vagy – Kínáról lévén szó – „maoista” csoport műve, rögeszmés konzervatívoké, akik hallani sem akarnak semmiféle változásról, akik a „létező szocializmust” eredeti mivoltában kívánják fenntartani. Szó sincs róla! Ugyanarról a csoportról van szó, amely az átfogó gazdasági reformot Kínában az elmúlt tíz–tizenkét évben megvalósította, amely a maoizmus és a kultúrforradalom bűneit felismerte, amely Kína modernizálását meghirdette. Nincs tévedés: a pekingi mézszárlást a „reformista hatalom” rendelte el, amely egy időben kívánt „reformista” lenni és a hatalmat is csorbítatlanul magának fenntartani – és amikor elérkezett e csoport számára „az igazság pillanata”, az a pillanat, amikor kiderül, hogy a két óhaj nem egyez-

tethető össze egymással – a csoport színt vallott: a hatalmat választotta. Bármilyen áron.

Ez tehát az, amit Magyarországon eufemisztikusan „visszarendeződés”-nek neveznek. Aminek a „veszélyére” ismételten felhívják a figyelmet – gyakran a hatalom képviselői is. Ma már sajnos gazdag történelmi tapasztalat igazolja, hogy a kommunista világban a „reform” és a „visszarendeződés” mostoha-testvérek: a „reform” nyomában ott ólálkodik a „visszarendeződés”, akár Ábel nyomában Káin, és eddig mindig az történt, ami az Őszövétségben: Káin agyonverte Ábelt. Ezt történt annak idején Magyarországon, Csehszlovákiában, Lengyelországban – és erre tesznek most kísérletet Kínában. Az első két esetben külföldi hatalom – a Szovjetunió – volt a Visszarendező, az utóbbi kettőben a „hazai rezsiben” hajtották végre ugyanazt.

Arra viszont még nincs történelmi példa, hogy a kommunista hatalom magát a hatalmat, vagyis a fegyveres erők, testületek teljes ellenőrzését önként kiadta volna kezéből. Legyen a hatalom konzervatív vagy reformista, ezen a téren kincs közöttük különbség. A reformer Teng Hsziao Ping nagy szerényen megvált minden hatalmi pozíciótól – kivéve egyet: a katonai bizottság elnöki posztját megtartotta, és most kiderült, hogy nem ok nélkül.

A reformista hatalom engem a fegyőrre emlékeztet, aki kiviszi a rabot a börtönből, leveszi a bilincseit és nyájasan közli vele: menjen csak nyugodtan, most már szabad ember... A rab bizonytalanul megindul, nem mer futásnak eredni, és hátra-hátra tekint. Az őr integet neki egyik kezével, de a másikkban a fegyverét tartja...

Szívből kívánom, hogy legyen végre olyan történelmi példa, amely ezt a hasonlatot kétségessé teszi.

53. MUNKÁSÖRÖK A HATÁRON

(1989. augusztus 26.)

Miután látványos formában lebontották a vasfüggönyt a magyar–osztrák határon, hamarosan kiderült, hogy valamivel pótolni kell az immár hiányzó „műszaki zárat”. Megjelentek tehát a határon a „segéd-határőrök”, vagyis a munkásörög lelkes tagjai, hogy társadalmi munkában segítsenek összefogdosni a ma-

gukról megfélemezett NDK-polgárokat, akik a vasfüggönymentes határon átlépve kívánták megvalósítani a német újraegyesülést. Ez az eset szép példája annak, hogyan működtek továbbra is a totális diktatúra reflexei, a diktatúra halála után is. Olyan volt ez, mint amikor a halottnak egy ideig még tovább nő a haja és a körme.

Mindaz, ami manapság Magyarország nyugati határán végbemegy, szemléltetően bizonyítja, hogy egy országhatár megnyitása, mondhatni „európaizálása” nem is olyan egyszerű feladat. Feltétlenül több annál, mint hogy felszedik az aknamezőt, szétvagdoszák a szögesdrótot, bár ezek kétségkívül nagyon fontos és – tegyük hozzá – hálás mozzanatai ennek a folyamatnak. A világsajtó beszámol a vasfüggöny lebontásáról, az emlék-mütyürkévé szelídített szögesdrótdarabot vegyes vállalkozásban el lehet adni – valutáért, az ország miniszterelnöke megajándékozhatja vele az Amerikai Egyesült Államok elnökét. Mondom, mindez nagyon fontos, de nem elég. A vasfüggöny nemcsak szögesdrótból áll, hanem többek között abból is, hogy a határőrség szigorúan ellenőrzi, nehogy kiléphessen az országból egy bizonyos idegen állam polgára – éppen azért, mert az a bizonyos állam Magyarországgal közösen, ugyanazon katonai szövetségnek a tagja. És már a humánus kétségbevonhatatlan megnyilvánulásaként kell elismerni, hogy a határőrök utasítást kaptak: nem használhatják fegyverüket azon igyekezetükben, hogy az illető állam polgárainak az országból való távozását megakadályozzák...

Viszont a határőrség ezen kétségtelenül nehéz feladat teljesítése érdekében igénybe vehet – és mint kiderült, jó ideje igénybe is vesz – lelkes közreműködőket. Amolyan „segéd-határőröket”, akik hétfégi társadalmi munkában segítenek összefogdosni annak a bizonyos idegen államnak a polgárait, hogy lehetőleg minél kevesebb tudjon átmenekülni a „nyitottnak” minősített határon, miután a szögesdrót ócskavastelepekre vagy éppen nyugati polgárok kandallópárkányaira került. Természetesen a munkásőrség alakulatairól van szó. Bizonyosan ők is megkapták az utasítást, hogy „fegyvert használni nem szabad” – és csak remélni lehet, hogy egy munkásőr pontosan ugyanúgy tisztában van az ilyen parancs horderejével, mint egy besorozott vagy hivatásos katona. De, ami a fegyelemben talán hiányzik, azt feltétlenül pótolja az ideológiai buzgalom, elvégre olyan „elemeket” kell összefogdosni, akik a lábukkal kívánnak szavazni a szocializmus ellen...

Persze, úgy is lehet mondani, hogy a munkásőrség bekapcsolása ebbe az akcióba a legnagyobb mértékű felelőtlenség. És többről is szó van. A tájé-

koztatás manapság annyit emlegetett szabadságának, teljességének korlátozásáról. A kiadott közleményből egyrészt megtudjuk, hogy „munkásőrök is segítik majd az államhatár őrzését” – így, jövő időben –, másrészt arról is értesülünk, hogy „eddig 244 munkásőr segítette a határőröket Győr-Sopron megyében” – így, múlt időben. „Munkásőröket vezényeltek a határra” – olvassuk a közleményben. Ki vezényelte őket, és mikor? Feltételezhetjük, hogy valószínűleg a kormány, mert a párt magánhadseregét a közelmúltban a kormány örökölte – viszont a kormány ezen szándékáról nem tájékoztatott a nyilvánosság előtt.

Az akció mindenesetre demonstrálni hivatott, hogy munkásőrségre igenis, szükség van. Ha másért nem, azért, hogy valamennyire pótolja a lebontott szögesdrótot.

54. A PARLAMENT MÉG MINDIG FEJBÓLINTÓ JÁNOSOK GYÜLEKEZETE

(1989. szeptember 29.)

Itt is arról van szó, hogy a diktatúra beidegzettségai a diktatúra halála után egy ideig még nem szűnnek meg. Az akkori parlament, tehát a diktatúra idején kiválogatott és kijelölt emberek gyülekezete az utolsó pillanatig, sőt még azután is ragaszkodott a diktatúra, immár a felbomlott diktatúra alárendelt szolgálatához. Erről szól a kommentár.

A jelenlegi országgyűlés ezen a héten kiváló alkalmat kapott arra, hogy bebizonyítsa, képes önmagán felülemelkedni, képes a saját árnyékán átlépni, képes rá, hogy független kezdeményezéseket tegyen, független politikai erőként cselekedjék. Képes rá akkor is, ha tagjait – néhány kivételtől eltekintve – nem szabad választáson megnyilvánuló bizalom, hanem a pártállam ültette a törvényhozói padsorokba. A történelem számos példával igazolja, hogy sorsdöntő időszakokban a Fejbólintó Jánosok testületei is képesek lehetnek rendhagyó módon viselkedni, függőségi kapcsolatukat felbontani és önálló politikai erőként az eseményeket formálni. Nem szükséges messzire menni a példák keresésében: Lengyelországban nem jöhetett volna létre Tadeusz Ma-

zowiecki kormánya, ha a kommunisták járószalagjára fűzött parasztpárt és demokrata párt – és elsősorban a két párt parlamenti csoportja – nem szakít a négy évtizedig játszott alárendelt szerepével.

A jelenlegi Magyar Országgyűlés azonban nem élt ezzel a lehetőséggel. A túlnyomó többség semmi esetre sem. Igaz, sietve jóváhagyta a liberális kivándorlási törvényt, de ez nem volt vita tárgya a kerekasztal-tárgyalásokon, annál is inkább nem, hiszen ettől a jóváhagyástól függött, hogy az Amerikai Egyesült Államok állandó jelleggel kiterjessze a magyar árukra a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény gyakorlatát. Igaz, módosította a büntető-törvénykönyvet is – huszonegy évvel a Csehszlovákia elleni invázió után –, de csak alig néhány héttel azután, hogy az MSZMP Központi Bizottsága is elhatározta magát ettől az akciótól – jótékonyan kifizetve a védőhálót a parlament döntéséhez.

Ezek a döntések még nem a független fellépés bizonyítékai. Viszont a függőség bizonyítéka az összes lényeges „sarkalatos törvény” vitájának és jóváhagyásának elnapolása az október 17-én kezdődő parlamenti ülészakra. Erre a sorsra jutott mindaz, ami vita tárgya volt a három hónapos kerekasztal-tárgyalásokon az MSZMP és az ellenzék küldöttségei között, ami vita tárgya ma is: a választójogi törvény, a köztársasági elnök hatásköre és megválasztásának módja, az alkotmány módosítása, az alkotmánybíróság, a pártok pénzügyei vagy a munkásörtség sorsa. Pedig a „védőháló” ezekre a döntésekre is rendelkezésre állt, hiszen a kerekasztal-megállapodásokat az MSZMP küldöttsége is aláírta, de az óvatos honatyák többsége nem érezte biztosnak ezt a hálót, nem volt eléggé feszes számukra – a sok tekintetben kiszámíthatatlan MSZMP-kongresszus előtt –, amely ugyebár október 6-án kezdődik. Azt remélik, hogy október 17-én, amikor ismét összeülnek, már feszes lesz. És amire feszes lesz, azt jóvá fogják hagyni.

De ma már nem lehet biztosra menni. A hatalomtól függő országgyűlési többség kivárási taktikájával sem. Például megeshet, hogy az MSZMP kongresszusa még tisztázatlanabb helyzetet idéz elő, mint a jelenlegi. És akkor az országgyűlésnek döntéseket kell hoznia. Esetleg védőháló nélkül.

55. MEGHALT AZ MSZMP – ÉLJEN AZ MSZP!

(1989. október 8.)

Ez az írás nem táplálja a legcsekélyebb illúziót sem. A demokratikus baloldali értékrend és örökség arcátlan kisajátításáról volt itt szó. Jőmagam sohasem voltam baloldali érzelmű, de ezt az örökséget értéknek tekintem, hazai örökségét pedig magyar nemzeti értéknek. Meg kell állapítanom, hogy ezt az örökséget nem a jobboldal, hanem az MSZMP és utódpartja, az MSZP számolta fel és tette tönkre. Ennek köszönhető, hogy amikor ma magyarországi baloldaltól beszélünk, nem Györki Imre, Peyer Károly és Kéthly Anna életművének folytatóira, hanem Rákosi Mátyás és Kádár János örököseire gondolunk, nem a szociáldemokraták, hanem a kommunisták utódaira. Ez az aljas kisajátítás 1989 októberében, az MSZMP záró-felszámoló kongresszusán ment végbe.

Ilyen egyszerű lenne az egész? Csak egy bűvészmutatvány kell hozzá. „Figyelem! Van kommunista párt – nincs kommunista párt!” Nincs többé leninista állampárt, mert a történelemben, első ízben – felszámolta önmagát. Figyelem! A jelszó: Világ proletárjai egyesüljete! – már nincs is ott a Népszabadság fejlécén. Viszont már ott van: „Szocialista napilap.” Meghalt az MSZMP – éljen az MSZP!, azaz a Magyar Szocialista Párt, amelyre most már úgyebár nyugodtan lehet szavazni a választásokon, hiszen a nyugat-európai demokratikus baloldal széles skáláját átfogja, válogatott eszméit, hagyományait képviseli...

Valóban ilyen egyszerű? A diktatúrában megöszült hatalmi párt veszi a kalapját – és marad? Tüntetően távozik – és ünnepélyesen belép? Mintha egy forgószínpad két szakasza között közlekedne? Az emberben felöltlik a kérdés: miért nem jutott eszükbe jóval korábban ez a bűvészmutatvány – ha ilyen egyszerű?

Persze, tudjuk, nem ilyen egyszerű. A mutatvány a kongresszuson úgy jöhetett létre, hogy a küldöttek döntő többségét kitevő, korántsem reformista „centrum” belátta: az adott helyzetben az kínálta a hatalom megőrzésének-átmentésének viszonylag legjobb esélyét, ha közreműködik a reformkörök által kezdeményezett mutatvány sikerében. Mert így, ha lesz is szakadás, legalább nem a hatalmi párt kellős közepén következik be, mert így hivatkozni lehet arra, hogy az új párt „jogutódja” az MSZMP-nek – tehát örökölheti tőle

a hatalom kelléktárát –, de politikailag meg is lehet tagadni a terhes örökséget és nyomban igényt tartani egy másik, sokat ígérő örökségre, amelyhez ennek a hatalmi pártnak soha nem volt semmi köze – a nyugat-európai demokratikus baloldal értékeire, hagyományaira, vívmányaira –, hogy aztán a hatalmi párt ennek a sebtében kisajátított örökségnek a birtokában léphessen az ország választói elé.

Jellegzetes, hogy az állítólagos újjászületés ennek a valóban arcátlan kisajátítási kísérletnek a jegyében történik. Mert ez a hatalmi párt arra az örökségre próbál igényt tartani, amelynek eszméit, értékeit, eredményeit és nem utolsósorban képviselőit négy évtizedig tűzzel, vassal üldözte, irtotta, becsmérelte és megrágalmazta.

Az MSZMP utolsó kongresszusa, azaz – bocsánat – az MSZP első kongresszusa azonban még tart. Tétélezzük fel, hogy komolyan gondolják a dolgot. Mit is jelentene ebben az esetben az „állampárt” megszűnése? Például azt, hogy a jelenlegi kormánynak nyomban le kellene mondania, hiszen olyan hatalmi párt hívta ezt a kormányt életre, amely most ugyebár – megszűnt létezni. Vissza kellene lépnie egy emberként a sokezes apparátusnak is, illetve mindazoknak az állami intézményeknek és nem utolsósorban a vállalatok élén, akik egy ma már nem létező hatalmi párt megbízásából kapták pozícióikat. Hogy a hadsereg és a rendőrség feletti pártfelügyelet felszámolásáról ne is beszéljünk... Amilyen egyszerű volt a kongresszusi büvészmutatvány – olyan egyszerű lesz a gyakorlati próbája is... Mert, ha ünnepélyesen ki is hirdették, hogy az állampárt megszűnt, a pártállam – egyelőre – nagyon is létezik.

56. VALÓBAN VÉGLEG GYŐZÖTT A MAGYAR FORRADALOM?

(1989. október 23.)

Ez volt az első forradalmi évforduló, amikor 1956 győzelmének biztos tudatában foghattam hozzá a kommentár megírásához. De ebben a helyzetben az ember nyomban felismeri, hogy ilyen eseményre sohasem lehet pontot tenni, mert mindig időszzerű marad – például ezúttal adódott az első alkalom, hogy forradalmunk jelentőségét a győzelem magaslatáról vegyük szemügyre, ami már új kihívásokat hordoz.

A valóban nagy, történelmi jelentőségű eseményeknek van egy biztos ismertetőjegyük: lenyűgöző erővel és kristálytisza világossággal fogalmaznak meg követeléseket, amelyekre a történelemnek előbb vagy utóbb választ kell adnia. Éppen olyan meggyőző erővel, mint ahogy a követelések felmerültek. A nehézség abban van, hogy „ez a biztos ismertetőjegy” csak az idő rostáján ölt formát. Mert ezek a rendkívüli események többnyire „idő előtt” következnek be; szembe kerülnek koruk kialakult rendjével, elfogadott „játékszabályaival” és tartósnak tekintett „realitásaival”. Ezért nem meglepő, hogy ezek a kezdeményezések gyakran csak átmeneti időre valósítanak meg valamit, ami akkor lehetetlennek látszik, de ami esetleg évtizedek múlva lehetségessé, majd magától értetődővé válik.

A magyar forradalom harminchárom évvel ezelőtt pontosan ilyen jellegű kihívást fogalmazott meg. Így hangzott: „Ez a nép szabad társadalomban és független országban kíván élni.” Ez az egyszerű, világos követelés mindazt a történelem napirendjére tűzte, ami 1956-ban egy világrend realitásaival került szembe, és ami 1989-ben a történelem „fősodrának” felel meg: a létező szocializmusról kiderült, hogy nem emberszabású, tehát nem életképes társadalmi rendszer, a szovjet birodalomról pedig kiderült, hogy a népek börtöne, amely a nemzeti önrendelkezéssel nem egyeztethető össze. Mindez persze igaz volt harminchárom évvel ezelőtt is; az újdonság abban van, hogy ez a felismerés általánossá válik, és felöleli a kommunista vezető rétegek növekvő részét is, továbbá, hogy az érdekelt társadalmak ezt a helyzetet tarthatatlannak ítélik és meg akarják változtatni, mint ahogy a magyar nép már 1956-ban tragikus erőfeszítéseket tett arra, hogy megváltoztassa.

Győzött tehát a magyar forradalom? Most, harminchárom év múltán, amikor első ízben ünnepelheti a társadalom szabadon október 23-át, amikor ugyanezen a napon került sor a harmadik köztársaság, a demokratikus jogállam kikiáltására – és kikiáltás nélkül, a népköztársaság eltemetésére, csábító azt állítani, hogy igen. De a történelem óvatosságra int. A nagy francia forradalom végső győzelme csak a harmadik köztársaság megalapításával következett be, több mint nyolcvan évvel a Bastille lerombolása után. Az 1688-as angol forradalom gyümölcssei valójában csak százötven évvel később értek be – a Reform Act elfogadását követően. Mint ahogy a kádári ellenforradalom évtizedeiben történelmietlen volt azt állítani, hogy a magyar forradalom elbukott, most is korai lenne azt hinnünk, hogy végleges történelmi győzelme már be is következett. Ami bekövetkezett, az sem kevés: a magyar társadalom elindult egy úton, amely buktatókkal terhes, de ezúttal a demokratikus átalakulás és a gazdasági felemelkedés reális lehetőségét ígéri.

Ahogy Arany János annak idején megálmodta: a történelem „főszodrába” kerültünk, de ennél többről is szó van: akarva-akaratlan révkalauzok lettünk mások számára is egy világméretű folyamatban. A feladat félelmetes: békés úton, zökkenők, robbanások nélkül megvalósítani egy olyan átalakulást, amelyet még nem ismer a történelem. Ha sikerül megoldanunk, példát mutathatunk mások számára. Mint ahogy harminchárom évvel ezelőtt egy reménytelen helyzetben már megkíséreltük.

57. A SPANYOL PÉLDA – ÉS A KÜLÖNBSEGEK.

(1989. november 8.)

Amikor Felipe Gonzalez Budapestre érkezett, nyomban kínálkozott párhuzamot vonni Spanyolország és Magyarország között. Mindkét országban körülbelül négy évtizedig tartott a diktatúra. Továbbá: 1989-ben már példa lehetett az a sikeres és békés átalakulás, amely Spanyolországban Franco halálát követően végbement. Akkor viszont még nem láttam egy érdekes tanulságot. Spanyolországban Franco rendszere megbukott, de az a spanyol uralkodó réteg, amely Franco évtizedeiben formát öltött és kiszolgálta a diktatúrát – a helyén maradt. Legalább még tíz további évet vett igénybe, amíg a spanyoloknál ennek a régi elitnek a teljes lecserelése végbement. A teljes elitsere összesen majdnem huszonöt évig tartott. Ma már világosan látom mindezt, és látom a világos párhuzamot is. Sajnálom, hogy annak idején még nem ismertem fel, és akkor nem tudtam felhívni rá a figyelmet.

Tizenöt évvel ezelőtt – egy évvel Franco halála előtt – úgy látszott, hogy a lényegre tekintve nincs sok különbség Magyarország és Spanyolország sorsa között. Mindkét társadalom diktatúrában élt, mindkét ország kirekesztődött a demokratikus Európa közösségéből. Ma, másfél évtizeddel később, gyökeres a különbség. Gonzalez személyében az európai közösségbe integráltan beilleszkedett, gazdaságilag rohamosan felzárkózó ország kormányfője tárgyal Budapesten. Tegyük hozzá: egy demokratikus ország miniszterelnöke, akinek párta éppen most, harmadízben kapott szabad választáson kormányzási mandátumot a spanyol társadalomtól. A különbséget nyomatékosítja a tárgyalások témaköre: a vendéglátók Gonzalez közre-

működését kérik Magyarország közös piaci kapcsolatainak előmozdításában, és szeretnék kedvezményes hiteleket kapni a spanyol gazdaságtól. És talán szívesen hallanának arról is valamit, hogy mi is lehet a sikeres spanyol metamorfózis titka. Hiszen Spanyolország már messze előrehaladt azon az úton, amelyen Magyarország most próbál elindulni.

Manapság sokan hivatkoznak a Franco és Kádár diktatúrája közötti hasonlóságokra. Ilyen párhuzamok kétségkívül kimutathatóak, de a különbségeket is indokolt hangsúlyozni. Bármilyen visszataszító is volt Franco rendszere – nem volt totális diktatúra olyan értelemben, mint ahogy a legengedékenyebb kommunista hatalom is kénytelen totális lenni. Nem volt igazi ideológiája, nem voltak világmegváltó ígéretei sem. Megelégedett a társadalom leigázásával, de nem próbálta azt olvasztótégelybe vetni. Így a piacgazdaság is úgy-ahogy, de túlélte Franco diktatúráját, és nem maradt vissza egy teljes gazdasági csőd öröksége. És ne feledjük: Spanyolország Franco uralma alatt is megőrizte függetlenségét; amikor a diktátor meghalt, nem volt semmiféle külső hatalmi kötelék, amely gátolta volna a kibontakozást. Mi több, a függetlenség megőrzése a történelmi folyamatosság fenntartását is biztosította. Nem pusztán véletlen tehát, hogy alkotmányos uralkodó követte a diktátort az államfői tisztségben. Az persze, valóban szerencsés körülmény, hogy János Károly király személyében az államfő a demokratikus átalakulás sikeres előmozdítójának bizonyult.

A spanyol példából erőt és derűlátást lehet meríteni, mert bizonyítja: igenis lehetséges erőszak és tragédia nélkül eljutni a diktatúrából a demokráciába, és visszakérülni Európába. Ezt feltétlenül indokolt szem előtt tartani. De afelől sem lehetnek illúzióink, hogy a magyar társadalomnak nehezebb körülményekkel kell megküzdenie, súlyosabb örökségtől kell megszabadulnia. Nincs előtte kitaposott út.

58. KELET-EURÓPA FORRADALMI ÁTALAKULÁSA ÉS MAGYARORSZÁG SZEREPE EBBEN A FOLYAMATBAN

(1989. november 10.)

Ezt akkor írtam, amikor leomlott Berlinben a Fal. Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy forradalmi változások sorozatáról van szó, hogy sorra eldőlnék a kommunista dominókockák. Az is világossá vált, hogy Magyarországnak úttörő szerep jutott ebben a világtörténelmi jelentőségű folyamatban.

Eljön az idő – talán már nincs is olyan messze –, amikor már meg lehet írni a jaltai világrend felbomlásának, a szabadságra és önrendelkezésre épülő új európai rend kialakulásának történetét. Egyetlen tárgyilagos krónikás sem hagyhatja figyelmen kívül Magyarország fontos szerepét ebben a történelmi fordulatban. Meg kell írniuk, hogy a kommunista hatalom bukása Kelet-Európában a magyaroknál és a lengyeleknél kezdődött – és amikor a kelet-németországi földindulás elemzéséhez érnek, rá kell mutatniuk, hogy ehhez az első lökést Magyarország adta. Mert mihelyt 1989 szeptemberében a magyar kormány megnyitotta a maga vasfüggönyét a keletnémet polgárok előtt, feltartóztathatatlanul megindult az a lavina, amely – írják majd a történészek – nem sokkal később a berlini falat is maga alá temette, a két Németországot elválasztó vasfüggönyt is tarthatatlanná tette.

De most még a jelen folyamatos krónikájánál tartunk. Pillanatnyilag az érdekel bennünket, hogyan befolyásolja Magyarország sorsát, lehetőségeit az a falrengető fordulat (a fellengzős jelző ezúttal szó szerint értendő), amely a kettéosztott Európa arkhimédieszi pontján, Kelet-Németországban megy végbe, amihez közvetve mi, magyarok is hozzájárultunk.

E fordulat láttán senki sem kételkedhet többé abban, hogy a demokratikus átalakulás, a kommunista hatalom felbomlása nem valamiféle sajátos magyar vagy lengyel tünemény, hanem egyetemes érvénnyel lép föl Európa egész térségében, amelyet eddig – amolyan sors-megjelölésként – „Kelet-Európának” neveztünk. A sztereotip magyar kérdésre: „Jó ez nekünk?”, meggyőződéssel válaszolhatjuk: – igen, „jó nekünk”, ha mind több leigázott nemzet és társadalom veszi kezébe sorsának irányítását, ha a szabadság és demokrácia hatóköre bővül és a diktatúra hatóköre visszaszorul. Jó nekünk, mert

mi is meríthetünk mások példáiból, és jó nekünk, mert a szabadság és demokrácia térnyerésével fokozatosan csökkennek bármiféle „visszarendeződés” esélyei.

De realisan számolnunk kell azzal is, hogy a kelet-európai átalakulás színpadára új szereplők lépnek: nem leszünk mindig a rivaldafény középpontjában. A nemzetközi figyelem, amely eddig indokoltan szegeződött Magyarországra és Lengyelországra, most – ugyancsak érthetően – Kelet-Németországra összpontosul. Holnap talán Csehszlovákiára. És nem csupán a figyelem oszlik meg, hanem az a gazdasági segítség, együttműködési készség is, amelyet a nyugati világban kivált a kelet-európai átalakulás folyamata. A lényeg mégis az, hogy – mint Arany János megálmodta – egy szélesedő folyam főszórában vagyunk, és egyre inkább rajtunk múlik, hogy „ne kanyaruljunk hátra a holt vízbe”.

59. NÉHÁNY GONDOLAT A NÉPSZAVAZÁS ELŐTT

(1989. november 24.)

1989 novemberének utolsó vasárnapján került sor a nevezetes négykérdéses népszavazásra. Akkoriban nagy vihart kavart, amit ma már sokaknak talán nem olyan könnyű megérteni, pedig – mégis könnyű. Több mint négy évtized diktatúrája után ez volt az első alkalom, hogy az állampolgárok szabadon, manipulációtól mentesen szavazhattak. Hozzáteszem, hogy az első kérdésre adott válaszok megoszlása valószínűleg a legszorosabb eredményt hozta ki a népszavazások történetében. A kérdés arra vonatkozott, hogy a parlamenti választások előtt vagy után kell-e megválasztani a köztársaság elnökét. A döntés úgy szólt, hogy először a parlamenti választásokat kell megtartani, ami pontot tett Pozsgay Imre politikai ambícióira. De a kommentár még néhány nappal a népszavazás előtt készült.

Most vasárnap – negyven évig tartó diktatúra után – a magyar társadalom minden felnőtt tagjának először nyílik alkalm arra, hogy elmenjen a szavazóhelyiségbe és ez elkerített fülke pillanatnyi magányába zárkozva szabadon, felelősségének tudatában döntést hozzon.

Döntést hozzon – de miről? A társadalom negyven esztendeig erre várt és jogosan számított rá, hogy ha egyszer majd elérkezik az első alkalom, akkor az, amiről dönteni kell, horderejében méltó lesz a pillanat nagyszerűségéhez. Bárki, aki belegondolt ebbe az elmúlt évek, évtizedek során, magától értetődően tételezte föl, hogy az első, szabadon választott országgyűlés összetételéről vagy egy demokratikus jogállam alkotmánytervezetéről kell majd dönteni, amikor a nagy pillanat elérkezik.

Nos, valóban elérkezett, de nem úgy, ahogy elképzeltük. Fontos, amiről dönteni kell, de az alkalomhoz, a társadalom szuverén állásfoglalásához aligha méltó. De szerintem nem indokolt emiatt megdöbbenni vagy csodálkozni. Már jó ideje látjuk mindannyian, hogy Magyarországon nem egyetlen nagyszerű ugrással jutunk el a szabadság birodalmába, hogy a diktatúra felszámolása, a demokratikus jogrend kialakítása keserves, olykor visszataszító mozzanatokkal járó folyamat, hogy a diktatúra sokéves hasznélvezői a megtevesztés és a manipuláció körmönfont eszközeit veszik igénybe, hogy átmentsék legalább egy részét kisajátított hatalmuknak, vagyonuknak, befolyásuknak, hogy az ellenzéki pártok, csoportok sem feltétlenül a demokrácia Grál-lovagjai, akiktől távol áll bármiféle önös politikai érdek és kizárólag, kivétel nélkül és minden órában csak a demokratikus átalakulás tiszta, önzetlen művén munkálkodnak.

Mindezzel nyilván nem mondok semmi újat – világosan látja a társadalom nagy többsége. Az átalakulás folyamata nem ideális, nem tiszta és egyértelmű, néha megakad, vagy kerülőket tesz, de szerintem súlyosan téved az, aki ennek alapján a közöny, a passzivitás álláspontjára helyezkedik. Ugyanis pontosan a társadalom politikai aktivitása teheti egyértelműbbé, tisztábbá ezt a folyamatot. Ez történik, valahányszor a társadalmi többség világosan állást foglal.

És erre most vasárnap alkalom nyílik. A négy kérdés az átalakulás elmentmondásos folyamatában fogalmazódott meg. Bizonyára nem azok a kérdések, amelyekre a társadalom elsősorban választ kíván adni, de szerintem válaszolni kell rájuk, mert ettől függetlenül fontos kérdések: mikor kell megválasztani a köztársaság elnökét – az igazi nagy kérdés eldőlt-e, a parlamenti választás előtt vagy után? Megtarthatja-e az állampárt a hatalomátmentés fegyveres, vagyoni és szervezeti eszközeit, vagy pedig visszavonhatatlanul el kell venni tőle? A kérdésekre adott egyértelmű válasz nem repítheti a társadalmat a szabadság birodalmába, de közelebb viheti hozzá.

60. 1989 – A CSODÁK ÉVE

(1989. december 27.)

Néhány nappal az év vége előtt visszapillantottam az annus mirabilisre, 1989-re. Az történt többek között, hogy ez a csodálatos év átírta a politikai földrajzot. Ami addig „Kelet-Európa” volt, egy csapásra „Közép-Európa” lett. Legalábbis ezt fejtegettem 1989 végén. Lehet, hogy túlzottan derűlátó voltam – ma már nem mernék ilyen vakmerően fogalmazni.

Mindössze néhány nap és lezárul az annus mirabilis, ez a csodálatos év, amelyhez foghatót csak 1848-ban írt a történelem, de minden reményünk megvan rá, hogy 1989 túltesz rajta, és ezúttal nem követi a zsarnokság összetákolt restaurációja, mint száznegyven évvel ezelőtt. Nemcsak a szemünk előtt, hanem a részvételünkkel pergett le ez a rendkívüli tizenkét hónap, egy európai térség nemzetközi forradalmának éve, amelynek a népek, társadalmak voltak a főszereplői. A személyiségek csupán statisztáltak hozzá és legjobb esetben beilleszkedtek egy-egy fordulatba, amelyet a társadalmak vittek véghez. És mit is vittek véghez – már eddig is? Nem csupán a kommunizmus „sztálinistának” nevezett változatát buktatták meg – ahogy a hatalom valamiféle átmentésére spekuláló körök szeretnék velünk elhitetni –, hanem magát a „létező szocializmust”, amelyről mindenütt kiderült, hogy a sztálinizmus álságos szinonimája volt. A társadalmak aktív lépésükkel egyértelműen elutasították ezt a nem emberszabású „létező szocializmust”, és nem a „nem létező szocializmus” abszurd kategóriáját tekintik alternatívának, hanem az emberi jogok teljes érvényesülésén alapuló demokratikus társadalmat, amelynek tagjai saját kezükbe vehetik politikai és gazdasági sorsuk irányítását.

És valami más is történt 1989-ben: fokozatosan elmosódott, illetve kezdte értelmét veszíteni egy negyven esztendeig nemzetközileg használt, elsősorban politikai és nem földrajzi fogalom, a „Kelet-Európa”.

Nem földrajzi meggondolás, hanem a vasfüggöny húzta meg e térség határait; Kelet-Európa fogalma nemcsak azt jelezte, hogy politikai, hatalmi okokból kettéosztódott egy kontinens, hanem azt is, hogy a választóvonalról keletre – legalábbis átmenetileg – Európa megszűnt létezni. Ott egy idegen bolygó taszítási-vonzási törvényei érvényesültek, ahol a földobott kő

a levegőben marad, ahol a fehér fekete, ahol kétszer kettő nem négy, ahol a huzugság úgy jelenik meg, mint „történelmi szükségszerűség”.

A csodák éve erre a fogalomra is halálos csapást mért. Én még úgy tanultam az iskolában, hogy Európa földrajzilag három részre tagolódik: mi Közép-Európához tartozunk, Kelet-Európa pedig a Szovjetunió nyugati határainál kezdődik, és az Urálig terjed. Ez kézenfekvő ma is, ha az ember ránéz a térképre, de politikailag és gazdaságilag is kezd kézenfekvővé válni, ha az elmúlt év változásait vesszük figyelembe.

A változás lényege a kommunista uralom és rendszer elutasítása abban a térségben, amelynek népei szabadulni kívánnak az idegen bolygó mozgástörvényeitől, amely rohamosan leveti a megalázó „kelet-európai” státust, amely igényt tart arra, hogy ismét része legyen Európának, mégpedig olyan része, amelyen belül a regionális együttműködés és integráció nagyon fontos szerepet kaphat – mind politikai, mind gazdasági téren. Azt mondom: kaphat. Amennyiben az érdekelt országok társadalmi és a közeli jövőben remélhetőleg már szabadon választott törvényhozásai és kormányai kölcsönösen szorgalmazzák ezeknek a lehetőségeknek a megvalósítását. Ez a regionális együttműködés nem mond ellent Nyugat-Európához való közeledésünknek, ellenkezőleg, éppen a regionális együttműködés könnyítheti meg az egész térség számára, hogy fokozatosan bekapcsolódják egy szélesebb körű európai integrációba. A nacionalista politika – még ha becsületes indítékú is – az Európától való elkülönülést szolgálja, és így az illető ország nemzeti érdekeinek sem felel meg. Éppen az teheti tartóssá a most záruló csodálatos év eredményeit, ha ezek az európai alapon történő együttműködési folyamatok 1990-ben következetesen kibontakoznak.

61. SVÉDORSZÁG MENEDÉKJOGOT KÍNÁL A SECURITATE TAGJAINAK

(1989. december 29.)

Ez akkor történt, amikor Ceaușescu bukása bekövetkezett. A nagylelkű ajánlat fölösleges volt, mert a diktátor titkosrendőrsége, a Securitate egyszerűen átsasszézott a forradalom oldalára... De ettől függetlenül, ez a hír mérhetetlenül fel-

háborított. Úgy véltem, hogy ez az ajánlat a normális erkölcsi érzék teljes elferdüléséről tanúskodik. Egyébként a politikai menedékjogot nem felajánlani szokták – ez nagyon ritka eset –, hanem indokolt esetben kérni. Sajnos, bele kell nyugodnunk, hogy a nagy szabadságnak, a nagy jólétnek és a nagy biztonságnak – amiből bőven kijutott Svédország lakóinak, negatív hatásai is vannak.

A meglepő közlés a legilletékesebb személytől, a svéd bevándorlási hivatal elnökétől származik. Mint Erik Nilsson az UPI tudósítójának kifejtette, a svéd törvények menedékjogot biztosítanak bárkinek, ha az illetőnek saját hazájában a halálbüntetés kockázatával kell számolnia – annak okaitól függetlenül. Eszerint a Ceaușescu-féle Securitate tagjai minden formai feltétel kielégítik annak, hogy Svédországban menedékjogot kapjanak – mondta a bevándorlási hivatal elnöke, hozzáfűzve: „a Securitate tagjai a halálbüntetést kockáztatják, és tagadhatatlan, hogy egyféle disszidens politikai véleményt képviselnek. Kétségkívül, erkölcsi dilemmáról van szó, de a mi törvényeink semlegesek. Nem helyezik a menedékért folyamodókat „jó” vagy „rossz” erkölcsi kategóriába.”

Eddig az UPI híre. Nem tudom, milyen régi keletű a menekültek ügyeit szabályozó jelenlegi svéd törvény. De ha netán érvényben volt már 1945-ben is, szerencse, hogy elkerülte Hitler figyelmét a berlini bunkerban, máskülönben előállhatott volna az a fura helyzet, hogy – mondjuk 1945 áprilisában – egy repülőgép landol valahol Svédországban és az abból kiszálló náci vezérkar politikai menedékjogot kér, jogosan hivatkozva arra, hogy otthon a halálbüntetés kockázatával kell számolnia. Vajon hogyan oldotta volna meg a svéd bevándorlási hivatal ezt az úgymond „erkölcsi dilemmát”? Vagy tételezzük fel, hogy a Ceaușescu házaspár kerít magának repülőgépet az elmúlt hétvégén, leszáll Svédországban, és követeli a menedékjogot... Elvégre tagadhatatlan, hogy disszidens politikai véleményt képviseltek, sőt annyira „disszidenst”, hogy az egész társadalommal szembekerültek. Az viszont, sajnos, nem feltevés, hogy a Securitate bármelyik Svédországba menekült hóhérlegénye hivatkozhat arra, hogy „disszidens” meggyőződése – miszerint az államhatalom ellen tüntető civileket agyon kell löni – a civilizálatlan halálbüntetés kockázatát hordozza a civilizálatlan Romániában, ami ellen a civilizált Svédországban menedéket kérnek...

Irigylem a svédek. Elkerülték a két világháborút, kiépítették a kapitalizmusból élő demokratikus szocializmus Disneylandjét, évről évre befizetik a tengernyi jövedelmi adót és évről évre tovább nyújtóznak a szociális háló-

ban, amely biztonságot nyújt nekik. De nem irigylem, hogy közben valami hiba történt a realitásérzékükkel. Nem irigylem, ahogy a világra néznek, amely a valóban civilizált és humánus szűkebb hazájukra, valamint a kevésbé civilizált vagy éppen barbár külvilágra oszlik. Mert ahogy az illetékes személy jellemezte vonatkozó törvényüket, az a külvilággal szembeni mérhetetlen gőgről tanúskodik. Kijózanító lecke lenne, ha a Securitate hóhérseregének kellene menedéket adniuk... És mégis... tagadhatatlan, hogy a svéd társadalom nagyon civilizált, nagyon humánus, nagyon segítőkész – és ezt évtizedek óta tettekkel is bizonyítja. Raoul Wallenberg is ebből a társadalomból érkezett annak idején Budapestre... Ilyen társadalomnak nem lehet kívánni ilyen leckét. De éppen ezért mélyen elszomorító a svéd bevándorlási hivatal elnökének nyilatkozata.

62. NÉMETH MIKLÓS KORMÁNYÁNAK TRAGIKUMA, HOGY VÉGZETES SZÜLETÉSI HIBÁVAL JÖTT A VILÁGRA

(1990. január 22.)

Németh Miklós meglehetősen szenvedélyes hangvételű beszédében védelmezte a leköszönni készülő kormány helyzetét és intézkedéseit. Ez indokolta a kommentárt. Mert valóban, ez a kormány akkoriban már próbált távolságot tartani, nemcsak az MSZMP-től, hanem 1989 októberét követően már annak utódpártjától, az MSZP-től is. Mégis, a bélyeg rajta maradt ezen a társaságon – éppen ebben állt Németh Miklós tragikuma.

A miniszterelnök kiválóan megfogalmazott, szenvedélyes hangú felszólalását védő- és egyúttal vádbeszédnek szánta. Védte a kormányt és az azt kiszolgáló apparátust, és támadta a politikai pártokat, amelyeknek a választások eredményeitől függő kombinációja három hónapon belül kormányra hivatott kerülni. Németh Miklós mondanivalójának lényege: miközben kormánya önzetlenül dolgozik a demokráciába való békés átmenet biztosításáért, egy működőképes gazdaság fenntartásáért – mint mondta, vállalva „szinte politikai öngyilkossággal felérő döntéseket” is –, a pártok, úgymond,

„keveseket leszámítva”, felelőtlenül törnek céljaik felé, kíméletlenül támadják és gyalázzák a kormányzatot, gyűlöletet és hisztériát keltenek, mesterségesen szítják a bizonytalanságot, és ezzel az átmenet békés jellegét és az ország Európához való közeledését egyaránt veszélyeztetik.

Attól tartok azonban, hogy ez a beszéd – bármennyire jól felépített volt, bármennyire hatásosak voltak egyes fordulatai – a helyzet úgyszólván teljes félreértésén alapszik. A Németh-kormány számos intézkedése – főleg gazdasági téren és a tulajdonreform vonatkozásában – elhibázottnak bizonyult, amiért kijár a jogos számonkérés. Más területeken, elsősorban a külpolitikában ez a kormány több bátor és sikeres kezdeményezést tett, amiért elismerés illeti. De ennek a kormánynak az az *igazi* végzete – amire a miniszterelnök nem tért ki –, hogy alapvető születési hibával jött világra. A pártállam eszközeként, az állampárt függvényeként. Annak idején Németh Miklós sohasem lehetett volna miniszterelnök, ha nem tagja a mindenható állampárt politikai bizottságának, és ez a követelmény – alacsonyabb szinteken – a kormány más tagjaira is vonatkozott. Közben az állampárt alkotóelemeire bomlott, a pártállam lebontása folyamatban van, de a kormány – kényszerű korrekciókkal, lásd Maróthy László vagy most Horváth István lemondását – továbbra is hivatalban van. Annyiban már nem egészen ugyanaz a kormány, hogy bomlanak az erők, amelyek életre hívták, és szétesőben a keret, amelybe annak idején beillesztették. De annyiban ugyanaz, hogy a kormány, „születési hibájánál” fogva, maga is kulcseleme ennek a széteső hatalmi keretnek. Ezért az a sorsa, hogy március 25-e után le kell a színről lépnie. Az is érthető, hogy a megindult választási harc során a kormány különösen sebezhető, hiszen nem kerülheti ki az egyébként jogos támadásokat, amelyek a pártok részéről az egész hatalmi keretet érik.

Kétségtelen, hogy ebben a helyzetben van valami tragikum. De a kormány is felelős érte, mert az állampárt felbomlásakor még csak meg sem kísérelte, hogy prominens helyet és felelősséget kínáljon a kormányban az ellenzéki erőknek, mint ahogy Csehszlovákiában történt. Most már természetesen késő. A kormány helyzetén, legalábbis március 25-ig, már nem lehet változtatni.

63. AZ ALKALMATLANOK TÁVOZZANAK A GAZDASÁG PARANCSNOKI POSZTJAIRÓL

(1990. február 2.)

Itt kezdtem darázsfészekbe nyúlni. Most még csak azt hangsúlyoztam, hogy el kellene távolítani a gazdasági élet vezető pozícióiból mindenekelőtt azokat, akik bizonyíthatóan alkalmatlanok ilyen vezetői feladat betöltésére. Arra próbáltam hivatkozni, hogy ez nem valamiféle boszorkányüldözés, hanem egy sebezhető gazdaság védelmét szolgálja.

Kik felelősek az ország jelenlegi helyzetéért? Az országgyűlés ülésén Király Zoltán és Raffay Ernő indítványozta, hogy alakuljon parlamenti bizottság a kérdés kivizsgálására, a személyi felelősség megállapítására. Hámori Csaba viszont az MSZP részéről azt javasolta, hogy mindazok, akik 1980 óta magas állami tisztségeket töltöttek be, a jelenlegi pártok vezetőivel együtt, tegyenek vagyonnyilatkozatot egy parlamenti bizottság előtt, amelynek valós voltát az Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal legyen hivatott kivizsgálni. A Ház, mint előrelátható volt, a Hámori-féle indítványt fogadta el, azzal a kiegészítéssel, hogy a vagyonnyilatkozat megtételét az MSZMP pártvezetés csúcskategóriáira is kiterjesztette.

És ezzel, természetesen, az utolsó heteit élő mai parlament megkerülte az eredeti és valójában lényeges kérdést: Kik a felelősek elsősorban az ország gazdasági romlásáért? Függetlenül attól, hogy a kommunista diktatúra kiszolgálása során és révén keletkezett vagyonok eredete nem 1980-ra, hanem jóval korábbra nyúlik vissza, a vagyonelszámoltatásnak az eredeti kérdéshez vajmi kevés köze van. Fényt deríthet ugyan korrupciós visszaélésekre, de homályban hagyja, hogy elsősorban kik azok, akik hibás döntések sorozatával – akár állami vagy pártfunkciókban, akár vállalatok élén – az országnak súlyos károkat okoztak és a gazdaságot romlásba sodorták. Ennek kiderítése nem boszorkányüldözés, nem leszámolás, nem is új „kuláklista összeírása” – mert számos honatya máris így próbálta értelmezni. Szó sincs róla! A mai kritikus helyzetben egyszerűen szükség lenne a gazdasági vezetésre való alkalmatlanság megállapítására minden indokolt, bizonyítható esetben, tehát olyan aktusra, amely a gazdaság jövőjét védelmezi. A piacgazdaságban maga a piac szelektálja ki a vezetésből az arra alkalmatlanokat, mert aki a piacon

hibás döntések sorozatát hozza – olykor csak egyet is –, elveszti tőkéjét, és ezzel anyagi felelősségre vonása és a további döntésekből való kizárása meg is történt. A parancsuralmi gazdaságban viszont a magyar gazdasági vezetőgarnitúra nem kockáztatott semmit hibás döntéseiért – sőt, anyagi veszteség helyett többnyire prémiumokat vágott értük zsebre –, és ily módon, hacsak nem csalt, nem lopott, nem szegte meg a törvényeket, az anyagi felelősségre vonást már eleve elkerülte. Ezért lenne fontos, hogy legalább a gazdasági vezetésből eltávolítsák azokat, akiknek erre való alkalmatlanságát korábbi döntéseik és azok következményei igazolják.

Ha egy orvos sorozatosan félrediagnosticszizál vagy operációs műhibát követ el, ha egy kormányos több ízben is zátonyra viszi a hajót, magától értetődik, hogy kizárják a szakma további gyakorlásából, nehogy újabb károkat idézzon elő. És nevetséges lenne ezt az eljárást boszorkányüldözésnek nevezni. Ez az elemi, megelőző védelem kijárna a kritikus helyzetbe sodort magyar gazdaságnak is.

64. A LELÉPŐ HATALOM SZERÉNYTELENSÉGE

(1990. február 16.)

Itt meg kell jegyeznem, hogy 1990 első két hónapját már Budapesten töltöttem, ahol a Szabad Európa Rádió Bajcsy-Zsilinszky úti irodájában dolgoztam, különös tekintettel a közelgő parlamenti választásokra. Az amerikaiak szerették volna, ha tovább maradok, de én vissza kívántam menni a feleségemhez Münchenbe. De ezt a kommentárt még Pesten írtam. Amikor három évtizedes emigráció után, mint újságíró, mondhatni, egyből belecsöppentem az első választási kampány megindulásakor az itteni eseményekbe és gyűjtöttem a benyomásokat, a legdöbbenetesebb közöttük az a pimasz, gátlástalan felfuvalkodottság volt, amely a lelépő hatalom embereit jellemezte. Még rendszerük összeomlása idején is ordított róluk, hogy milyen viszonyokhoz szoktak hozzá, hogy miről tanúskodik szemtelen, szerénytelen fellépésük. Próbáltam visszafogni magam, de ezt egyszerűen szóvá kellett tennem.

A kommunistákra mindig jellemző volt a szerénység teljes hiánya. Ők maguk ezt bolsevik erénynek tekintették, ami mindent megváltó, mindenre kész válaszokat adó ideológiájukból következett. De Magyarországon a kommunisták bukásukban is megőrizték teljes szerénytelenségüket. Először beérték azzal, hogy magyarázni kezdték, miért nem vált be, miért volt rossz a kommunizmus – magyarázni azoknak, akik soha életükben nem voltak kommunisták. Aztán lázas törvényalkotói tevékenységbe fogtak – a régi rendből örökölt kormány és parlamenti többség közreműködésével –, hogy lefektessék a diktatúrából a demokráciába, a parancsuralmi gazdaságból a piacgazdaságba vezető átmenet szabályait, sőt azokat a szabályokat is, amelyek a vízválasztót jelentő szabad választások után hivatottak meghatározni az új rendet. De a jelek szerint szerénytelenségükből ennél is többre futja. Most már azt kezdi sugallni, hogy az annyit emlegetett szabad választás talán nem is lesz annyira vízválasztó, mint ahogy sokan – mármint azok, akik soha életükben nem voltak kommunisták – hinni szeretnék. Három nyilatkozat együgyűnazon napról: Szűrös Mátyás, ideiglenes köztársasági elnök szerint nem kizárt, hogy a választások után sem ölt formát stabil politikai hatalom, mivel nagyon nehéz lesz többpárti koalíciót létrehozni, sőt, meglehet, hogy ez nem fog sikerülni... Továbbá: Fodor István, az országgyűlés megbízott elnöke attól tart, hogy a választások nyomán összeülő új parlament működésképtelenné válhat, mert hiányoznak a működéséhez szükséges személyi, tárgyi és technikai feltételek. Végül: az Országos Tervhivatal egyik vezetője Tokióban tartott előadásában kifejtette: a választások után sem várható lényeges változás Magyarország gazdaságpolitikájában, miután a mostani kormány elképzeléseit egyeztetette az ellenzéki pártokkal – és lépéseit a mostani parlament jóváhagyta.

Azt hiszem, eléggé világosan kiolvasható a nyilatkozatokba csomagolt közös üzenet: „Mi, kommunisták vagy ex-kommunisták, hitüket veszített vagy megtartott, de valamennyien vezetésre termett és szoktatott, kiváló képességekkel megáldott, vajákos emberek – aggódunk. Aggódunk, hogy a választások nyomán zűrzavaros állapotok következnek, amikor gyengébb képességű, nem vezetésre felkent emberek képtelenek lesznek stabil kormányt létrehozni, az új parlamentet normálisan működtetni – és még nagy szerencse, hogy volt időnk vágányra fektetni az egyedül helyes gazdaságpolitikát az utánunk következők útbaigazítására.”

Valahogy így szól a színről lelépők üzenete. Valóban nehéz eldönteni, mi nagyobb: a kudarcuk vagy a szerénytelenségük? Mert tudjuk, hogy valójában milyen örökséget hagynak hátra. Többek között ezt a leckét is ajánljuk a jövő

politikusai figyelmébe: a választók bizalma és az értük érzett felelősség avat benneteket vezetővé. E nélkül egyéni képességeitek mit sem érnek. Gondolatok erre – és próbáljatok szerények maradni.

65–70. VÁLASZTÁSOK ELŐTT. BUDAPESTI LEVÉL AZ ELMÚLT HÉTRŐL I–VI.

(1990. január 23. – február 28.)

Ezt a cikksorozatot a rádió budapesti irodájában írtam hat héten keresztül, minden héten tíz perces krónikát és elmélkedést, különös tekintettel a közeledő választásokra. Amennyire lehetséges volt, igyekeztem kellő távolságot tartani valamennyi párttól, és törekedtem néhány általános érvényű tanulság levonására is. Ezek valójában nem kommentárok, hanem kötetlenebb észrevételek összefoglalásai.

I.

Bemondó: Kedves hallgatóink! Ettől a héttől kezdődően – tekintettel a közelgő szabad parlamenti választásokra – a *Mérleg* műsoridejét is ennek a témának szenteljük. Vadász János a múlt hét óta rádiókn budapesti irodájában tevékenykedik. Minden héten, a helyszínen méri fel és elemzi az elmúlt hét nap fontosabb eseményeit – a választási harc jegyében lezajlott hetet. Most felolvassa első budapesti levelét.

Büky:

A választási kampányt úgymond, „hivatalosan” még nem nyitották meg, de a gyakorlatban már teljes erővel folyamatban van. Erről gondoskodott a kormány, valamint a belügyminisztérium állambiztonsági intézményének tisztje, Végvári őrnagy. A kormány megkezdte „krízis-költségvetése” átültetését a gyakorlatba – tehát januárban ugrásszerűen emelkedtek a megélhetés költségei, amit februárban a lakbérek drasztikus felemelése követ. Az eliramló infláció és mindaz, amire figyelmeztet – a gazdasági összeomlás veszélyére, a kibontakozás parancsoló igényére –, elkerülhetetlenül megnyitotta a választási harcot, amelynek kezdettől fogva egyik meghatározó eleme lesz. A másik „kampánybeindító” ügyet a „Dunagate” botrány képviseli, a belügyminiszté-

rium úgymond „belső-biztonsági” szakintézményének lehallgató-megfigyelő-kartotékoló-információtovábbító tevékenysége. A leleplező sajtóértekezletre már újévkor sor került, de csak most, az elmúlt pénteken lépett a TV nyilvánossága elé az elmarasztaló bizonyítékok kiszolgáltatója, bizonyos Végvári őrnagy, az említett „belső kommunikációs intézmény” tisztje, akit korábbi nyilatkozatukban már ismeretlenül is súlyosan elítéltek az intézmény *szakmai* önértékükben sértett tagjai. A jelenségre már vagy ötven évvel ezelőtt föl hívta a figyelmet Márai Sándor, leírván azt a megfigyelését, hogy ugyanazok az emberek, akik szemrebbenés nélkül veszik tudomásul szeretteik halálát vagy az ellenük emelt legsúlyosabb vádak is, nyomban hörögni és üvölni kezdenek, mihelyt „szakmájuk” kollektív becsületét éri támadás. Igen, Végvári őrnagy az ő szemükben áru, bepiszkolta a „szakma becsületét”, amikor a civil társadalom rendelkezésére bocsátotta a megfigyelések tárgyi bizonyítékait, amelyek professzionista műgonddal a civil társadalomról készültek. A „szakmán kívüliek” viszont úgy vélik, hogy ezzel megmentette azt a becsületet, amelyért nem a szakmának, hanem sajátmagának tartozik elszámolni minden halandó ember. Apropos, halandó... Ezzel a körülménnyel nyilvánvalóan tisztában volt az őrnagy is a TV-kamerák keresztütlátásában. Bárki, aki TV-szereplését szemmel kísérte, meggyőződhetett róla, hogy Végvári őrnagy iszonyatosan fél. Fél a szakma bosszújától – és éppen szakmai ismereteinél fogva, pontosan tudja, hogy miért fél.

És miután mindenki sietve „elhatárolta magát” a történetektől – a belügyminiszter és a kormányfő csak úgy, mint a fönixmadár-jelmezben tolaszkodó MSZP –, megkezdődtek az elkerülhetetlen emberáldozatok is az „elhatárolások” védelmében, és egyúttal aláásván a sietve emelt elhatároló falakat. Vagyis a múltbeli nyugati politikai botrányok jól ismert „vastörvényének” érvényesüléséről van itt szó, ami tulajdonképpen biztató körülmény. Először a kisebb halak vetődnek ki a szárazra, a nagyobbak utánuk következnek – mint a belügyminiszter keddi lemondása is igazolta. A vasárnapi sajtótájékoztatón a kormány is meghúzta a maga védelmi vonalát, miszerint tizenhat éve érvényben vannak ugyan a társadalom kiszemelt tagjai, csoportjai kikémlelését elrendelő „belső jogszabályok” – de hát ezekről a kormány mit sem tudhatott, sem a korábbi, sem a jelenlegi, hiszen a belügyminisztériumot és azon keresztül a belső biztonsági szolgálatot az állampárt irányította és utasította, amely állampárt, ügyebár, már nem létezik. Otromba védekezés, a tettes elhalálozott – már nincs kit felelősségre vonni... Csak a lényegét hagyja figyelmen kívül. Például azt, hogy a hatalmi csoport tagjai évtizede-

ken keresztül szabadon közlekedtek a párt- és a kormánypozíciók között, bárki, aki pártfunkcionáriusi minőségében utasította a belügyet és naponta olvasgatta, reggeli kávéját kavarva, az utasítás alapján készült beszámolókat, aligha válhatott mit sem sejtő báránnyá, mihelyt miniszter lett belőle. De nem kapunk választ arra a logikus kérdésre sem, hogy amennyiben valóban meghalt az állampárt – vajon miért nőtt tovább a halott körme és szakállja az immár senkinek sem felelős, senki által nem utasított „belső biztonsági szolgálat” továbbélése formájában?

A kormány védekezése tehát nem meggyőző, de igazi védelme másban keresendő: abban a körülményben, hogy a március 25-i kulcsdátum közeledtével rohamosan csökken a kormány sorsához fűzött érdeklődés is. Mind több ellenzéki erő jut arra a meggyőződésre, hogy ezt a kormányt már nem érdemes megbuktatni, mert nekik is kényelmesebb, ha a választásokig még a helyén marad. Szemlélatomást ezt a meggyőződést tükrözte a Független Kisgazdapárt szombati budapesti nagygyűlése is. A párt részéről a választási harc megnyitása volt, az agresszív önbizalom jegyében zajlott le, de a jelenlegi kormányra már alig vesztegettek szót. A szónokok már komolyabb vadakat céloztak meg. A lényegről beszéltek, tehát arról, hogy mit fog csinálni a Független Kisgazdapárt, mihelyt a választást megnyerte. Ezt a győzelmet ugyan nem szükséges annyira biztosra vennünk, mint ahogy a kisgazdák állítják, de ettől függetlenül, csak helyeselni lehet, hogy egy párt győzni akar. Különböztetnünk kellene, miért lenne érdemes szavazni rá? És megmondja azt is, hogy győzelmével mit kíván majd kezdeni. Tehát: kezdeményezni fogják a szovjet csapatok haldéktalan távozását, felszámolják a kommunista nagybirtokot és bankoligarchiát, alapállásuk az 1947-es paraszti földtulajdon és a piacgazdaság – ezen belül pedig olyan agrárpolitika, amely rövid időn belül az élelmiszerárak drasztikus csökkenését eredményezi.

Ezeknek a céloknak, ígéreteknek a gyors megvalósíthatóságát lehet vitatni, s azt is lehet állítani, hogy ez a program hiányos, ellentmondó, nem eléggé konkrét, hogy túlságosan drasztikus – vagy éppen azt, hogy nem eléggé drasztikus –, de mindezt csak alternatív programok megfogalmazásával és érvek felsorakoztatásával lehet megtenni. Éppen ezért öröndetes a Független Kisgazdapárt választási nyitása, mert elősegíti, hogy végre a konkrét programok és az azokat támogató érvek kerüljenek előtérbe a választási küzdelemben az eddig sűrűn tapasztalt személyi-szervezeti jellegű összecsapások helyett.

De ettől függetlenül – ez a hét sem maradt adós az egyes politikai személyiségeket előtérbe helyező, vagy éppen háttérbe szorító fejleményekkel.

Kettőt érdemes közülük megemlíteni: az elmúlt hét második felében Budapestre látogatott a francia államelnök – egyértelmű gesztusként az Európához csatlakozni kívánó Magyarország javára –, és az érdekeltek figyelmét nem kerülte el, hogy Mitterrand megérkezése estéjén elsőnek Antall Józseffel, a Magyar Demokrata Fórum elnökével találkozott. A többiekkel csak másnap. Erre máris készen volt egyes vájt fülek következtetése: Mitterrand ily módon jelezte a feltételezést, hogy a választások eredményeként valószínűleg az MDF vezetésével alakul majd meg Antall József koalíciós kormánya. Ami persze bekövetkezhet, de nyomban hozzá kell tenni: a szabad választások kimenetelét nem a valószínűnek vélt, hanem a tényleges szavazatmegoszlás dönti majd el. Az viszont nem feltételezés, hanem tény, hogy Pozsgay Imre felmentését kérte a Rádió és TV felügyeleti feladatköre alól, amit a kormány el is fogadott. Kétségtelen, hogy fölmerült az összeegyeztethetlenség dilemmája Pozsgay említett feladatköre és politikai ambíciói között, de nem most merült föl. Az a körülmény viszont, hogy Pozsgay most vonta le ebből a logikus következtetést és nem korábban – Pozsgay fokozatos elhalványulásának, háttérbe szorulásának egyik tünete.

De szerintem kár lenne, ha túlságosan előtérben maradnának a személyeket érintő ügyek és találgatások, mert a lényegről vonnák el a figyelmet. Bizom benne, hogy mához egy hétre már a programok és érvek csatájához fűzhetnek néhány észrevételt.

Bemondó: Választások előtt – Vadász János olvasta fel első budapesti levelét. Mához egy hétre – a *Mérleg* műsoridejében – ezt a sorozatot folytatjuk.

II.

Az elmúlt hétre rányomta bélyegét az országgyűlés ülőszaka, amely most a lázas törvényhozási aktivitás jegyében folytatódik. Meglehetősen egyes érzelmekkel figyeltem az erről készült TV-közvetítéseket. Egyrészt nem volt mindennapi élmény szemtől szembe tapasztalni egy tüneményt, amely nem gyakran, de már néhányszor megesett a történelemben: hogy egy bukott, tarthatatlanná vált rendszer képviselői, hívei, társutasai és haszonélvezői – mert, tisztelet a kivételeknek, a jelenlegi parlament tagjainak nagy többsége ilyen – a körülmények kényszerítő hatásának engedve maguk működnek közre a letűnő rendszer felszámolásában és egy új rend megalapozásában. Ilyen aktus volt például a múlt században a brit választójogi törvény reformja, vagy 1848-ban Magyarországon a jobbágyság intézményének el-

törlése. A jelenlegi kormány és országgyűlés azonban korántsem elégszik meg egyetlen döntő jelentőségű aküssal, amely a régi rend eltávolításához és az új előkészítéséhez elengedhetetlen. Ez feltétlen elismerést érdemelne, de – sajnos – sokkal többről van szó. A kormány, csakúgy, mint az országgyűlés nagy többsége, részletekbe menően máris szabályozni kívánja az új rendet, amire nincs semmiféle társadalmi felhatalmazása. Olyan ez, mintha a régi lakó, közvetlenül a házból való kiköltözése előtt sietve berendezné a házat az új lakó számára – bútorokkal, szőnyegekkel, képekkel együtt, sőt távozás előtt még a bekeretezett házirendet is kifüggesztené. Az országgyűlés tagjainak óriási többsége a kommunista diktatúra utolsó választási komédiáján jutott mandátumhoz – *Két jelölt, egy program* lehetett volna a komédia találó címe. Valóban, ezek az emberek aligha hivatottak arra, hogy egy szabad, független, demokratikus rendű ország törvényeinek tárát megfogalmazzák és jóváhagyják. Már csak azért sem, mert a társadalom nyolc héten belül első ízben szabadon megválasztja a maga parlamentjét – és éppen azért választja meg, hogy a felszabaduló társadalom jogait, új rendjének szabályait törvényekbe foglalja. Nehéz elképzelni, hogy a demokratikusan választott országgyűlés tagjai, a néptől kapott felhatalmazás és a rájuk ruházott felelősség birtokában majd elégedetten hátradőlnek – mondván: hja, itt nincs sok tennivalónk, hiszen a régi országgyűlés már mindent bölcs előrelátással elrendezett, megoldott és szabályozott. És mivel – enyhén szólva – nehéz elképzelni, értelmetlennek látszik ez a görcsös, részletekbe menő törvényhozási buzgalom – köztáblákba vésni tiszavirág-életre ítélt szabályokat –, hacsak nincs valami más értelme, illetve indítéka. Például demonstrálni, hogy az úgymond „új és jó” törvények – és ki állíthatná, hogy nem sokkal jobbak, mint a korábbiak? – már a szabad választás előtt életbe léptethetők, tehát az a szabad választás talán nem is olyan lényeges, mint ahogy sokan hinni szeretnék. De indítéka lehet ennek a nagy buzgalomnak az is, hogy a régi rend képviselői – beleértve elsősorban az új törvényeket kezdeményező kormányt – ezúttal is a pozícióátmentés művén munkálkodnak. Feltételezhető, hogy ebben a törekvésben jóhiszemű és kevésbé jóhiszemű szempontok keverednek. Például így: hasznos a diktatúra lebontásában érdemeket szerezni – ez elősegíti az átmentési akciót is –, de csak akkor lehet meggyőző és hatásos, ha az új törvények eléggé következetesek. Viszont szükséges törvénybe foglalni néhány következtetlenséget is – ha az átmentési akció érdekében ez a fontosabb. Ennek a két szempontnak a párhuzamos érvényesülése szinte valamennyi új törvényben kimutatható.

Az elmúlt héten méltán keltett feltűnést a miniszterelnök képviselője-löltként való fellépése. Illetve az a mód, ahogy jelölték Németh Miklóst – ket-tős viszontbiztosítással: egyrészt Hegyalja egyéni, mondhatni „független” je-löltjeként, a város hagyományait és a jelölt különállását egyaránt érzékeltető szőlőfürt-emblémával, másrészt a Szocialista Párt is jelölte a párt Borsod me-gyei listavezetőjeként – vörös szegfűvel a gomblyukban. Lehet választani a szőlőfürt és a vörös szegfű között – a baj csak az, hogy ugyanazon személy tűzi a mellére mind a kettőt. De Németh Miklós még hagyján – mind töb-ben lépnek föl független jelöltként, hogy „mint független jelöltek egy bizonyos párt, vagy szervezet támogatását élvezik”. Ami természetesen önellentmon-dás és nem is nagyon erkölcsös: nem lehet egy lélegzetre a magányos bölény, az elveiért egyedül küzdő személyiség szerepében tetszelegni, és ugyanakkor egy párt vagy szervezet támogatását igénybe venni és az ezzel járó elkötele-zettségeket elfogadni. Illetve – úgy látszik –, mégis lehet...

Ha már az erkölcsi kérdések kényes mezejére merészkedtem, feltétlenül érdemes kitérni egy elismerésre és támogatásra méltó kezdeményezésre, a Választási Etikai Kódex megfogalmazására. Valamennyi, úgymond, „na-gyobb párt” aláírásával vállalta, hogy tiszteletben tartja és betartja a kódex sza-bályait, amelyek megfelelnek a józan észnek, csakúgy, mint az alapvető erkölcsi normáknak, és csak remélni lehet, hogy a kódex érvényesülni fog a választási kampány feszültebb szakaszaiban is. De úgy érzem, egyetlen észrevételt in-dokolt tenni. A kódex első paragrafusának első pontja szerint az aláíró szer-vezetek és személyek „tartózkodnak a választójogi törvény bírálatától”. Ez ugyanis csak szűkebb értelemben tekinthető erkölcsi kötelezettségnek – annyiban, hogy a választójogi törvénytervezetet a tavaly nyári tárgyalássoro-zaton kialakító pártok, vagy ezen pártok utódai, lásd MSZP, valamennyien ott vannak a kódex aláírói között. De más értelemben ez semmiképpen sem erkölcsi kötelezettség, hiszen a választójogi törvénynek csak a megszegése er-kölcsi véték – egyébként büntetendő is –, de a bírálata semmi esetre sem. Minden választójogi törvénynek vannak fogyatékosai – nem csak azért, mert valamennyi gyarló emberek műve –, azért is, mert a törvényt megsza-vazó parlamenti többségnek közös érdeke, hogy a törvény valamit érvénye-sítsen: például megnehezítse, hogy a kis pártok sokasága mandátumhoz jus-son (lásd 4 százalékos határ) vagy egyáltalán induljon (lásd 750 kopogtató-cédula), amit lehet ugyan logikus érvekkel indokolni – például azzal, hogy a minifrakciók sokasága akadályozza a parlament hatékony munkáját, vagy egyértelmű kormánytöbbség kialakítását –, de ezek az érvek nem változtat-

nak azon, hogy az ilyen törvény hátrányos helyzetbe juttatja a kis pártokat a nagyokkal vagy viszonylag nagyobbakkal szemben. Tehát az ő szempont-jukból igazságtalan, és így aligha lehet zokon venni tőlük a törvény kritiká-ját. Mint ahogy Angliában is természetes volt, hogy a brit liberális párt – amely több ízben is a szavazatarány 20 százalékával a mandátumok csupán 2 százalékát tudta megszerezni – a választási harcok során hevesen bírálta a brit választójogi törvényt, és abszurdum lett volna bármilyen írott vagy írat-lan etikai kódexre hivatkozva elmarasztalni ezt a bírálatot. Nem meglepő te-hát, hogy Magyarországon a kis pártok – egy-két kivételtől eltekintve – nem csatlakoztak az Etikai Kódex aláíróihoz, de ha távolmaradásuknak az az oka, hogy a választójogi törvény bírálatának jogát fenn kívánják tartani, pusztán emiatt ugyanolyan tiszta maradhat a választási mellényük, mint a kódex alá-íróinak.

„Kis” és „nagy” pártokról beszéltem – de ez tulajdonképpen nem jogosult a magyar választási kampány körülményei között. Hiányzik ugyanis az egyetlen valóban megbízható bázis a „nagy” és „kis” pártok besorolásához: a szavazatok konkrét megoszlása a legutóbbi szabad parlamenti választáso-ron, de a negyvenöt évvel ezelőtti „legutóbbi” eredménnyel ebből a szem-pontból már nem lehet mit kezdeni. Hogy melyik a valóban „nagy”, a „közép-nagy” vagy a „kis” párt, csak március 25-én derülhet ki.

III.

A választási kampány nyitó szakasza már mögöttünk van, és ha ennek tapasztalatai nem is túlságosan szívderítőek, indokolt szem előtt tartani, hogy a pártok nem támaszkodhatnak korábbi választási kampányok bevált gyakorlatára, írott és íratlan követelményeire, viszont kényszerűen hordoz-zák az elmúlt négy évtized terhes örökségét, szokásokban, beidegzettségek-ben, ráadásul egy lejtőre sodort gazdaság körülményei között. A hírhedt „ko-pogtatócédulák” gyűjtését kísérő visszaélések, vádak és viszontvadászások eléggé egyértelműen jelzik, hogy a jelölés feltételeit tanácsos lenne egy módosított választójogi törvényben úgy meghatározni, hogy azok a jövőben ne nyújtsa-nak alkalmat, vagy legalábbis ne csábítsanak visszaélésekre, mert a kopogta-tócédulák gyűjtése, sajnos, ezt eredményezi. De talán még nagyobb baj, hogy az ilyen meddő viták – még akkor is, ha a panaszok jogosak – zsákutcába te-relik a választási kampányt. Késleltetik, hogy végre konkrét programok ke-rüljenek egymással szembe és a programokat támogató és bíráló érvek csa-tája kerüljön a kampány előterébe. Jellemző, hogy még mindig nem merült

föl alapvető konkrét vitakérdés, amely a pártokat konkrét állásfoglalásra kényszeríti és így programjaikat világosan, közérthetően elválasztja és megkülönbözteti egymástól. Nyugat-Európában és Amerikában ez többnyire már a választási kampány kezdete előtt megtörténik, és – hacsak valami rendkívüli nem jön közbe – az egész kampányt ezeknek az alapvető vitakérdéseknek a jegyében vívják meg. De meg kell jegyezni, hogy a legújabb jelek szerint több ellenzéki párt – így az MDF, a Független Kisgazdapárt és az SZDSZ – mind több figyelmet szentel a gazdasági problémáknak és konkrét javaslatok megfogalmazásával igyekszik megragadni a közvélemény figyelmét. Csak remélni lehet, hogy a legközelebbi jövőben a visszaéléseket kiserő vitát az ilyen javaslatok kemény vitája fogja kiszorítani.

Öröndetes viszont, hogy az országgyűlés határozata felhatalmazta a kormányt: kezdeményezzen tárgyalásokat a Szovjetunióval a szovjet csapatok mielőbbi teljes kivonásáról, és hogy ezek a tárgyalások már el is kezdődtek. Öröndetes, mert valóban nem lett volna szerencsés körülmény, ha éppen ez a kérdés kerül a választási harc középpontjába.

Az elmúlt hét során lassan kezdtek tisztázódni a választásokat követő koalíciós lehetőségek is. A Magyar Demokrata Fórum – tárgyilagos szempontból vitatható, de a maga szemszögéből okos stratégiával – vezetőinek nyilatkozatai útján már úgy tette le a garast, mint középen helyet foglaló tömegpárt, amely koalíciós szándékai kinyilvánításával meghatározza, hogy a választások után milyen koalíció lehetséges és milyen nem. Mondom, ez nem egészen jogosult, hiszen az MDF-nek még a szavazóurnánál kell bebizonyítania erre való képességét, de ettől függetlenül nagyon ügyes stratégiai húzásnak tekinthető. A Demokrata Fórum egyrészt nem hajlandó koalícióra lépni a régi állampárt egyik utódjával, a Magyar Szocialista Párttal – mindenestre kizárja a szocialistákkal való kétpártos koalíció lehetőségét. Másrészt viszont úgymond „nem tekinti reálisnak” azt sem, hogy a Szabad Demokraták Szövetségével lépjen koalícióra. Ezzel a Demokrata Fórum természetesen jelezte azt is, hogy ezt az említett két pártot tekinti fő ellenfelének a választási küzdelemben. Az effajta nyitó lépést megtehették volna a Szabad Demokraták is – de nem tették meg, viszont azzal vigasztalódhatnak, hogy a Fórum kihívása akarva-akaratlan kitüntette őket, mint „a másik vezető ellenzéki pártot”, amely körül más pártok is csoportosulhatnak. Valóban, mind a Fórum, mind az SZDSZ sietve megjelölte a maga potenciális koalíciós szövetségeseit, akikkel úgymond „szívesen lépne” ilyen partneri kapcsolatra. Ezen pártok sorában figyelemreméltó átfedés a Független Kisgazdapárt – na-

gyon nehéz megítélni a választási esélyeit ennek a nagy múltú pártnak, amellyel mind a Demokrata Fórum, mind az SZDSZ szeretne koalíciós szövetségre lépni. A Kisgazdák nem kötelezték el magukat egyik irányban sem, illetve egyik irány rovására sem – szemlátomást azért, mert nagy reményeket fűznek választási szereplésükhöz. De ha ezek a remények nem is igazolódhatnak be, akkor is valószínűnek látszik, hogy a Független Kisgazdapárt tagja lesz a választások utáni kormánynak – és kulcsszerepe lehet majd a koalíciós tárgyalások során.

Mindez, úgy tetszik, ellenzéki szerepre ítéli az új parlamentben a Magyar Szocialista Pártot – azt a pártot, amely a körülmények folytán óhatatlanul az állampárt utódja és a kormányban, államapparátusban, parlamentben, közigazgatásban és a vállalatok élén helyet foglaló tagjain keresztül ma is a hatalom gyakorlója. Azt hiszem, indokoltak a kételyek az MSZP demokratikus megújulását, teljes metamorfózisát illetően – és meglehet, hogy éppen a kényszerű ellenzéki szerep lenne a legbiztosabb próbája és egyúttal előmozdítója is ennek a metamorfózisnak. Nehéz és éppen ezért biztos próba, hiszen ebben az esetben olyan párt vonulna ellenzékké, amely a múltból örökölt apparátusán keresztül az államapparátusban, a közigazgatásban és a gazdasági életben továbbra is kulcspozíciókkal rendelkezik. Legalábbis egy ideig. Ha az MSZP valóban ellenzékké vonul, ha képes ellenállni a destruktív csábításnak, ha elfogadja azokat a személyi változásokat, amelyek az új kormány intézkedései, az új parlament törvényei, a piacgazdasággá való átalakulás, valamint a későbbi helyhatósági választások nyomán fokozatosan bekövetkeznek – ha képes demokratikus és hatékony ellenzékké válni egy demokratikus parlamentben –, akkor, csakis akkor, de akkor jogosan lehet majd azt mondani, hogy ez a párt kiállta a próbát és a demokratikus közéletbe szervesen illeszkedő intézménynek lehet tekinteni.

Szükséges még kitérni az elmúlt hét másik fontos fejleményére, a Katolikus Püspöki Kar múlt pénteken kiadott nyilatkozatára. Nyomban a címe világossá teszi – *Keresztények részvétele a társadalmi megújulásban* –, hogy itt végre bekövetkezett egy fordulat, amire sokan már jó ideje joggal számítottak. Ezzel a nyilatkozattal ugyanis egy újabb kulcsterületen múlt ki a Kádár-korszak. A Püspöki Kar utal rá, hogy „Az egyház az elmúlt évtizedekben intézményeitől megfosztva, vallási életében korlátozva, olykor hibákat elkövetve, nyilvánosan nem hallathatta szavát az egész nemzetet érintő súlyos társadalmi kérdésekben”. A továbbiakban pedig a Püspöki Kar nem hagy kétséget afelől, hogy „prófétai küldetésének tekinti, hogy az evangélium alapján irányelveket,

értéktételre adjon, a konkrét kérdésekben pedig gyakorlati útmutatással szolgáljon. Mint a nyilatkozat leszögezi, az egyház független a politikai pártoktól – de nem közömbös aziránt, hogyan érvényesülnek az alapvető keresztény értékek a társadalmi megújulás során, és hogy mely csoportok és pártok képviselik ezeket az értékeket. Az egyház kovásza, lelke és lelkiismerete kíván lenni a megújuló társadalomnak – mondja a nyilatkozat –, és a jövőben ragaszkodik ahhoz a jogához, hogy kifejtse nézeteit időszerű szociális és társadalmi ügyekben”. Egyszóval: ezzel a nyilatkozattal az egyház belépett a politikai közéletbe. Amikor az egyház világosan jelzi, hogy az erkölcsi megújulás aktív előmozdítója kíván lenni – a legjobb és hozzá méltó értelemben –, politizálni kíván. Mert nem lehet tagadni, hogy ez az erkölcsi felépülés és megújulás, amiről annyi szó esik, amitől annyi függ – politikai kérdés.

IV.

Nem lelkesedem a parlamenti választások előtt sorozatosan készített és közzétett közvélemény-kutatási felmérésekért – ezt a véleményt természetesen nyugati megfigyelésekből szűrtem le –, mert olykor felületesek, megbízhatatlanok, mert a közzétett eredmények maguk is befolyásolják a választók egy részét, de főleg azért nem, mert a felmérések egy kicsit magát a választást kívánják pótolni; jó előre készen állnak a válaszokkal, amelyeket csak a szavazati jogával élő társadalom adhat meg. Gondolom, nem vagyok egyedül ezzel a véleménnyel – mert már többször megesett, hogy a választóközönség alaposan megleckéztette a közvélemény-kutatókat – főleg, ha nagyon is biztosak voltak a dolgukban. Mindezt azért bocsátom előre, mert a múlt héten közzétették a legújabb magyarországi felmérés eredményét. Csúpan ezer választópolgárt kérdeztek meg, ezek közül is csak 696-an voltak hajlandók világosan állást foglalni. Ez bizony túlságosan szűk mintája egy szavazni készülő társadalomnak. Mégis, figyelemre méltónak tartom, hogy a létező ötvenegy-néhány párt közül csúpan hat olyan akadt, amely a felmérésben túljutott azon a bizonyos 4 százalékos akadályon, és mindössze négy tudott tíz százalékot meghaladó támogatási arányt felmutatni. Ez persze még változhat, de pillanatnyilag úgy tűnik, hogy a választók valóban keresik a főbb politikai kristályosodási pontokat és nem kívánnak atomizált parlamentet életre hívni. A négy párt közül három – a Magyar Demokrata Fórum, a Szabad Demokraták Szövetsége és a Független Kisgazdapárt –, nagyjából egyugyanazon „vezető bolyban” helyezkedik el – 21 és 16 százalék között –, míg az állampárt utódja, az MSZP éppen csak megüti a 10 százalékos mércét. Té-

telezzük föl egy pillanatra, hogy ez lenne a parlamenti választás tényleges eredménye is. Nyilvánvaló, hogy az MSZP az ellenzéki padosorokba kerülne, mivel az első három párt már világosan jelezte, hogy az állampárt utódjával nem hajlandó koalícióra lépni. De az is nyilvánvaló, hogy ennek a három pártnak koalícióra kellene lépnie, mert máskülönben nem lenne parlamenti többsége egy új kormánynak – függetlenül attól, hogy mind az MDF, mind az SZDSZ a másikat fő választási riválisának tekinti. De nem csúpan egy parlamenti aritmetika kényszeríthet ki ilyen koalíciót, hanem az is, hogy e három párt körül egy új „nemzeti közép” látszik kikristályosodni, amelyet véleménykülönbségekkel, eltérő hangsúlyokkal, de mégis együttesen képviselhetnek.

Persze, a „nemzeti közép” kialakulásának még csak a kezdeténél tartunk. Még csak nem is a választások után, hanem az új országgyűlés törvényhozó munkája közben, fokozatosan öltethet formát az új „nemzeti közép”, amelyről elmondható lesz, hogy a társadalmi többség álláspontjára támaszkodik. És csak azután lehet majd megállapítani, hogy mi van ettől a középtől balra és jobbra – illetve ki az, aki ezen az új skálán a középpel integrálható, demokratikus bal- és jobboldalt képviseli –, és ki tartozik az integrálhatatlan szélsőségek kategóriájába – mindkét oldalon. Ezért meggyőződése, hogy a mai körülmények között még értelmetlen, tehát nem jogosult „bal-” és „jobboldalra” hivatkozni. Ez vonatkozik Pozsgay Imrének a napokban tett kijelentésére is, miszerint „ha a baloldalt kiszorítják, az ország nem Európa, hanem a balkanizálódás felé fog haladni”. Egyrészt még nem tudjuk, hogy Pozsgay pártja, az MSZP, a demokratikus baloldalt vagy egyáltalán a baloldalt fogja-e képviselni a politikai skálán. Másrészt, ha reményteljesen feltételezzük, hogy a demokratikus baloldal egyik képviselője lesz az MSZP – más, netán az MSZP-nél fontosabb baloldali erővel egyetemben –, nem jogos „a baloldal kiszorítására” hivatkozni. Egy párt „kiszorításának” ugyanis nem az a kritériuma, hogy történetesen nem vesz részt a kormányban, hanem az, hogy megfosztják a demokratikus közéletbe való bekapcsolódás lehetőségétől. Csúpan ebben az esetben lehetne beszélni a „balkanizálódás” veszélyéről.

Az elmúlt hét során viszont változatlanul előtérben volt egy másik ügy, amely feltárta, hogy a Pozsgay által emlegetett „balkanizálódás” számos területen már réges-régen bekövetkezett, melynek öröksége még ma is a társadalomra nehezedik. Mint ismeretes, Bokor Imre nevezetes leleplező könyve, a *Kiskirályok mundérban* jogos társadalmi vihart kavart – és ennek nyomán az országgyűlési különbizottság vizsgálatot indított a hadseregben meghosított „balkáni állapotok” kiderítésére. A vizsgálat középpontjába a volt

védelmi miniszter, Czinege Lajos viselt dolgai kerültek, de anélkül, hogy Czinege Lajos személyi felelőssége elterelné a figyelmet a lényegről: egy velejéig romlott és cinikus hatalmi rendszerről, amelyben a Czinegék nem véletlenül kerülnek vezető pozíciókba, ahol szabadon engedhetik korrupciós hajlamaikat. Mint a vizsgálat során meghallgatott egykori notabilitások – Biszku Béla, Fock Jenő, Marosán György és mások – tanúvallomásaiból kiderült, lényegében minden érdekelt vezető tisztában volt azzal, hogy Czinege mind emberileg, erkölcsileg, mind szakmailag teljesen alkalmatlan a magyar hadsereg irányítására, többé-kevésbé tudomásuk volt a korrupciós visszaéléseiről is, de ettől függetlenül majd negyedszázadig a posztján maradhatott, mert úgymond, „a Varsói Paktum vezérkara személyével meg volt elégedve”. Élek a gyanúperrel, hogy ez a kényelmes magyarázat – mármint a felelősséget a paktum szovjet tábornokaira hárítani –, mert a kényelmetlen, de helyes válasz az egész rendszert ülteti a vádlottak padjára. Vagyis: Czinege lényegében pártjához hasonulva járt el – úgy viselkedett, mint az egész hatalmi csoport, amely kisajátította és a sajátjának tekintette egy társadalom javait és alávetettségben tartotta egy társadalom tagjait. Ő ugyanezt tette a hadsereg élén, ahová a hatalmi csoport állította. Talán nagyon is következetesen, talán nagyon is visszataszító formában, de mégis teljes összhangban azzal a rendszerrel, amely a Czinegék életre hívta. De ez az ügy arra is felhívja a figyelmet, hogy a félelmetes örökség változatlanul velünk van. Czinege pártbeli felettesei már miniszter korában is túlzásnak tartották a 400–500 négyzetméteres szolgálati kvartélyt – ezért adtak nevet a gyerekeknek azzal, hogy villáját a mindenkori honvédelmi miniszter rezidenciájává léptették elő. És azon már aligha csodálkozhatunk, hogy Czinege ma is háborítatlanul elfoglalja a mindenkori miniszter rezidenciáját, noha már vagy nyolc esztendeje nem honvédelmi miniszter. Mint a bizottság előtt kifejtette, készséggel kiüríti a rezidenciát – csupán a többmillióes lelépési díjhoz kell ragaszkodnia, amihez ugyebár, törvényes joga van. Ami demonstrálja, hogy az egykori miniszter nem is olyan járatlan a katonai tudományokban – mindenestre kitűnően ismeri az ejtőernyős landolás fortélyait.

És ha Czinege képes rá, hogy tankkal, nehéztüzérséggel zökkenő nélkül leereszkedjék a földre – mennyivel egyszerűbb a dolguk a kis Czinegék tízezreinek, akik lényegesen könnyebb fegyverzettel megrakodva nyitják ki az ejtőernyőt? Főleg, amíg úgymond, „törvényes jogaikra” hivatkoznak... Ezekre a kérdésekre az új törvényhozásnak kell választ adnia.

V.

Csakúgy, mint az elmúlt héten, most is egy közvélemény-kutatás adataiból szeretnék kiindulni. Csak közvetve kapcsolódik a hazai választási kampányhoz, de azt hiszem, ez a közvetlen kapcsolat megérdemli, hogy egy pillanatra eltűnjünk rajta. A felmérés vezető nyugat-európai lapok megbízásából készült, és öt nyugat-európai ország mellett Magyarországot, Lengyelországot és a Szovjetuniót ölelte fel. Többek között azt próbálta ki-puhatolni, hogyan ítélik meg az emberek az egyes politikai-gazdasági rendszereket és koncepcióikat jelző fogalmakat. Az eredmények sok tekintetben elgondolkodtatóak. Kiderült például, hogy a „kapitalizmus” fogalmához a legtöbb társadalomban kedvezőtlen társítások fűződnek; egyetlen vizsgált országban sem akadt abszolút többség, amely pozitívan ítélte volna meg; Nagy-Britanniát és Lengyelországot kivéve mindenütt kisebbségben maradtak azok, akik általában kedvező véleménnyel voltak a kapitalizmusról: Magyarországon a megkérdezettek 37 százaléka – a negatívan nyilatkozó 47 százalékkal szemben. A „szociáldemokrácia” fogalmát viszont mindenütt az abszolút többség értékelte pozitívan (itt a Szovjetunió volt a jellegzetes kivétel és csak jelentéktelen kisebbség marasztalta el, Magyarországon mindössze 13 százalék a 68 százalékos támogatással szemben). Valóban, nem új jelenség, hogy a „kapitalizmus”-nak nincs jó híre a világban – függetlenül attól, hogy eddig ez az egyetlen kipróbált és bevált társadalmi rendszer, amely anyagi jólétet és emberi jogokat képes biztosítani, és ráadásul állandóan alkalmazkodásra és változásra képes, ahogy a körülmények és a társadalom igényei megkövetelik. Éppen ezért a létező kapitalizmust sok helyütt már régen „szociális piacgazdaság” névvel jelölik, ami egyrészt utal a bekövetkezett változásokra, másrészt bölcsen kihagyja az eufemisztikus megjelölésből a makacsul népszerűtlen, „kapitalizmust”. Valóban, szerte a világon nem találunk politikai pártot, amelynek nevében ez a szó szerepelne – holott e pártok óriási többsége magától értetődően támogatja és elfogadja a létező kapitalizmust, azaz, bocsánat, a „szociális piacgazdaságot”. Beleértve a szociáldemokrata pártokat is, amelyek – függetlenül a „szociáldemokrácia” fogalmának következetes népszerűségétől –, mint tudjuk, nem nyernek meg feltétlenül minden választást. Például az említett felmérésben a magyar válaszadók csupán a 18 százaléka vélekedett pozitívan a szociáldemokrata kormányok gazdaságpolitikájáról, és 42 százalék részesítette előnyben a liberális-konzervatív – mondhatni következetesebben kapitalista – kormányok politikáját.

Mindezzel csak azt kívánom mondani, hogy az emberek – amikor konkrétan választaniuk kell –, különbséget tesznek az elvont politikai fogalmakról, koncepciókról alkotott véleményük és a szavazataikért versengő pártok és programok megítélése között. A szavazófülke pillanatnyi magányába zárva a legtöbb ember nem a szívére, érzelmeire, ideáljaira, hanem a józan eszére és jól megfontolt érdekeire hallgat. És természetesen igaza van. Ez alól Magyarországon jellegzetes kivétel a „kommunizmus” megítélése, ahol az emberek a szívükre és a józan eszükre hallgatva – ugyanúgy döntenek. Az említett felmérés szerint a magyar választóknak csupán 15 százaléka vélekedett pozitívan a „kommunizmusról” – és aligha véletlen, hogy a legutóbbi választási közvélemény-kutatás alapján az MSZP és az MSZMP egyesített százalékaránya ugyancsak körülbelül 15 százalékot tesz ki.

A kommunizmus népszerűtlenségét a hét folyamán konkrétan meg kellett tapasztalnia Grósz Károlynak, akit Leninvárosba érkeztekor – útban egy helyi, TV által is közvetítendő vitához – rendkívül barátságtalan tömeg fogadott. Tettlegességre szerencsére nem került sor – csupán Grósz kocsijának jutott ki az ütlegelésből –, de ettől függetlenül, az incidensre hivatkozva elmaradt a TV-vita. És ezzel a tüntetők – akarva-akaratlan – Grósznak tettek szívességet, aki így mentesült egy számára nagyon kínosnak ígérkező nyilvános vita ódiájától.

A héten az újonnan létesített Alkotmánybíróság is hallatott magáról. A testület elvi döntése szerint az új országgyűlés szabadon határozhat majd arról, hogy közvetlenül a lakosság vagy a parlament válassza-e meg a köztársaság elnökét. Ezt azzal indokolta az Alkotmánybíróság, hogy a november végi népszavazáskor a nevezetes első kérdésre adott „igen”-ek hajszálnyi többsége csupán a választás időzítését határozta meg, de nem a választás módját. Az Alkotmánybíróság viszont nem tért ki az annak idején annyit vitatott kommentárra, melyet az országgyűlés határozata az első kérdéshez fűzött. E kommentár ugyanis éppen arra figyelmeztette a választót: ha igennel szavaz, ezzel lemond azon jogáról is, hogy közvetlenül ő válassza meg a köztársaság elnökét. Elvben nem lehet vitatni az Alkotmánybíróság döntését, de ha így döntött, indoklásában el kellett volna marasztalnia az említett országgyűlési kommentárt is, mint a népszavazásban résztvevők meglehetősen befolyásolásra tett kísérletet.

Szinte észrevétlenül következett be a múlt héten a magyar kormány és a Nemzetközi Valutaalap elvi megállapodása a készenléti hitelkeret megújításáról – holott a gazdaság pillanatnyi jövője szempontjából ez a mozzanat

rendkívül fontos –, hiszen az egész nyugati pénzvillág ettől a megállapodástól tette függővé az új kölcsönök folyósítását Magyarország számára. Ez formailag csak a megállapodás aláírása, a hitelkeret tényleges megnyitása után várható, de már az elvi megegyezés elegendő volt arra, hogy az Európai Közöség minisztertanácsa jóváhagyja a Magyarország javára folyósítandó egy milliárd dolláros áthidaló kölcsönt. A Valutaalap által támasztott feltételek megfelelnek a józan észnek és az ország érdekeinek. Eszerint idén 10 milliárd forintnál nem lehet nagyobb a költségvetés hiánya, a fizetési mérleg deficitje maximum 550 millió dollár lehet, és az év végéig teljesen fel kell számolni a magyar export meddő, rubelelszámolású többletét. Mindhárom feltétel egyoldalú veszteségeket és ebből eredő inflációs veszélyeket kíván korlátozni. A KGST és ezen belül elsősorban a szovjet forgalomban halmozódó exporttöbblet megszüntetése érdekében a kereskedelmi miniszter már januárban intézkedett, amikor minden egyes rubelelszámolású exportszállítást külön, előzetes engedélyhez kötött. De csak most kezdenek lecsapódni ennek a lépésnek a következményei: sorra részbeni leállásra kényszerülnek a meddő exportra berendezkedett nagyvállalatok: a győri Rába, az Ikarusz, a Csepel Autógyár és mások. Mi több, ezek a leállások fizetési láncreakciót vonnak maguk után: mindezek az óriások elképesztő összegekkel tartoznak más vállalatoknak és ugyanakkor másoktól is elképesztő összegeket követelnek – adósok és hitelezők is egy időben. A „sorbanállás” hírühdet tüneményével van dolgunk, ami azt jelenti, hogy a hazai vállalatok egymás közti tartozása több mint 120 milliárd forintra rúg – és követelésüket nem tudják behajtani. És az említett exporttilalom óta még kevésbé tudják – hiszen az Ikarusz óriási összeggel tartozik a Csepel Autógyárnak, és most mind a két gyár gépsorokat kénytelen leállítani a tilalom miatt. Az állami nagyvállalatoknál tehát közeledik az „igazság pillanata”. Meglehet, hogy éppen a választások után üt az órájuk. Persze, nem véletlenül épp akkor, mert ez esetben már az új kormánynak kell majd a sorsukról döntenie.

VI.

Vajon az átmenet időszakát éljük, vagy pedig – mint a minap egy hazai cikkíró találhatta – az átmentés időszakát? Természetesen mind a kettőt, de azt hiszem, indokolt így meghatározni: a szükségszerű átmenet és az ezt kísérő átmentési kísérletek időszakában vagyunk. Az átmenet korai szakaszában – és ezt éljük most – a régi rendszer már gyors ütemben bomlik föl, de még képes arra, hogy az átalakulási folyamatot befolyásolja és ezen belül az

átmentési kísérleteket elősegítse. És bármennyire visszataszítóak is ezek a kísérletek, ezeknek is van pozitív hatásuk. Felgyorsítják a régi rendszer szét-esését. Minden „ejtőernyős”-nek, mielőtt egyáltalán landolni próbál, ki kell ugrania a gépből, mely minden egyes kiugrás nyomán gazdátlanabbá, kormányozhatatlanabbá válik, melynek végső megsemmisülése minden egyes kiugrással közelebb kerül. A kiugrás azonban még nem garantálja a sikeres landolást, mert a leereszkedés közben az ejtőernyős számára mind leközdetlenebbé válik az a közeg, amelyben landolni kíván.

A hasonlatot a valóság nyelvére fordítva: a választások után – amikor az átmenet második szakasza kezdődik – óhatatlanul gyökeres változásoknak kell bekövetkezniük az állami adminisztráció, a közszolgálat, a közigazgatási és gazdasági vezetési apparátus személyi összetételében. A sajtóban megjelent cikkek nagy többsége óva int holmi „bélistázástól”, „örségváltástól”, vagy éppen „boszorkányüldözéstől”, és az ellenzéki pártok egy része is siet megnyugtatni az érdekelteket, hogy ilyesmiről szó sincs. Mindez szerintem megtévesztő – még akkor is, ha történetesen jóhiszeműen állítják. A bélistázás, boszorkányüldözés valóban nem kívánatos – és nincs is rá szükség. Érvényesülni fog egy újfajta selekció: az állami adminisztrációban azok a pártok fogják gyakorolni, amelyek részt vesznek a kormányban és programjuk sikerét személyi döntésekkel is biztosítani kívánják. A közszolgálatban – tekintettel a deregulációra és a kiadások csökkentésére – jelentős leépítésnek kell bekövetkeznie. A gazdasági vezetésben a piacgazdaság kialakulása és a tulajdonviszonyok megváltoztatása kényszeríti ki az örségváltást. A közigazgatásban pedig az előbb-utóbb sorra kerülő helyhatósági választások hozzák majd meg a személyi változásokat: egyszerűen távozniuk kell azoknak, akiket nem választanak meg.

Persze, még nem tartunk itt – ezért is látszanak az átmentési kísérletek pillanatnyilag sikeresebbnek, mint amilyenek valójában. Az MSZP például szemmel látható sikerrel manőverezik most, amikor vagyona vagy a vidéki lapok feletti rendelkezési joga átmentéséről van szó – az elmúlt héten erről sokat lehetett hallani, de ezt annak a jogi, szervezeti és személyi infrastruktúrájának köszönheti, amely mai manőverezését minden vonatkozásban elősegíti. Ez a siker azonban aligha lehet tartós. Csak egy példa: mihelyt az új parlament módosítja a társasági törvényt és az átalakítási törvényt – nyomban bezárhatja a kiskapukat, amelyek a jelenlegi vagyonátmentési manőverezést lehetővé teszik.

A múlt pénteken formailag is lezárult a választási kampány első szakasza, miután lejárt az egyéni jelöltek indulásához megkövetelt támogató aláírások

– „kopogtatócédulák” – gyűjtésének határideje. Azt hiszem, könnyű megjósolni, hogy egy átalakított választójogi törvényben már nem fog szerepelni a jelöltenkénti 750 támogató aláírás követelménye, amely egyértelműen a kis pártokat sújtja és előnyben részesíti a meglévő szervezeti és személyzeti hálózattal rendelkező pártokat, illetve elsősorban azt a pártot, amely nem is olyan régen eme hálózat monopóliumával dicsekedhetett. Arról nem is beszélve, hogy a kopogtatócédulák gyűjtése a felháborító és groteszk visszaélések sorozatára nyújtott alkalmat, és hogy e követelmény nehezen egyeztethető össze a választások titkosságának követelményeivel. Erre kívánta felhívni a figyelmet a Magyar Október Párt péntek esti demonstrációja, amikor tanúk előtt megszámloltatták négy jelölt induláshoz elegendő kopogtatócéduláit, majd ünnepelesen elégették valamennyit és urnákba zárva továbbították a választási bizottságoknak. Jogi szempontból talán kifogásolható volt ez az aktus – ezt nem tudom hivatottan megítélni –, de mint tiltakozást, feltétlenül megérttem és bírom benne, hogy az új törvényhozók többsége is megérti.

Ezzel egyidőben közzétették azon tizenkét párt és szervezet névsorát is, amelyek eleget tudtak tenni az úgynevezett országos lista állításához szükséges feltételeknek – tehát legalább hét területi listán indulnak –, ami viszont azt jelenti, hogy minden területen – azaz megyében, illetve fővárosban – megfelelő számú egyéni választókerületben tudtak jelöltet állítani. Nyilvánvaló, hogy ezek a nagyobb taglétszámmal és erős vagy viszonylag erős szervezeti hálózattal rendelkező pártok, amelyek az országos lista révén a választásokon előnyhöz jutnak, mivel mandátumokra válthatják az egyéni és területi választókerületekben szerzett töredékszavazataikat is, amelyek elvesznek a többi párt számára. Nem lep meg, hogy az országos listát állító tucatban ott találjuk az MSZP-t és az MSZMP-t csakúgy, mint a jelentősebb ellenzéki pártokat – bár az okok, melyeknek sikerüket köszönhetik, különbözőek: az MSZMP utódpartjai a múltból örökölt infrastruktúrájukra támaszkodhattak, az ellenzéki pártok társadalmi támogatottságukra. Még azon sem csodálkozom, hogy az Agrárszövetség – vagyis a tsz-elnökök véd- és dacsövetsége – szintén ott van a 12 között, hiszen a tsz-elnökök az egész országra kiterjedő hálózatot képesek manipulálni. De őszintén meglep a Hazafias Választási Koalícióra átkeresztelt Hazafias Népfront szereplése az országos listák között. Tulajdonképpen már az is meglepő, hogy indul a pluralista választásokon. Sőt, nemcsak meglepő, de jogosulatlan is, miután a Hazafias Népfront negyven esztendőn keresztül a választást kizáró választást képviselte és pusztá létével tagadta a pluralista választás bármilyen lehetőség-

gét. De ez az önellentmondás szemlátomást nem zavarta a Hazafias Választási Koalíció tizenhárom tagját. Nem tévedés, ennyi a koalíció taglétszáma, tizenhárom és nem több – a pártok adatairól és a választásokig kiutalt támogatásokról február 1-jén kiadott hivatalos lista szerint. A Hazafias Koalíciónak kiutalt 2 millió forint abszolút összegben nem sok ugyan más pártok támogatásához képest, de nem vitás, hogy egy tagra számítva a legbőkezűbb állami finanszírozást ők élvezik. „Koalícióról” lévén szó, érdemes lenne tudni, hogy a tizenhárom taglétszám kiket is ölel fel, milyen politikai spektrumot képvisel, de ezen információ hiányában is feltétlen elismerés illeti e tizenhárom ember hallatlan energiáját a sok-sok ezer kopogtatócédula összegyűjtéséért, ami cáfolni látszik a kopogtatócédula-égetők tiltakozását, mivel bizonyítja, hogy lám, az egészen pici pártok is érvényesülhetnek ebben a választási rendszerben – csak akarni kell...

Más kérdés, hogy – ki akarja?

71. A KÁDÁR-KORSZAK PARLAMENTJE KÖZVETLENÜL A FELOSZLÁSA ELŐTT ÖNKÉNYESEN MÓDOSÍTOTTA AZ ALKOTMÁNYT

(1990. március 2.)

A módosítás, amely a köztársasági elnök megválasztására vonatkozott, nem csak helytelen volt, hanem törvénytelen is. Egy legitimitást nélkülöző, feloszló testülethez illett. A többit megtudjuk a kommentárból.

A régi országgyűlésnek a Kádár-korszakból hátrahagyott hatalmas többsége önmagához méltóan vett búcsút a magyar közléttől. Egyik utolsó döntésével csütörtökön módosította az alkotmányt: megszavazta az indítványt, hogy a jövőben minden alkalommal közvetlenül a lakosság válassza meg a köztársaság elnökét. Bármilyen tetszetősen hangzik is ez a döntés – ellentétes az alkotmány szellemével, megcsúfolása a népakaratnak, azaz a novemberi népszavazás eredményének, és szemérmetlenül túllépi azt az erkölcsileg feltétlenül korlátozott hatáskört, amellyel ez a parlament, életének utolsó heteiben még rendelkezik.

Miért ellentétes az alkotmány szellemével? A tavaly októberi alkotmánymódosításokkal ugyanez az országgyűlés egy parlamentáris típusú köztársaságot hívott életre. Ennek megfelelően logikus, hogy a parlament hivatott megválasztani a köztársaság elnökét – ezzel is kifejezve a parlament elsőbbségét. Ez majdnem mindenhol így van a világon, ahol parlamentáris köztársaság működik. Ugyanígy logikus, hogy az erős elnöki végrehajtó hatalmat hordozó, prezidenciális típusú köztársaságokban – így az Amerikai Egyesült Államokban és Franciaországban is – az elnököt közvetlenül a lakosság választja. Innen nyeri végrehajtó hatalmának legitimitását. De nem logikus, sőt veszélyes, ha egy parlamentáris köztársaságban az egyébként szűk hatáskörű elnök közvetlenül a lakosságtól nyert legitimitására hivatkozhat. Veszélyes, mert pontosan erre hivatkozva tehet kísérletet szűk hatásköre túllépésére, és ezzel súlyos alkotmányjogi válság előidézésére. Tavaly októberben az országgyűlés még tisztában volt ezzel az ellentmondással, amit úgy próbált áthidalni, hogy az alkotmánymódosításban kimondta: az elnököt csak most, az első alkalommal választja meg a lakosság közvetlenül – a későbbiekben viszont erre a parlament lesz illetékes.

A népszavazást megelőző nagy vita – mint emlékszünk – az első kérdésre koncentrálódott: az elnök megválasztásának időzítésére, és ennek logikus folyományaként az elnök megválasztásának módjára. Nyilvánvaló volt, hogy aki az első kérdésre „igen”-nel szavazott, nem csupán azzal értett egyet, hogy a köztársasági elnök megválasztására csak az országgyűlési választások után kerüljön sor, hanem azzal is, hogy a szabadon választott új országgyűlés döntson a köztársasági elnök megválasztásának módjáról. Akár úgy, hogy maga választja meg az elnököt, akár úgy, hogy ezt a lakosság közvetlen döntésére bízza. Az első kérdésre adott „igen”-eknek ez volt a teljes értelmük. És tudjuk, hogy – bár minimális arányban – az „igen”-ek voltak többségben.

Ezt a többséget most a lelépésre ítélt országgyűlés – semmibe vette. Nem törődött a saját októberi döntésével sem, amely – ha felemásan is – még alkalmazkodni próbált az alkotmány szelleméhez. Most már nincsenek ilyen gátlásai: válassza csak mindig a lakosság a köztársasági elnököt – a parlament helyett. És természetesen semmibe vette az új, az igazi országgyűlést is, amelyet a társadalom néhány hét múlva megválaszt, amely – többek között – ennek a kérdésnek az eldöntésére is hivatott. És hivatott lesz arra is, hogy úgy kezelje a lelépő testület határozatait – ahogy megérdemlik.

72. VÁLASZTÁSOK UTÁN...

(1990. április 11.)

A cím önmagáért beszél. A második forduló eredményei alapján egyértelmű volt, hogy a Demokrata Fórum győzött, relatív többséggel. Az is bizonyos volt, hogy Antall József alakít majd koalíciós kormányt a kiskgazdák és a kereszténydemokraták bevonásával. Úgyelve arra, hogy elkerüljek bárminemű részrehajlást, a választás kimenetelét kívántam megindokolni és magyarázni. Öröndetes volt, hogy már az első szabad választáson érvényesült a demokratikus, szabad erőpróbák arany szabálya: aki elsősorban uralja a politikai középmezőnyt, azé a győzelem.

Április 8-án nem csupán az dőlt el, hogy milyen összetételű országgyűlés és kormány kap a társadalomtól mandátumot a törvényhozói, illetve a végrehajtói hatalom gyakorlására, az országra nehezedő súlyos problémák megoldására. Ezen a napon lezárult „a választási időszak” is, amelyet az újjászülető magyar demokrácia első kritikus próbájának tekinthetünk. A kérdés így hangzott az idei év küszöbén: képes-e ez a társadalom politikai pártjain, szervezetein keresztül, valamint közvetlenül, állampolgári jogai gyakorlásán keresztül európai színvonalon a választási kampányt lebonyolítani és parlamenti képviselőit megválasztani? És a válasz ma már nem lehet kétséges: igenis, képes rá, a magyar társadalom ennek az első kritikus próbának sikerrel eleget tett.

Sikerrel, de természetesen nem fogyatékoságok nélkül. Egy felszabaduló, sorsát kezébe vevő társadalom nem hasonlítható holmi kísérleti laboratóriumhoz, ahol minden folyamatnak zavaró jelenségek nélkül, úgymond „tisztán” kell végbemennie. Hiszen éppen abban áll ennek a próbának az átütő sikere, hogy a négy évtizedes diktatúra örökségét hordozva, attól még meg nem szabadulva, de azt mégis állandóan leküzdvé ment végbe. Elkerülhetetlen volt, hogy ilyen körülmények között a szabad választáshoz nem méltó, azzal össze nem egyeztethető jelenségek is előfordultak a hosszú választási küzdelem során. Előfordultak – és jobb lett volna elkerülni őket –, de a kampányt nem ilyen jelenségek határozták meg. Az etikai kódex, amelyhez a résztvevő pártok óriási többsége csatlakozott – nem bizonyult csupán írott malasztnak. Éppen az a figyelemreméltó, hogy az milyen nagymértékben érvényesült ebben a hosszú és kritikus időszakban. De ha már a fogyatékoságoknál tar-

tunk: nemcsak az kifogásolható, hogy olykor méltatlan támadások, „övön aluli ütések” is belevegyültek a választási küzdelembe; kifogásolható az is, hogy az újjászülető politikai közélet szereplőinek egy része hajlamos a túlzott érzékenységre, minden ellene irányuló bírálatot méltatlan inzultusnak kíván feltüntetni, és nem hajlandó különbséget tenni a kemény, illetve az övön aluli ütések között. Egy választási hadjárat a legtokéletesebb demokráciában sem tánciskola, hanem a nyilvánosság előtt vívott nagyon kemény küzdelem, ami próbára teszi a résztvevők emberi állóképességét, idegeit és hidegvérét. Érdekes módon többnyire éppen azok képesek ellenfeleikkel szemben toleranciát tanúsítani, akik jól kiállják ezt az állandó próbát.

Ami a választás kimenetelét illeti, a jövő szempontjából nem árt mérlegelni – vajon minek köszönhető a Magyar Demokrata Fórum győzelme? Vagy inkább így kezdem: minek nem köszönhető? Ugyanis nem tartom valószínűnek, hogy a Fórum programja, annak a többi párt programjától való pozitívan értékelt különbözősége ragadta volna meg a választók figyelmét. Ezt nem a Fórum rovására írom – ezzel csak azt kívánom mondani, hogy a demokratikus pártok programjaiban nemigen lehet lényeges különbségeket felfedezni. Mindegyik gyökeresen szakítani kíván a múlttal, mindegyik fel kívánja számolni a kommunizmus terhes örökségét, mindegyik piacgazdaságot akar életre hívni, de egyöntetűen szorgalmazza a rászorulóknak szociális védelméről is, közös óhajuk a gyors privatizálás – de az ezzel járó visszaélések megakadályozása is. Azt hiszem, nem kell folytatnom, hogy mi mindenben értenek még egyet, és nyomban hozzá kell tenni: nagyon öröndetes, hogy a demokratikus pártok mindebben közös nevezőn állnak, mert ez az egyik fontos feltétele annak, hogy az ország felemelkedjék. De a pártok közös hibája, hogy a kampány során viszonylag kevés konkrétumot mondtak arról, hogy ezeket az üdvös célokat hogyan, milyen eszközökkel és módszerekkel szeretnék megvalósítani. Ezen a téren akadtak kivételek – például a Kiskgazdapárt földtulajdon-programja, és ezt most minősítés nélkül említem –, de korántsem voltak jellemzőek. És ez a hiányosság óhatatlanul a pártoknak a társadalomba kivetített képét, a róluk alkotott benyomásokat helyezte a kampány középpontjába.

Így térek vissza az eredeti kérdéshez: miért a Fórum győzött? Valószínűleg azért, mert elsősorban a Magyar Demokrata Fórumnak sikerült elfoglalnia a politikai mezőny közepét, leginkább neki sikerült megjelenítenie a társadalom számára a demokráciát, valamint a keresztény értékeket és nemzeti hagyományokat egyaránt képviselő népi tömegpárt képét. Ebből per-

sze adódtak hátrányok is: a Fórum meglehetősen heterogén párt, ami szerveztségének fogyatékságaiban és a kampány során tanúsított ellentmondásaiban is megnyilvánult, de mindez viszonylag kevésbé volt fontos. A Szabad Demokraták Szövetsége kétségtelenül a leghatékonyabb kampányt vívta végig, és sikerült szinte valamennyi társadalmi rétegben tömegbázist szereznie, s érzésem szerint arról is meggyőzte a választók többségét, hogy összességében a legfelkészültebb vezetógárdával rendelkezik. De talán mégsem vált annyira népi tömegpárttá a társadalom szemében, mint a Fórum – és a választásnál ez bizonyult döntő szempontnak. A kisgazdák viszonylag szerényebb választási eredménye is főleg annak tudható be, hogy elsősorban „parasztpártként” jelentek meg a társadalom előtt, ami egyszerűen nem volt elég, mint ahogy az első fordulóban gyenge budapesti szereplésük is bizonyította. A Fidesz eleve „generációs párt” képében lépett fel, amihez képest komoly sikert könyvelhetett el, de ez behatárolta választási eredményét is. Az MSZP választási vereségét pedig azt hiszem – nem kell megindokolni.

Az okokat mérlegelve talán érdemes még rámutatni valamire. A kampány kezdetétől fogva úgyszólván biztosnak látszott, hogy egyetlen párt sem szerezhet abszolút többséget, tehát koalíciós kormányzásra lesz szükség. A választóközönség azonban a világon mindenütt hajlik arra, hogy az urnáknál meghatározza a győztest, tehát hogy a döntése a politikai pártok számára egyértelmű legyen. Ha egy párt az erőviszonyok megoszlása miatt eleve nem számíthat abszolút többségre, a választóközönség legalább azt szeretné eldönteni, hogy ez vagy az a konkrét koalíciós csoportosulás abszolút többséget kapjon. Vagyis ilyen téren nem szívesen vásárol zsákbamacskát, tehát már a kampány során tudni szeretné, hogy milyen konkrét koalíciós változatok közül választhat. És ilyen téren a Magyar Demokrata Fórum kétségkívül következetesebbnek bizonyult, mint a Szabad Demokraták Szövetsége, vagy mint a Kisgazdapárt. Antall József kezdettől fogva hangoztatta, hogy a Fórum úgymond „a Kisgazdapártot és a Kereszténydemokrata Néppártot tekinti természetes szövetségeseinek”. És olyan gyakran visszatért erre, hogy a társadalom fokozatosan reális lehetőségnek tekintette egy ilyen konkrét hármas koalíció létrejöttét, amely a parlamentben abszolút többséget szerezhet. És természetesen a Fórum vezetésével, hiszen a Fórum vezető politikusa volt az, aki ezt a lehetőséget fölvetette és időről időre a társadalom emlékezetébe idézte.

Most azonban – legalábbis a következő választásig – már nem ez a fontos, hanem a kibontakozás megvalósítása, amely minden párt, minden képviselő – és minden állampolgár – közreműködését igényli. Tehát legfonto-

sabbak a gazdasági teendők, ezért időszerű, hogy a jövő héttől a *Mérleg* műsorában én is ehhez a témakörhöz térjek vissza.

73. CENZÚRÁZ-E A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ?

(1990. április 23.)

Igen, ez a cikk is a gátlástalan pimaszság megnyilvánulása volt. A volt pártlap próbált kioktatni bennünket a sajtószabadság gyakorlata ügyében. Próbáltam higgadtan, mértéktartóan, logikus érvekkel válaszolni. Elmondtam, hogy a Szabad Európa Rádió két esetben nem ad le tudósításokat, sajtóvéleményeket, értesítéseket. Az egyik eset az, amikor az értesülést két, egymástól független forrás még nem erősítette meg, tehát fennáll a veszély, hogy az értesülés hamis. Hozzátettem, hogy a világon minden hírközlő szerv, amely ad magára és hitelességére valamit, ehhez a szabályhoz ragaszkodik. A másik eset az, amikor az értesülés vagy tudósítás különösen alkalmas az indulatok felkorbácsolására, az érzelmek gátlástalan felszítására, felhívásul szolgálhat szélsőséges akciókra, tehát közlésük, főleg kielégett helyzetekben szó szerint „életveszélyes”, vagyis felelőtlen lépés. Mindezt elmondtam, és a Népszabadság másnap teljes egészében leköszölte mondanivalóm szövegét, rövid, diadalmas kommentárt fűzve hozzá, miszerint a Szabad Európa „beismerte” a belső cenzúrázás tényét... Nos, az effajta „cenzúrázást” ma is teljes mértékben vállalom és támogatom.

„Letiltva: Tőkés László – adásba nem mehet.” – Szombati számában a Népszabadság ezzel a „fogós” címmel tálalta olvasói elé cikkét, azzal vádolván a Szabad Európa Rádiót, hogy a szabad tájékoztatással össze nem egyeztethető módszerekkel cenzúrázza a romániai eseményekkel és elsősorban az erdélyi magyarság sorsával foglalkozó híreket és véleményeket, többek között Tőkés László megnyilatkozásait. A Népszabadság, úgymond, „a Szabad Európa Rádió munkatársai által hozzá eljuttatott belső utasításokra” hivatkozik – az ezekből összerakott és a cikkhez mellékelt montázssal próbálja állításait „dokumentálni”. Mint a Magyar Osztály helyettes főszerkesztője, ezekre a vádakra kívánok a nyilvánosság előtt – rádiónk műsorában válaszolni.

Mindenekelőtt a cikkben foglalt állítások hitelességével van baj. Mert bárkitől is szerezte értesüléseit a Népszabadság – az illető vagy nem volt helyesen informálva, vagy nem kívánt helyesen informálni. Ugyanis egyszerűen nem felel meg a valóságnak az az állítás, „hogy a cenzúra gyakorlatilag elzár a SZER hallgatói elől tényleges híreket és elvitathatatlan hírértékű, valós információkat”. A cikkben említett konkrét példákat egytől egyig rádiókon konkrét műsorai cáfolják meg. Mert természetesen ismertettük műsorainkban a kolozsvári magyar értelmiségiek március végi tiltakozó felhívását, csak úgy, mint Tőkés Lászlónak a Die Welt hasábjain megjelent interjúját. Tőkés budapesti sajtóértekezlete sem esett valamiféle cenzúra áldozatául, hiszen teljes terjedelmében ismertettük, félórás műsort szenteltünk az eseménynek – még hozzá rendkívüli műsort, mert aznapi műsorunk szerkesztését kellett módosítanunk, hogy a sajtóértekezletnek biztosított félóra helyet kapjon benne. A Népszabadság akkor járt volna el helyesen, az újságírói etikának megfelelően, ha előzőleg nálunk érdeklődik az ellenünk irányuló állítások valóságára felől, de ez úgy látszik nem érdekelte azokat, akik a cikket megjelentették.

Mint ahogy szemlátomást az sem érdekelte őket, hogy a cikkben az „orwelli cenzúra eszközeként” megjelölt „belső utasítások” igazi rendeltetéséről megbízható információt szerezzenek. Most pótolhatom súlyos mulasztásukat. Minden hírközlő intézmény, amely alapvetőnek tekinti szakmai és erkölcsi hitelességét, munkája során meghatározott szakmai és erkölcsi előírásokhoz igazodik, amelyeket a mi esetünkben az erre a célra megfogalmazott szakmai-erkölcsi kódex foglal össze. A cikkben elmarasztalt „belső utasítások” ezeket az előírásokat érvényesítik a Szabad Európa Rádió napi, gyakorlati munkájában. Például azt az előírást, hogy ne felkapott híreszteléseket, megalapozatlan értesítéseket közöljünk, hanem csak valós híreket, amelyeket legalább két egymástól független forrás megerősített. A brit Observer egyik cikke nem elégítette ki ezt a követelményt, amikor azt állította, hogy Ceaușescu korrump uralma során összesen nyolc milliárd dollárt sikkasztott el és az összeget svájci magánszámlákra juttatta. A nyolc milliárdot ugyanis más forrás nem erősítette meg. Azért említem ezt a cikket, mert a Népszabadság a Szabad Európás belső cenzúra példaként hivatkozott rá. Azt viszont nem tette hozzá, hogy műsoraink számos cikket és hírügynökségi jelentést ismertettek a Ceaușescu-klán által elrabolt pénzekről, a svájci bankok ezzel kapcsolatos vizsgálatáról. Műsorainkból tehát nem ez a történet maradt ki, csupán egy cikk a sok közül, az, amely meg nem erősített értesülést tartalmazott.

Az említett erkölcsi-szakmai kódexhez igazodva el kívánjuk kerülni olyan cikkeket, beszámolókat közlését is, amelyek hangvételüket, fordulataikat tekintve alkalmasak lehetnek szenvedélyek felkorbácsolására, amelyek nem az emberek józan esztét, hanem érzelmeit veszik célba és így – különösen kényes, kiélezett helyzetekben – veszélyesek. Ilyen helyzet alakult ki Marosvásárhelyen, a magyar kisebbség ellen irányuló súlyos atrocitások nyomán. És az említett megfontolások miatt nem ismertettük a New York Times egyik beszámolóját – amit a Népszabadság megint csak a „cenzúra” elrettentő példaként hozott fel –, viszont ismertettük a mértéktartó hangvételű és hiteles beszámolókat tucatjait, amelyek ezekkel az atrocitásokkal foglalkoztak.

Tisztában vagyok azzal, hogy egy rádióállomás, amikor napi munkájában aláveti magát egy szakmai-erkölcsi kódex követelményeinek és nem hajlandó engedményt tenni a szenzációkat hajszoló, érzelmeket borzoló zsur-nalizmusnak, bizonyos taktikai előnyökről mond le azok javára, akik ilyen téren kevés gátlással rendelkeznek. De meggyőződésem, hogy „hosszú távra” csak így lehet megalapozni egy hírközlő intézmény szakmai és erkölcsi hitelet – a mi esetünkben: hallgatótáborunk bizalmát.

74. A BUDAPESTI TŐZSDE MEGNYITÁSA

(1990. június 20.)

Mihelyt a hazai tőzsde megkezdte működését, nagyon fontosnak éreztem, hogy elmondjam: a jól működő tőzsde nemzeti intézmény, amely napról napra, folyamatosan azt üzeni a társadalomnak, hogy mi történik a gazdaságban, és arról győzi meg a társadalmat, hogy közvetlen köze van mindenhez, ami ott történik.

Az első tőzsdék a szabad ég alatt, vásárokon kezdték meg működésüket. Először olyan formában, hogy a vásár kezdetén a kereskedők közösen le-mérték a fizetésnél használt különböző pénzek arany-, illetve ezüsttartalmát, és feljegyezték ily módon megállapított, egymáshoz viszonyított értéküket. Mindezt azért, hogy az adásvétel tisztességes módon történjék. Az uralkodók ugyanis előszeretettel csökkentették az általuk veretett érmék nemesfém-tartalmát – vagyis csaltak, mert a pénzük nem ért annyit, mint

amennyi fel volt rajta tüntetve. A tőzsde intézményét az az igény hívta életre, hogy ezt a csalást orvosolják. És nem véletlen, hogy a tőzsdék több százéves történetét végigkíséri ez a következetes törekvés: a visszaélések kiküszöbölése, tisztességes szabályok érvényesítése. A tét ugyanis nagy, talán a legnagyobb, amit a szabadpiaci gazdaságban elképzelni lehet. A tőzsde a legtisztább, legnyilvánosabb piac, ahol a társadalom tőkéjét adják és veszik. A társadalomért működik, a társadalom működteti. Pontosabban: a vállalkozó társadalom – mindazok, akik akár közvetlenül, akár közvetve, részvényvásárlás formájában befektetnek és működtetik tőkéjüket. A tőzsde egyik rendeltetése éppen az, hogy az ily módon vállalkozók köre bővüljön és átfogja a társadalom széles rétegeit.

Tőzsde tehát csak ott működhet, ahol szabad piac működik, ahol nem központi hivatalokban határozzák meg a gazdaság sorsát, hanem minden áldott nap sok-sok ezer ember felel érte a maga szuverén döntésein keresztül. És a tőzsdének éppen az a feladata, hogy ezt a sok ezer döntést naponta közös nevezőkre hozza. De a tőzsde ugyanakkor életre is hívja a szabad piacot, mert nyilvánosan és a lehető legszélesebb körben kínálja mindenki számára a szuverén gazdasági döntés, a befektetés – és ezzel a vállalkozói körbe való bekapcsolódás – lehetőségét.

Ha erre gondolunk, nem csodálkozhatunk azon, hogy a Magyar Érték-tőzsde most valóban gyermekcipőben teszi meg az első lépéseit. Hiszen még alig van szabad piacunk – szűk a köre és nagyon tökéletlenül működik az is –, nagyon kevés a rendelkezésre álló tőke, kevesen képesek vállalkozást kezdeni vagy fölös pénzt részvényvásárlásra fordítani. De nemcsak ez okoz nehézséget. A kommunista diktatúra nemcsak fizikailag akadályozta és tiltotta, hogy a társadalom tagjai szuverén gazdasági döntéseket hozzanak; az évtizedek során propagandája következetesen arra irányult, hogy teljesen kiölje az emberekből ezt a természetes emberi készséget, és olyan rendszert működtetett, amely kőfalakat emelt a gazdasági döntések, folyamatok és az emberek igényei, érdekei közé. Az emberek joggal érezték, hogy nincs közük a gazdasághoz, hogy az valahol felettük, nélkülük és semmi esetre sem értük működik. És aligha lesz hatékonyan működő piacgazdaságunk, amíg ez a társadalmi szemlélet gyökeresen meg nem változik.

A tőzsde egyik fontos eszköze lehet egy ilyen egészséges társadalmi metamorfózisnak. Feltéve, hogy az állam nem próbálja működtetni – a vállalkozó társadalom helyett. Feltéve, hogy a kormány adópolitikája ösztönzi a befektetéseket. Ebben az esetben a tőzsde Magyarországon is biztosítani

fogja – először korlátozott, majd egyre bővülő körben –, hogy a szabad tőke a jövedelmezőbb területeken összpontosul, hogy tájékozódni lehet a sikeres és kevésbé sikeres vállalkozások között, hogy a tőzsde személytelen, tárgyilagossága ítélte oldja majd meg a „szelektált fejlesztés” problémáit, de ezúttal úgy, hogy kifejezi a társadalom általános érdekeit.

Sok szerencsét hozzá, Magyar Értéktőzsde! Sok szerencsét hozzá magyar társadalom!

75. A PRIVATIZÁCIÓ DILEMMÁI ÉS PROBLÉMÁI

(1990. július 9.)

Ez az elemzés már akkor kitért a veszélyre, hogy a bukott diktatúra emberei és kiszolgálói potenciálisan előnyös helyzetet élveznek a privatizáció során, és ezt ki is használják a maguk önös céljaira. Ma már tudjuk, hogy ez milyen gátlástalanul érvényesült. Ma, utólag, szemrehányást is teszek magamnak, hogy annak idején nem hívtam fel a figyelmet erre a veszélyre olyan gyakran és olyan intenzíven, mint ahogy az akkori helyzet megkövetelte volna.

Egy piacgazdaság valódi tulajdonosok sokasága nélkül olyan, mint egy üres színpad szereplők nélkül. Az előadás, azaz a piacgazdaság működése csak akkor kezdődhet meg, amikor a szereplők színre lépnek, amikor a gazdasági erőforrások valódi tulajdonosok kezébe kerülnek. Pontosan ők azok, akik életre hívják és működtetik a piacot, hiszen tulajdonosi funkcióikat csak a piacon tölthetik be, érdekeiket csak a piacon érvényesíthetik.

A magyar piacgazdaság létrejöttének tehát előfeltétele, hogy gyors ütemben meginduljon és következetesen előre haladjon a privatizáció – vagyis az a folyamat, amely a valódi tulajdonosok sokaságát megteremti. Ez valóban létkérdése a magyar gazdaságnak. Mégis, azt tapasztaljuk, hogy ez a folyamat vajdúdik. Értékes hetek, sőt hónapok vesznek el anélkül, hogy kibontakozott volna.

A mostani vajúadás egyik oka, hogy tavaly ősszel nagyon is kibontakozott – pontosabban: elburjánzott, „spontán privatizáció” címén – a kommunista hatalmat kiszolgált vállalati, banki és tanácsi vezetőség vágya vagyonátmentési tevékenysége. A társasági törvény paragrafusai mögé bújva kvázi tulajdono-

sokként léptek fel, és ezen jogtalan minőségükben vesztegetni kezdték a még birtokukban lévő állami vagyont, többek között külföldi vevők javára – és természetesen a maguk hasznára. E manővereknek semmi közük nem volt a privatizációhoz, és hátrahagytak egy veszélyes szövevényt, amelyet a demokratikus kormánynak kell kibogoznia. És ez nem könnyű, különösen akkor, amikor e manipulációk nyomán az erőforrások egy része külföldi tulajdonosok kezébe került.

Komoly kezdeti akadálya a privatizációnak a tőkehiány. Valódi tulajdonos csak az lehet, aki saját tőkéje befektetésével és kockáztatásával szerez erre jogcímet. De kinek van ma szabad tőkéje? Félő, hogy elsősorban a régi hatalom kiszolgálóinak, továbbá a külföldieknek. Érthető és helyes, hogy a kormány és a parlament el kíván kerülni egy olyan privatizációt, amely túlnyomórészt a régi apparátus tagjaira és külföldi vállalkozókra támaszkodik, amelyből kimaradnának a társadalom széles rétegei. Viszont ennek a jogos meggondolásnak – a késedelem az ára.

Rengeteg aggály merül fel az áruba bocsátandó állami vagyon értékelése körül is. Piaci bázis nélkül az értékelés megbízhatatlan; az állam attól tart, hogy ha túl alacsony az eladási ár – elkótyavetyéli vállalatait, ha viszont túl magasra szabja – nem talál vevőkre. Szerintem ezek az aggályok túlzottak. Egy állami vállalat annyit ér – egy fillérrel sem többet –, amennyit egy nyilvános aukción még éppen hajlandók adni érte. Pillanatnyilag ez az egyetlen piaci tényező, amelyre támaszkodni lehet.

Az államot, mint eladót, habozásra készíti az infláció is: attól fél, hogy az összeg, amit ma a vállalatáért kap, rövid időn belül már jóval kevesebbet ér. Viszont éppen ezért ösztönzi a privatizációt az infláció – a potenciális vevők számára. Az állam szűklátókörűen jár el, ha a privatizációt elsősorban bevételi forrásnak tekinti. A folyamat igazi rendeltetése az, hogy a hatékony piacgazdaságot megalapozza.

Viszont jó koncepciónak látszik a kormány úgynevezett „előprivatizációs programja”, a vendéglátás, a kiskereskedelem és a szolgáltatások területén. Ebben a szektorban kevesebb tőke is elegendő az induláshoz, könnyebben felmérhető a vállalkozó kockázata, és ilyen körülmények között viszonylag gyorsan létrejöhet a kisvállalkozók hatalmas serege. Rendkívül fontos, hogy késedelem nélkül megkezdje működését egy olyan speciális bank, amely állami alapból – elsősorban az állami vagyoneladásokból befolyt összegekből – kedvezményes kölcsönökkel finanszírozza az állami vagyon megvásárlását és új vállalkozások beindítását. Az új tulajdonosok

sokasága máról holnapra nem hívható életre. Viszont most kell megkezdeni az említett módszerekkel egy következetes folyamatot, amelynek az üteme – a magánvállalkozások tőkegyarapodása révén – belátható időn belül felgyorsulhat.

76. ÖSSZEHANGOLT AGGODALOM-HULLÁM

(1990. július 29.)

Itt már teljes marokkal belenyúltam a darázs-fészekbe. Pedig csak azt hangsúlyoztam, hogy nem kell feltétlenül tragédiának tekinteni, ha néhány, a diktatúra szolgálatában megöszült ember nyugdíjba vonul, vagy meg kell válnia a vezérigazgatói tisztségtől, amelyet évtizedekig töltött be a diktatúra évtizedei során. Továbbá nem tekintettem tragédiának azt sem, ha nem követelnek meg felsőfokú vállalkozói vizsgát olyan „kontároktól”, akik magángyógyszertárat nyitnak, noha „csak” gyógyszerési diploma van a zsebükben. Ez is elegendő volt, hogy Münchenben megkapjam a tiltakozó levelek tucatjait. Akkor még meglepett ezeknek a tiltakozásoknak a szenvedélyessége. Egy hölgy, aki tudomásom szerint a Szabad Demokraták táborához tartozott, közölte, hogy addig nagyon szerette és nagyra becsülte „higgadt, mértéktartó” műsoraimat – de most ennek mindörökre vége, a nagyrebecsüléssel együtt. Az azóta eltelt huszonkét esztendő ismeretében, különösen a Fidesz-kormány ellen irányuló összehangolt és mértéktelen kampány ismeretében, ma már értem az akkori szenvedélyes felháborodást. Mindig az váltja ki, ha valaki kicsiben vagy nagyban hozzá mer nyúlni egy uralkodó réteg, a diktatúra szolgálatában kialakult társadalmi elit előjogaihoz és vezető pozícióihoz, illetve azokat kétségbe merésze vonni. Ahogy az elitváltás óhatatlanul teljes végrehajtásra kerül, ez az örjöngés mind szertelenebbé válik.

Nem kell indokolnom, miért örvedetes, hogy Magyarországon a rendszerváltozás nem a dráma műfajában bonyolódik le, de ennek áraként el kell véselnünk, hogy a komédia, sőt olykor a kutyakomédia elemei kerülnek előtérbe. Például napról napra értesülünk a sajtóból, rádióból, tévéből – de gondoskodnak erről az érdekeltek is –, hogy az ország szerencséjére szakemberek kiváló gárdája áll rendelkezésre a sajtó, rádió, TV vezető posztjain, sőt a középposztokon is, s hogy hasonló a helyzet a gazdaság, a kulturális irányítás, a diplomácia

parancsnoki hídjain, sőt még azok közelében is – és csak a rendszerváltás megrögzött fanatikussai gondolhatnak arra, hogy leváltsák ezeket a kiváló szakembereket. A régi szakértelem, a régi tapasztalat megbecsülése - negyven év után első ízben – reneszánszát éli. Miután a kommunista diktatúra genéziséhez tartozott, hogy minden területen kontár, szakképzetlen, de politikailag megbízhatónak tekintett gárda foglalta el a vezetői posztokat, miután négy évtizedig a kontraszelekció jellemezte a vezetői gárda kialakulását – és miután ez a gárda kiszolgálta a diktatúrát és vezetése alatt szép lassan tönkrement, lesüllyedt az ország –, miután mindez megtörtént, most ugyanez a gárda hirdeti: a bélistázás, a boszorkányüldözés szörnyű bűnébe esik, aki egy ujjal is hozzánk – illetve pozíciónkhoz – próbál nyúlni! Mi, régi szakemberek – nélkülözhetetlenek vagyunk, a szakképzetlen kontároktól óvakodni kell!...

Így aztán hatalmas felháborodás kíséri a Hungaroton hanglemezgyártó nagyvállalat vezetőjének leváltását, akit az a méltatlan tragédia ért, hogy csak az elmúlt huszonöt év során lehetett a cég vezérigazgatója, mert most ennek a kiváló szakembernek a pozíciójától meg kell válnia. És a szívnek is meg kell szakadnia, különösen, ha arra gondolok, hogy az illető már majdnem elérte a nyugdíjkorhatárt és a nyugdíja mégiscsak kevesebb lesz, mint a vezérigazgatói jövedelme, amely ugyebár tovább járt volna neki, ha a korhatár elérése után is vezérigazgató marad. Vagy itt van a kiváló, szakképzett diplomata esete, aki korábban Mexikó-városban képviselte a Magyar Népköztársaságot, s aki most is megpályázta, hogy a Magyar Köztársaság nagykövete legyen ugyanott, de az országgyűlési bizottság kicsinyes módon elutasította a kiváló szakembert, arra hivatkozva, hogy az illető a külügyminisztérium párttitkára volt, és így fennáll a veszélye annak, hogy az illető kénytelen lesz háttérbe szorítva, a minisztérium kötelékében dolgozni.

De súlyos tévedés lenne azt hinni, hogy ez a kampány csak a vezető pozíciókat félti. Egy budapesti riportból kiderül, hogy leállt a magángyógy-szertári engedélyek kiadása. Ennek kapcsán tudom meg, hogy a kérvényezőknek nemcsak gyógyszerészeti diplomával kell rendelkezniük, hanem vállalkozói, menedzseri tapasztalatokkal is. Ők tehetnek róla, ha a felsőfokú vállalkozói vizsgát nem tették le, és az a kívánságuk, hogy a piacon szeretnék letenni a vizsgát – nyilván csak kontár mivoltukat bizonyítja. Egy másik hírben az állami kiskereskedelem illetékesei fejezik ki aggodalmaikat amiatt, hogy netán rövidesen szakképzetlen maszekok áradata lepi el ezt a területet, súlyosan károsítván a patinás szakma – mármint az állami kiskereskedelem – érdekeit. Megint csak a szakképzetlen kontárok seregétől van szó, akik

a „szakmai elit” védett pályáin szeretnének végre szintén labdába rúgni. Remélem, hogy minél többen vannak. Remélem, hogy minél többen lesznek.

77. MI TÖRTÉNIK, HA A KORMÁNY CSÖKKENTI AZ ÁRAKAT?

(1990. augusztus 24.)

Ez a rövid írás egy kommentársorozat egyik példája. A sorozat célja az volt, hogy néhány percben megvilágítsa: miért nem tanácsos önkényes állami beavatkozástól várni egy-egy gazdasági panasz megoldását. Másik célja abban állt, hogy bizonyítsa: nincs olyan központi gazdasági intézkedés, legyen az bármilyen jó szándékú, amelynek csak pozitív következményei vannak. A harmadik, végső célt pedig úgy lehet megfogalmazni, hogy a sorozat a gazdasági tájékozottság bővítésére törekedett. Ha ugyanis ez a tájékozottság alacsony színvonalú, mindig akadnak demagóg politikusok, akik egyszerűnek látszó, patent megoldásokat kínálnak. Ha például sokan panaszkodnak a magas árak miatt, nem lenne egyszerűbb, ha a kormány rendeleti úton csökkentené az árakat?

A javakat nem magáért a termelésért állítjuk elő, hanem csakis azért, hogy a társadalom körében felosztásra és ezzel felhasználásra kerüljenek. De felosztani csak azt lehet, amit megtermeltünk, vagy – hazai termelés árán – külföldről beszereztünk. Ami felosztható, az mindig véges, behatárolt mennyiség, és a társadalom egésze mindig többet szeretne felhasználásra megkapni, mint amennyi rendelkezésre áll. Ebből adódik a gazdaság alapkérdése, amely olyan régi, mint az emberiség: hogyan lehet elosztani a rendelkezésre álló javakat a társadalom tagjai között?

A kérdésre a piac adja a kézenfekvő választ: pontosan annyi árut bocsát rendelkezésre, amennyit a társadalom tagjai a piaci áron még képesek, vagy hajlandók megvenni. De ez sem tökéletes megoldás, hiszen mindig többet szeretnének megvenni, mint amennyire az árak alapján képesek vagyunk. Kísérletezhetünk más megoldásokkal. Kikényszeríthetjük, hogy a kormány csökkentse az árakat – azért, hogy mindenki többet tudjon vásárolni. De ez a lépés nem növeli, hanem csökkenti a felosztható javak mennyiségét, mert

alacsonyabb áron a javak termelése kevésbé jövedelmező. Azt hisszük, hogy többet tudunk vásárolni, de valójában kevesebb áll rendelkezésünkre.

Mi történik tehát? Eddig az árakon keresztül versenyeztünk egymással mi, a társadalom tagjai a felosztandó javakért – most, miután a kormányunk csökkentette és rögzítette az árakat, a verseny kiéleződik, és más eszközökkel kell megvívnunk. Például feláldozhatjuk szabadidőnk egy részét, és beállhatunk a sorba az üzletek elé. Ez is verseny: Aki előbb áll sorba, vagy tovább bírja türelemmel, megnyeri – a többiek rovására. Kikényszeríthetjük jegyek kiosztását is, hogy a javakból mindegyikünk egyenlő mennyiségben részesüljön, de ezzel kizárjuk annak a lehetőségét is, hogy annyi áruhoz jussunk hozzá, amennyihez szeretnénk. Próbálkozhatunk más eszközökkel is: szívesseget tehetünk annak, aki a szűkös javak elosztásában ezt a mi javunkra hajlandó viszonzni, de ez a „szívessege” is olyan szolgáltatás, amelynek ára van, és ezt az árat meg kell fizetnünk. Felhasználhatjuk személyi összeköttetéseinket – feltéve, hogy vannak ilyenek –, de fel kell fedeznünk, hogy ezzel a verseny legingoványosabb mezejére léptünk, ahol a javakhoz való hozzájutás árát veszélyes és szövevényes formában kell megadnunk. És ha kifogytunk az ötletekből, még mindig felfedezhetjük, hogy van fekete piac, a valódi piac költséges és kockázatos pótléka, ahol jóval magasabb árat kell fizetnünk annál a piaci árnál, amelynek korábban a csökkentését követeltük.

De fontolóra vehetjük azt is, hogy mégiscsak jobb az elosztást a piacra bízni. Nem tökéletes megoldás. De talán jobb, mint az összes többi.

78. AZ MSZP VAGYONELSZÁMOLTATÁSÁRÓL

(1990. szeptember 26.)

Ez a kérdés az első szabad választást követően nagyon előtérbe került, de máig sem veszítette el időszerűségét.

Majdnem 2 400 oldalt tesz ki a számvevőszéknek átadott dokumentum. Az MSZP vagyonszámolásáról van szó, amely a vagyoneleltárt is felöleli. Az állampárt utódpárja egy éven belül immár harmadízben kényszerül ilyen lépésre. Tavaly november közepén – egy tavaly októberi kormányhatározat

alapján – még csak vagyonszámlát készített, amelyet nem egészített ki tétel- és vagyoneleltár. Röviddel ezután tartották meg az emlékeztető „négykérdéses” népszavazást, amelynek során az egyik kérdésre adott 95 százalékos „igen” az MSZP-t vagyonával való tétel-elszámlásra kötelezte. A márciusban benyújtott dokumentum sem elégítette ki teljes mértékben a számvevőszék, amely azt csak úgy mond, „közbeneső vagyoni állapotot rögzítő mérlegnek” volt hajlandó tekinteni. Most, a harmadik elszámolás már a vonatkozó törvény parlamenti elfogadása után – és feltehetően ahhoz alkalmazkodva – készült. A folyamatos dokumentumgyártás is érzékelteti, hogy ebben az ügyben világos, egyértelmű helyzet mindmáig nem alakult ki. És ezen az sem változtat, hogy az MSZP időközben kiürítette, illetve átadta ingatlanvagyonának túlnyomó részét, hogy fölszámolták a korábbi pártvállalatok zömét. Nem világos ugyanis, hogy a pártvagyon pusztán számbavételén túl mit is jelent az „elszámoltatás”; nyilván a vagyon eredetének, illetve jogosultságának vizsgálatát is jelenti – mert csak ennek alapján lehet eldönteni, hogy az MSZP mit köteles visszaadni, és mi az, amit megtarthat mint úgy mond „jogosan szerzett tulajdont”. De itt nyomban felmerülnek az indokolt kérdések: milyen kritériumok alapján lehet megállapítani, hogy melyik tulajdonrész „jogosan szerzett”, és melyik nem az? Juthat-e egyáltalán „jogos vagyonhoz” egy olyan állampárt, amely a jogot megkerülve, a jogon kívül működve egy egész ország erőforrásaival kénye-kedvére rendelkezik?

Az úgynevezett „jogos vagyonszám” kétértelműségére jó példa a tagdíjakból származó bevétel. Az MSZP azt állítja, hogy ez vagyonának „jogos” forrása volt – és így az ebből keletkezett vagyonszám is „jogos”, hiszen a párt tagjai fizették be szabad elhatározásukból, a társadalom megkárosítása nélkül. Formailag egészen tetszetős ez az érve, de tartalmilag annál kevésbé. Mert nyilvánvaló, hogy csak egy diktatúrát gyakorló állampárt képes az összklósság mintegy 10 százalékát kitevő taglétszámot összerakni – szabadon manipulálva az emberek félelmét, kényszerhelyzetét, karriervágyát, opportunizmusát, megalkuvási készségét. Mint ahogy az állampárt érvényesítette is ezt a képességét – kivétel nélkül minden országban, ahol a hatalmat gyakorolta. Nos, ennek ismeretében, mennyire jogos az MSZP vagyona, amely az egykori állampárt tagdíjbevételeiből halmozódott fel?

A tavaly novemberi népszavazás után ezt a zűrzavart megelőzhette volna egy olyan törvény megalkotása, amely „tabula rasa”-t csinál és teljesen új lapot nyit: a teljes vagyonszámlázására kötelezi az MSZP-t és nyomban ezt követően – a törvényben lefektetett méltányos és egyenlő kritériumok alap-

ján – minden pártnak, az MSZP-nek is, annyi vagyont és ingatlant juttat, amennyi működésükhöz feltétlenül szükséges. Persze, hiú remény lett volna azt várni, hogy egy ilyen törvényt az akkori összetételű parlament hajlandó lett volna megszavazni, vagy akár megfontolás tárgyává tenni.

Így aztán a vagyon visszaadásának mértékét lényegében az MSZP maga döntötte el – persze, annak a politikai, társadalmi, erkölcsi nyomásnak a függvényében, amely a változások nyomán mind nyomasztóbban nehezedett a Szocialista Pártra, s melyben szerepet játszottak helyi kezdeményezések is, amelyek kikényszerítették egyes ingatlanok kiürítését. De ennek a sajátos elszámoltatásnak a kimenetele önmagáért beszél: az MSZP ma, a harmadik elszámolás elkészültekor is 364 ingatlan épülettel rendelkezik, ami többszöröse annak, amit a többi párt együttesen magáénak mondhat.

79. A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS CSÖDDE JUTOTT RENDSZERE

(1990. október 22.)

Az itt elmondottak, sajnos, hozzá kell tennem, nemcsak a szocializmus országaira, hanem számos nyugat-európai országra is érvényesek. Kétségtelen, hogy az előbbiektől jártak a gátlástalan felelőtlenségben, amikor kedvező népesedési tendenciák állandósulására és a gyors gazdasági növekedés örökös fennmaradására építették a nyugdíjak jövőbeni megalapozottságát. De kisebb-nagyobb mértékben elmaraszthatók ezen a téren olyan országok is, ahol nem volt szocialista diktatúra.

A „létezett szocializmus” öröksége, sajnos, nagyon is létezik. Például a társadalombiztosításban még jó ideig velünk lesz. A most bejelentésre váró átfogó reform csupán kezdete lehet egy hosszú folyamatnak, amely a jövő fedezetének felhalmozásához szükséges. Az úgynevezett szocialista állam ugyanis négy évtizedig nem hogy rosszul, de egyáltalán nem sáfárkodott a befizetett társadalombiztosítási járulékokkal – egyszerűen nem gondoskodott a jövőről...

Magyarországon a kommunista hatalomátvételig a társadalombiztosítás „váromány-fedezeti” típusa működött. A lényege ugyanaz volt, mint minden

biztosításnak: minden biztosított a maga későbbi nyugdíjára fizette be a havi járulékot, illetve munkaadója fizette, de ezen a címen kisebb-nagyobb összegeket levonhatott az illető keresetéből. A társadalombiztosítás a járulékokból tartalékokat halmozott föl és biztosan jövedelmező kötvényekbe, részvényekbe fektette. Így közvetlen összefüggés volt az évek során befizetett járulékok összege és a későbbi nyugdíj nagysága között: a járulékokból halmozódott fel az a tőke, amelynek jövedelme a nyugdíjat fedezte. Ugyanakkor a társadalombiztosítás állandóan számolt a jövőben felmerülő fizetési kötelezettségekkel, figyelembe véve a népesedési tendenciákat, a halandósági táblázatokat, az infláció mértékét, és a nagy számok törvénye alapján tudnia kellett – és tudta is –, hogy öt, tíz, húsz év múlva mekkora fizetési terhekkel kell szembenéznie. A járulékok összegét tehát úgy állapították meg, hogy az abból befektetett tőke jövedelme – a gondosan kalkulált kockázatok figyelembevételével – a mindenkori fizetési kötelezettséget fedezze. Ez a rendszer nem működött fogyatékoságok nélkül, de felelősségteljes volt, mert igazi biztosításnak felelt meg.

Ezt a rendszert a kommunisták 1952. január 1-jén felszámolták, a felhalmozott tőkét elvonták és elköltötték. Helyére lépett az úgynevezett „felosztó–kirovó” rendszer, amely már nem volt biztosítás. Úgy működött, hogy minden évben kiróttak annyi fizetési terhet, amennyi az adott évben felmerült – a költségvetésre, a vállalatokra, az egyénekre –, és figyelmen kívül hagyták mind a jövőt, mind a kockázatot. Semmiféle e célra előírányzott tőkebefektetésre nem került sor, mert a kommunista vezetés úgy okoskodott, hogy állandó és gyors gazdasági növekedés megy végbe, hogy egyáltalán nincs infláció, és hogy az aktív korosztály mindig gyorsabban fog növekedni, mint a nyugdíjasok rétege. Ez a rendszer ugyanis csak ezen feltételezések megvalósulása esetén képes működni. És miután e feltételezések sorra megdőltek, csak úgy lehetett működtetni, hogy évről évre emelték a járulékot, a mai rekordmagasságig, a társadalombiztosítás tőkéje helyett pedig hagyták felhalmozódni a társadalombiztosítás adósságait...

A magát „szocialistának” nevező államhatalom tehát az unos-untalan emlegetett társadalmi gondoskodást és távlati tervezést bűnös felelőtlenséggel pontosan ott mulasztotta el, ahol ez elengedhetetlen lett volna. A mai nyugdíjasok helyzete figyelmeztetés a mai keresők számára. És azok számára, akik most egy felelősségteljes társadalombiztosítás kialakításán fáradoznak.

80. HOL TARTANÁNK MA, HA 1956-BAN GYŐZ A FORRADALOM?

(1990. október 24.)

A kérdés a magyarországi sajtó hasábjain vetődött fel a 34. évforduló kapcsán, és én is próbáltam megadni a magam válaszát.

A kételkedés jogát – feltételezve, hogy józan, racionális módon gyakorolják – senkitől sem lehet elvitatni. Tanács Istvántól sem, aki a Népszabadságban megjelent cikkében az 1956-os magyar forradalom kapcsán hivatkozik rá. Fölteszi a kérdést: „Milyen társadalomban nőttem volna fel, ha győzött volna a forradalom?” – és ezzel máris igazolja a kételkedés jogát, hiszen erre a hipotetikus kérdésre nagyon sokféle választ lehet adni, de a kérdés természeténél fogva egyértelműen nem bizonyítható egyik sem, tehát mindegyik válaszban lehet kételkedni. Igen, a lelkes, derűlátó válaszokban is, ahogy ezt az említett cikk szerzője sugallja. Csak abban nem lehet kételkedni – legalábbis racionálisan nem –, hogy milyen volt az a társadalom, amelyben a cikk szerzője felnőtt, mert ez nem hipotetikus kérdés, és az elmarasztaló válasz egyértelműen bizonyítható, demonstrálható. De mindez jó alkalom számomra, hogy most egy-két perc erejéig én is gyakoroljak egy jogot, a kételkedéssel rokon jogot: a racionálisan alátámasztott hit jogát, és én is megadom a magam válaszát a kérdésre: mi lett volna, ha győz a forradalom?

Meggyőződésem, hogy létrejött volna egy parlamentáris demokrácia, amelyben érvényesülhettek volna az alapvető emberi jogok. Bizonyára nem fogyatékoságok nélkül, de ez jutott volna osztályrészül a társadalomnak, egy egész magyar generációnak. Vagy, ha önmagam hitében is kételkedni kívánok – akkor azt kell mondanom: ennek a reális lehetősége feltétlenül meg lett volna, hacsak a társadalom el nem rontja, veszni nem hagyja mindazt, amit kezébe ragadott, viszont tudom, hogy a forradalom eltiprása miatt ennek a lehetősége sem adatott meg a társadalomnak, kerek egyharmad évszázadig. Meggyőződésem, hogy legkésőbb a hatvanas évek kezdetéig létrejött volna a magyar piacgazdaság – a gazdasági életben folytatva azt a lendületet és alkotóerőt, amelyet a forradalom életre hívott. Az átmenet valószínűleg könnyebb lett volna, mint most, mert még létezett a régi vállalkozói réteg, mert csak években és nem évtizedekben kellett volna számolni a parancsuralmi idő-

szak terhével és örökségével; és talán egy tekintetben nehezebb is lett volna, mint most, mert egy győztes 1956-os forradalom után valószínűleg még tovább éltek volna az illúziók a „jó és hatékony szocializmusról” – nem úgy, mint most. Meggyőződésem, hogy a gazdasági fejlődést tekintve Magyarország osztozhatott volna a szomszédos Ausztria sorsában – megint csak biztos, hogy erre a reális lehetősége meglett volna –, elsősorban azért, mert már piacgazdaságként és a világgpiachoz szervesen kapcsolódva léphetett volna az 1960-as évek közepén megindult harmadik technikai forradalom időszakába. Egy semleges Magyarország aligha léphetett volna a Közös Piac tagjai közé, de nem vitás, hogy már az 1960-as évek kezdetétől szoros kereskedelmi szerződés szabályozhatta volna a közösséggel való kapcsolatait. Az is meggyőződésem, hogy nem halmozódott volna fel meddő módon egy 20 milliárd dolláros adósságteher kolonca. És abban pedig egészen biztos vagyok, hogy a mai társadalom erőt, bizalmat meríthetne az elmúlt harmincnégy évből, annak nehézségeivel, válságaival együtt is – ha megtakaríthatta volna a Kádár-korszakot.

Ez a magam hite és meggyőződése. Aki kételkedik a helyességében – szíve joga. De azt hiszem, melegen ajánlható, hogy magunkban próbáljunk válaszolni a kérdésre: mi lett volna, ha győz a forradalom? Ha a mai problémákra, feladatokra gondolunk – a kérdés nem feltétlenül hipotetikus...

81. POZSGAY IMRE KILÉPETT AZ MSZP-BŐL

(1990. november 8.)

Antall Józsefen kívül feltétlenül Pozsgay Imre játszott döntő szerepet a magyarországi rendszerváltás békés lebonyolításában. Ezért az utódpartból való kilépése megérdemelt egy kommentárt. De ennek során rá kellett mutatni arra is, hogy Pozsgay tizenhárom hónapot késett. Az MSZP-ből akkor kellett volna kilépnie, amikor az utódpart megalakult, tehát 1989 októberében. Így a lépésnek már nem volt politikai jelentősége – és azt hiszem, hogy ezt jól tudta Pozsgay is.

Majdnem pontosan egy esztendeje történt. A nevezetes „négykérdéses” népszavazáson a vélemények valójában csak az első kérdésben oszlottak meg –

de abban aztán alaposan: a szavazók 50,07 %-a mondta ki az „igent” – 49,93 %-kal szemben, ami azt jelentette, hogy 1990 januárjában a lakosság nem választ köztársasági elnököt, sőt valószínűleg a parlamenti választások után sem... Ez pedig Pozsgay Imre számára azt jelentette, hogy nemcsak köztársasági elnöki ambícióiról kell lemondania, hanem a magyar politikai életben is a korábbinál jóval szerényebb szereppel kell beérnie. Ilyen helyzetekben sokan szeretik fölvetni a kérdést: mi lett volna, ha másképpen történik, ha történetesen csak néhány ezer ember másként szavaz? Akkor ma Pozsgay lenne a köztársaság elnöke?

Az ilyen feltevések többnyire kissé idétlenek, de meggyőződésem, hogy bármennyire is szoros volt egy évvel ezelőtt ez az első kérdésről hozott döntés, olyan döntés volt, amely a társadalom érdekeit fejezte ki.

Most visszatekintve egyértelműen világos, hogy Pozsgay Imre a kulcsfontosságú 1988-as és különösen 1989-es esztendőben hatalmas szolgálatot tett a magyar társadalomnak. Nagy szerepe volt abban, hogy a diktatúrából a demokráciába való átmenet lényegében erőszak és nagyobb megrázkódtatások nélkül mehetett végbe. Pozsgay a kommunista párt és a hatalmi apparátus tagjaként vált a párt által kinevezett politikussá, de amikor az „igazság pillanata” elérkezett, vérbeli, igazi politikusnak bizonyult, mert az idők változását vette figyelembe, a társadalom érdekeit és a maga személyes politikusi érdekeit egyeztetette össze – és másodrangúnak tekintette a politikai pártot, amelynek pozícióját köszönhette.

Másodrangúnak tekintette – de szakítani mégsem tudott vele. És talán éppen ez volt Pozsgay tragikuma. 1989 januárjában egyetlen politikai mestervágással megváltoztatta a magyarországi színteret azzal a kijelentéssel, hogy 1956-ban népfölkelés volt – és ugyanez a politikus alig néhány héttel később egy olyan manipulált választási koncepciót fejtegetett egy brit lap munkatársának, amely előre biztosítaná a kommunista párt számára a miniszteri kulcspozíciókat, noha a választáson más pártok is indulnának. Hol követte el Pozsgay a hibát? Talán akkor, amikor a tavaly októberi pártkongresszus, illetve párfelbomlás idején megelégedett egy gyenge kompromisszummal, és nem lépett ki egyértelműen nemcsak a pártból, hanem az utódpártból is.

Most, jó egy évvel később, Pozsgay Imre megtette ezt a lépést. Aminek ma már természetesen nincs olyan jelentősége, mint amilyen egy évvel ezelőtt lett volna. Ettől a lépéstől Pozsgay Imre nem remélhet sem pozíciót, sem nagyobb befolyást. Annyi történt, hogy egy tapasztalt politikus levont néhány következtetést, különös tekintettel a Magyar Szocialista Pártra és a párt távlati kilátásaira.

82. NYUGTALANÍTÓ KÉRDÉSEK A TAXISBLOKÁD UTÁN

(1990. november 12.)

Ez a kommentár akkor hangzott el, amikor már lezajlott és rendeződött a taxisblokádnak ügye, és felmérések készültek arról, hogyan ítéli meg a hazai társadalom a történeteket. Sok tekintetben döbbenetesnek találtam a felmérések eredményeit. Döbbenetesebbnek, mint magát a blokádot.

Két felmérés készült a benzináremelést követő krízis társadalmi megítéléséről. Két különböző közvélemény-kutató intézet készítette, két különböző időpontban. Valóban azzal a szándékkal fogtam a két felmérés olvasásához, hogy megtudjam, hogyan ítéli meg a magyar társadalom ezt a válságot és a szereplőit, de hamarosan észre kellett vennem, hogy a felmérésekből más is kiderül. Maga a társadalom is megmutatkozik bennük – a válaszadók félelmeiben, beidegzettségében, abban, hogy természetesnek tartanak valamit, ami nem természetes –, és bevallom, ezt találtam az olvasmányban valóban érdekesnek, de sajnos, nyugtalanítónak is. Például nyugtalanítónak vélem, hogy a felmérések során mind a kérdezők, mind a válaszadók szemléletmódját magától értetődőnek tekintették az Érdekegyeztető Tanács ülésének az ország nyilvánossága előtt történő közvetítését. Pedig ez korántsem magától értetődő. A nyíltságnak, a szabad tájékoztatásnak ilyen esetben az a kritériuma, hogy a tárgyalás eredményét haladéktalanul nyilvánosságra hozzák és az érdekelt felek a nyilvánosság előtt véleményt mondanak róla. És semmiképpen sem az, hogy egy tévévetélkedő formájában menjen végbe az érdekek egyeztetése, ahol a többmillió nézősereg maga is érdekelt fél. Abban érdekelt, hogy lehetőleg minél alacsonyabb maradjon a benzin ára – eszerint ítéli meg a vitázók érveit, és ezzel természetesen maguk a vitázók is tisztában vannak.

Nyugtalanítónak találok azt is, hogy senki sem ütközött meg azon, kik is álltak egymással szemben ezen az alkudozáson. A munkaadók és a munkavállalók közös egyetértésben az egyik oldalon – és a kormány elmarasztalt szerepre ítelt képviselői a másikon. Ennek a groteszk felállásnak persze az a magyarázata, hogy az állam saját hatáskörében tartotta az üzemanyagok árának megállapítását. De azért az intézetek feltehetnék volna a kérdést: „Nor-

málisnak találja, hogy egy érdekegyeztető tárgyaláson a kormány maga is érdekelt fél?"

És különösen nyugtalanítónak találok, hogy a válaszadók határozott különbséget tettek a kormány és a rendőrség szerepének, magatartásának megítélésében. Az egyik felmérés során a válaszadóknak az iskolai osztályzáshoz hasonlóan minősíteniük kellett az események főbb szereplőit. A legmagasabb átlagosztályzatot a „rendőrség” kapta, és a hosszú skála alján a legalacsonyabbat a kormány és a belügyminiszter. A rendőrség tehát jelesre vizsgázott, míg a rendőrséggel rendelkező kormány és a rendőrségnek a kormányon belüli közvetlen irányítója, a belügyminiszter – elégtelen osztályzatot kaptak. Hogyan lehetséges ez? Talán csak nem úgy, hogy a rendőrség Magyarországon a kormánytól független intézmény? Talán csak nem úgy, hogy ilyen esetekben a rendőrség maga dönti el, hogy milyen magatartást tanúsít?

Ezt még kérdezni is ijesztő – és nyilván nincs is így. De ha nincs így, miért hálásak a rendőrségnek azok, akik a rendőrséget irányító kormányt elmarasztalják? Tulajdonképpen ez is ijesztő kérdés...

83. SZOVJET PÁNCÉLOSOK VILNIUSZBAN

(1991. január 17.)

Igen, megjelentek. Emberéleteket is követelt a megjelenésük. De szerencsére nyilvánvaló volt az is, hogy a hazugság és az erőszak félelmetesen összehangolt módszere, amely annyiszor bevált, amíg Moszkva birodalma még olajozottan működött, a felbomlás időszakában már visszafelé sült el, és tovább gyorsította a bomlás folyamatait.

A litvániai események ismét emlékeztetnek bennünket arra, hogy a szovjet birodalmat fennállása óta a hazugság és az erőszak sajátos kombinációja tartja össze. Mint a gasztronómia vagy a toxikológia példái is igazolják, a recept hatékony alkalmazása nem az alkotóelemek ismeretétől, hanem azok „sajátos kombinációjától” függ. A Szovjetunió esetében a recept addig bizonyult hatékonnak, amíg a hazugság és az erőszak egységbe fonódó teljes összhangja érvényesült. Ez az összhang az elmúlt öt év során végleg felbomlott a Szov-

jetunióban: a totális hazugság és a totális erőszak sztálini harmóniájának – szerencsére – mindörökre befellegzett. Mindenesetre a vilniusi példa is ezt igazolja.

A hazugság – az erőszak igazolásának kísérlete – régi példák szálnalmas utánzata. Kádár János és Babrak Karmal néhai forradalmi kormányának litvániai hasonmása az úgynevezett Nemzetmentő Bizottság, amelynek meg nem nevezett tagjai felkérlik a Litvániában tartózkodó szovjet haderő parancsnokait, hogy legyen a bizottság segítségére a teljes káosz elkerülésében, a rend helyreállításában. A parancsnokok – akik állítólag azért érkeztek csapataikkal Litvániába, hogy a katonai szolgálatot megtagadó litván fiatalokat összefogdossák – készséggel teljesítik a bizottság kérését, a testület legitimációját nem firtatják, viszont semmibe veszik a szabadon választott litván parlament és kormány legitimációját, megszállják a rádió és a televízió központját, valamint más középületeket, kijárási tilalmat hirdetnek – és mindezt az említett titokzatos „bizottságra” hivatkozva teszik. Továbbá: az akciót közvetlenül megelőzően a Szovjetunió államelnöke, Gorbacsov, ünnepélyes ígéretet tesz – az 1956. október végi moszkvai pártnyilatkozat és a csehszlovákiai bevonulást két héttel megelőző pozsonyi fogadalmak szellemében –, hogy nem kíván erőszakot alkalmazni, hogy a vitás kérdéseket Moszkva és a litván kormány között békés úton kell megoldani. Az agressziós lépéseket követően azonban Gorbacsov egyáltalán nem vall színt, úgy tesz, mintha semmi köze nem lenne a dologhoz. Holott nemcsak az említett ellenkező előjelű, ünnepélyes ígéret révén van köze hozzá, hanem azért is, mert a közelmúltban nagy és sikeres erőfeszítést tett annak érdekében, hogy a törvényhozás őt, Gorbacsovot, rendkívüli elnöki hatáskörrel ruházza fel. Miután ezt a hatáskört megkapta, nyilván ő a felelős minden fontos fejleményért, ami a Szovjetunióban történik. De Gorbacsov helyett csak a szovjet kormány belügy- és hadügyminisztere nyilatkozik –, és mindketten azt állítják, hogy a hadsereg litvániai fellépése nem moszkvai parancsra történt, szó sincs róla, a parancsnokok maguk határoztak így.

Az elmondottak feltárják, hogy a hazugság és az erőszak összhangja felbomlott, hogy a kettő különösen aljas és különösen ostoba kombinációjával van dolgunk. Átlátszóan ravasz az időzítés: Budapest és Szuezi egykori végzetes történelmi szinkronját másolva a Szovjetunió akkor kívánja egy kis ország függetlenségét felszámolni, amikor a világ lélegzet-visszafojtva figyeli a visszaszámolás végét a Perzsa-öbölben... De mégis ostoba az időzítés, mert az öböl menti drámának is történetesen ugyanaz az oka. Az, hogy felszámolták egy

kis ország – Kuvait – függetlenségét. Ezek után már szinte érdektelen a kérdés, hogy Gorbacsov ebben az ügyben milyen szerepet játszik: ő az, aki személyesen irányítja az agressziós lépéseket, vagy pedig a hadsereg és a KGB vezetői, akik azt – akár Gorbacsov tudtával, akár a tudta nélkül – megtehetik? Ami hamarosan elválík, de az már most biztos, hogy egy korszak végéhez érkezünk: a Gorbacsov névvel fémjelzett peresztrójka lezárul, és a birodalom felbomlásának különösen kritikus és veszélyes, konvulziókat hozó szakasza bontakozik ki.

84. A LITVÁNIAI ESEMÉNYEK ÉS GORBACSOV KETTŐS ARCA

(1991. január 17.)

Ez a kommentár a vilniuszi események idején, azok teljes hevületében íródott. Utólag olvasva, talán túlságosan kíméletlennek tűnik Gorbacsovval szemben. De mégsem igazságtalan, mert kifejezi és felfogja Gorbacsov tragédiáját. Reformer kívánt lenni – de következetesen nem tudott azzá válni. Időről időre rákényszerült, hogy diktátor legyen – de következetesen az sem tudott lenni. Az ilyen vezető mindig elbukik.

A Vilniusban és Rigában elkövetett agressziók első, közvetlen áldozatait természetesen a balti nemzetek, a litvánok, az észtek és a lettek. De van egy illusztris moszkvai áldozata is ezeknek az akcióknak: a Szovjetunió államelnöke, akit még e legutóbbi vasárnapig is – ha nem is a Szovjetunióban, de szerte a világon – „Gorbacsov, a Reformer” néven emlegettek. Ennek a mítikus, Nobel-békedíjjal jutalmazott személyiségnek a tragikus bukása több szakaszban következett be: vasárnap kora reggel a vilniuszi utcákon kezdődött, a hét elején Moszkvában folytatódott, amikor egy most élre tört szovjet politikus – „Gorbacsov, a Diktátor” – szemrebbenés nélkül állította, hogy ő nem adott utasítást a szovjet haderő vilniuszi akcióira, gyorsan hozzáfűzve, hogy ha ennek áldozatai voltak, az nyilván az áldozatok hibája. Végül „Gorbacsov, a Reformer” bukása szerdán vált véglegessé, amikor utóda, „Gorbacsov, a Diktátor” az alig öthónapos sajtótörvény felfüggesztését indítványozta a szovjet törvényhozás ülésén.

Gorbacsov, a Diktátor, aki szemlátomást szeretné visszacsinálni mindazt, ami elődje, Gorbacsov, a Reformer időszakában kibontakozott, a maga módján nagyon logikusan próbál eljárni. A változások annak idején a „glasznosztj”-tyal, a szólásszabadság korlátainak a döntögetésével kezdődtek – ez tette lehetővé, hogy később maguk a politikai és gazdasági reformok, amelyek „peresztrójka” néven foglaltak össze, formát öltsenek. A diktátor Gorbacsovnak a vilniuszi akciók nyomán gyorsan rá kellett jönnie, hogy ezt a sorrendet a reformépítmény lebontása során is be kell tartani: először a glasznosztjot kell felszámolni, így a sajtó szabadságát is, mert e nélkül bizony nagyon keserves, sőt kétséges kimenetelű a reformok felszámolásának feladata.

Gorbacsov, a Diktátor tehát javasolta a törvényhozásnak, függesszék föl a tavaly augusztusban hozott liberális sajtótörvényt – amit még elődje, a másik Gorbacsov kezdeményezett – és érvényesítsék a törvényhozáson, illetve annak szervein keresztül a sajtó objektivitását. Mert ugyebár nem lehet objektívnek nevezni – így Gorbacsov – a Moszkvai Hírek című hetilapnak a vilniuszi eseményekkel foglalkozó riportját, amely „egy olyan rezsim bűnét” emlegeti, amely nem hajlandó lelépni a színről, vagy nem áthat olyan fényképet közölni, amely egy szovjet tank által üldözőbe vett férfit örökít meg, aki kezében a litván zászlót szorongatja. Nem, az új szovjet rendben nyilván olyan riportokra van szükség, amelynek a moszkvai TV 600 *másodperc* című műsora nyújtotta iskolapéldáját. Ebből kiderült, hogy a litván nacionalisták véres faji pogromokra készülődtek – ezt gátolta meg a szovjet hadsereg jótékony közbelépése, amelynek természetesen nem voltak áldozatai. Akiket Vilniusban most ünnepélyesen eltemettek – szívroham és utcai baleset következtében veszítették életüket. Nos, a reformok lebontásához ilyen objektivitásra van szükség. A jelek szerint ez az a bizonyos „konstruktív dialógus”, amiről Gorbacsov, a Diktátor javaslata indoklásában hivatkozott.

De bármennyire tragikus és egyúttal visszataszító is a gorbacsovi metamorfózis – a helyzet nem reménytelen. Gorbacsov, a Diktátor tulajdonképpen még nem diktátor, csupán az szeretne lenni. A törvényhozás nem fogadta el a javaslatát, és nem függesztette fel a sajtótörvényt. A szibériai bányászok sztrájkra készülnek a balti intervenciók miatt. Vasárnap tiltakozó nagygyűlés lesz Moszkvában ugyanezen ügyben. És bizonyára lesznek hírközlő szervek a Szovjetunióban, amelyek minderről a valóságnak megfelelően beszámolnak. Gorbacsov, a Reformer megbukott – de a reformok vele még nem buktak el. Nem hiú a remény, hogy Gorbacsov, a Diktátor, kudarcot fog vallani.

85. AZ ÖBÖLHÁBORÚ – SZTÁLINISTA SZEMSZÖGBŐL

(1991. január 18.)

Talán furcsa választásnak tűnik, hogy az öbölháború idején a Munkáspárt nyilatkozatáról írtam kommentárt. De nem volt rossz választás. Mert volt egy őszinte és volt egy hazug utódpartja az MSZMP-nek. A Munkáspárt volt az őszinte utódpart. Ők véleményt mondtak az öbölháborúról, úgy, ahogy elmondhatták volna negyven évvel korábban is. Igen, szemlétemást eljárt felettük az idő. Erről tanúskodott a nyilatkozatuk. És ezért gondoltam, hogy érdemes felhívni a figyelmet erre a nyilatkozatukra.

Az MSZMP vezetőire is érvényes Talleyrandnak a Bourbonokról tett megállapítása: „Semmit sem tanultak, semmit sem felejtettek!” Ezt tanúsítja az öböl menti háborúról kiadott nyilatkozatuk is. Az embernek az az első benyomása, hogy negyven évvel ezelőtt fogalmazták a Magyar Dolgozók Pártja illetékesei. De aztán még egyszer megnézem a dátumot: nem, nincs tévedés, és a szövegben nem Koreáról van szó, hanem Irakról, a szerzők pedig az eufemisztikusan hangzó „munkáspárt” illetékesei. Csupán ez érzékelteti, hogy a jelenben vagyunk – de a háború magyarázata a sztálinizmus zárt világába vezet vissza bennünket. Ebben a világban – akár Alice Csodaországában – minden tótágast áll, minden fordítva van, de ezen senki sem lepődik meg, mindenki természetesnek veszi. A háború ugyebár az amerikaiak és szövetségeseik érdekeit szolgálja, akik hatalmukat ki akarják terjeszteni az öböl népeire, meg akarják kaparintani az arabok olajkincsét és – jól figyeljünk! – kihasználják azt, hogy a Szovjetunió saját belügyeivel van elfoglalva. Valóban, el van foglalva a balti népek újbóli gúzsba kötésével – emiatt nincs ideje önzetlenül a megtámadott iraki nép segítségére sietni. Ami szemlétemást nagyon elszomorítja a nyilatkozat szerzőit. Viszont nem hagyják zavartatni magukat olyan lényegtelen körülménytől, hogy ebben a háborúban a Szovjetunió is az amerikaiak szövetségese, ahogy az arab országok nagy többsége is ehhez a szövetséghez tartozik. Ők csalhatatlan ösztönnel a lényegre ragadják meg, az agresszor Szaddam Husszeint azonosítják „az öböl népeivel” – mint ahogy valamikor egy másik sztálinista népmesében az agresszor Kim Ir Szen a megtámadott Észak-Koreát is megtestesítette...

De azért ne feledjük, az ilyen örült mesékben is megbújik a haszonlesés. Megpróbálom nyomon követni emesempéék logikáját. Ha nincs háború, az amerikaiak szövetsége – függetlenül attól, hogy kik tartoznak oda – nem képes befolyásolni az olaj árát. Az öböl népei – lásd Szaddam Husszein – fogják megszabni. Ez esetben az is elképzelhető, hogy hordónként száz dollárba kerül majd – ennyiért kell az ellenforradalmi magyar kormánynak is a Szovjetuniótól megvennie –, ennek következményeibe viszont ez a kormány, sőt az egész új ellenforradalmi rendszer bele fog bukni. És akkor eljőhet a mi időnk – az emesempééké különösen –, ha addigra a Szovjetunió sem lesz többé „saját belügyeivel” elfoglalva.

De hát – mindez mese. Örült, sztálinista mese. Csak kérdés, hogy azok is tudják-e ezt, akik az MSZMP nyilatkozatát megfogalmazták?

86. EGY SZABADÚSZÓ RIPIORTJA SCHLESWIG-HOLSTEINBŐL

(1992. április 19.)

1991 tavaszán kiváltam a SZER kötelékéből, korai nyugdíjazásomat kértem, mert úgy éreztem, hogy a magyarországi kommunista diktatúra bukásával elvégeztem feladatomat és kiegyenlítettem egy számlát. Beköltöztünk feleségemmel Schleswig-Holstein-i házunkba, távol Münchentől és a világtól. Mint a rádió szabadúszó, külső munkatársa időről időre még küldtem néhány riportot Münchenbe. De milyen helyi téma akad Németország legészakibb tartományában, nem messze a dán határtól? Például a helyi bolhapiacok. Az ezeken nyert benyomásokat foglaltam össze.

Vadász Jánost hallják, Schleswig-Holsteinből – Németország legészakibb és talán legvidékibb, legfalusiasabb tartományából. Hamburg végtelenül távolinak tűnik ebben a bukólikus környezetben – noha alig ötven kilométer a távolság. És mégis – kétségtelen, hogy mindaz a változás, új elem, átalakulás, amit a chaplini „modern idők” örök kategóriája hordoz – ebben a vidéki atmoszférában világosabban érzékelhető, mint a nagyvárosban. Mert itt minden közelebb van. Vegyük például a nyárspolgári előítéletek leomlását, vagy

ha úgy tetszik, annak az ízléskörnek a drámai kitágulását, amelyet továbbra is „nyárspolgárinak” jelölhetünk. A transzvesztita show már elérte a szomszédos kisvárost, és a helyi vállalkozó kedvű farmer pajtájában már módomban állt megtekinteni a falu amatőr hastánc klubjának bemutatóját, amely hagyomány Kaliforniából származott ide, Schleswig-Holsteinbe. És mint értesültem, polgári hölgyek számára nagyon egészséges gyakorlat. Nem is beszélve a teljes polgárjogot nyert bolhapiacról, amelyet valamelyik közeli faluban, kisvárosban minden héten megrendeznek. A használt tárgyak eladása-vétele korábban csak nagyvárosban volt elképzelhető és erkölcsileg megengedhető – zálogházak személytelen közegében, egy Petticoat Lane, vagy Teleki tér, vagy egy Ecseri úti piac majdhogynem alvilági környezetében. Ma már a bolhapiac a vidéki élet egyik derűs mozzanata. Az egyik közeli faluban, Quarnstedtben minden év júliusában a határ menti legelő a színhelye a tartomány legnagyobb bolhapiacának, amelyre messze földről érkeznek a használt holmik árusítói. A bolhapiac intézménye télen sem szünetel és valóban olyan általánossá vált, hogy – jellemző német alapossággal – katalógust adnak ki, melyből értesülni lehet, hogy hol, mikor rendeznek bolhapiacot, különös tekintettel a szakosításra, azaz a régi érmék, bélyegek, sördeklék és antikvár könyvek piacára.

Télen és most, kora tavasszal, amikor még csípős az időjárás, a bolhapiac színhelye valamilyen alkalmas nagyobb helyiség, szérű vagy pajta, esetleg raktárépület, ahol természetesen bérleti díjat kell a kiállítóknak fizetniük. A helyiség előtt, a szabadban találjuk a bolhapiac legérdekesebb részét – itt árusítanak azok, akiknek nincs pénzük bérleti díjra. És természetesen ez a bolhapiac nemzetközi szekciója is: az árusok Lengyelországból, Oroszországból és a balti államokból hozták el portékáikat. És itt helyezkednek el a törökök is, akik bódéikban a közönség falatozásáról gondoskodnak...

A nemzetközi szekciót a lengyelek dominálják – nekik alig 500–600 kilométer a távolság, amíg ideérnek –, de meg kell vallanom, hogy felkínált választékuk meglehetősen egyhangú. Eltekintve a szép népi hímzésektől és a Balti-tenger partján szabadon gyűjthető borostyántól, makacsul a letűnt kommunista birodalom kellékeit kínálják – és attól félek, ennek már nincs piaca Schleswig-Holsteinben. Talán még tavaly, az újdonság erejével hatott egy lengyel állambiztonsági ezredes teljes díszegyenruhája – természetesen kitüntetésekkel együtt –, de ma? Kizártnak tartom, hogy akad rá érdeklődő. Talán a magamfajta külön emigráns venné fontolóra, hogy holmi elégtételként, bizarr trófeaként kiakasszam – szigorúan házam pincehelyiségében –

a lengyel ávos jelmezt, vagy éppen Łódź város élüzemének vándorzászlaját (hogy felidézzem az egyik kiállított tárgyat), de jobban meggondolva a dolgot, ez is lehetetlen, hiszen ha bármelyik német nyárspolgár szomszédom megpillantaná ezt a holmit a házamban – akár a pincehelyiségben is –, hiába magyaráznám neki a trófea-motívumot, örökre elkönnyvelne, mint volt komcsi titkosrendőrt, aki nosztalgiából őrzi egykori szörnyű mestersége emlékeit. Ennyire, hála Istennek, nem épült le a nyárspolgári előítélet Schleswig-Holsteinben – és ezt nagyon helyeslem. Tehát csupán egy sárgaréz pitykét vesznek a lengyeltől – mert ebből is van bőven választék. A filmekből úgy értesülök, hogy a hadseregből kidasztott tisztnek az egyenruhájáról – ünnepélyes ceremónián – levágják a gombokat. Most van egy ilyen gombom. Trófeának, elégtételnek, ez is valami...

KALANDOZÁS A FASIZMUS KÖRÜL

(2009)

Az 1950-es évek első felében, amikor Budapesten egyetemre jártam, minden felsőoktatási intézmény tantervében kötelező és kiemelkedő helyet foglalt el két tantárgy: a „marxizmus” és a „politikai gazdaságtan”. Mindegy volt, hogy milyen pályára készültek az illető egyetem vagy főiskola hallgatói, akár orvosok kívántak lenni, akár tanárok, geológusok vagy mérnökök – ezt a két tantárgyat nem úszhatták meg. A diktatúra megkövetelte, hogy minden érdekelt fél úgy viselkedjék, mintha komoly tudományágak elsajátításáról lenne szó, amelyek behatoló ismerete nélkül lehetetlen betölteni bármilyen értelmiségi hivatást. Volt tanszék, professzor, docens, voltak adjunktusok, tanársegédek, működött a teljes hierarchia, megtartották az előadásokat és a szemináriumi gyakorlatokat, lebonyolították a kollokviumokat, szigorlatokat, államvizsgákat; valóban úgy festett a dolog, mintha a hatalom arra számította, hogy így módon ölt majd formát az ideológiailag képzett, marxizmus–leninizmussal átitatott új „professzionista elit”. Ezen a téren a rendszer nem tett semmiféle engedményt. Történetesen a II. számú budapesti belgyógyászati klinika könyvtárosa voltam, amikor lezajlott a hírhedt „Haynal-ügy”. Haynal Imre egyetemi tanár, egyúttal a klinika igazgatója, nem csupán nemzetközi hírű szívspecialista volt, hanem kolerikus ember is, aki nehezen rejtette véka alá a véleményét, ha felingerelte valami. Például a marxizmus és a „polgazd” kötelező oktatása az orvosi egyetemen. Egy ízben nem tudta türtőztetni magát, és bosszúsan kifakadt – balszerencséjére nem a megfelelő emberek jelenlétében: „Miért terhelik meg a hallgatókat olyasmivel, amire a leendő orvosoknak nem lesz szükségük? Nekik minden időt és energiát a valóban komoly tárgyak tanulására kellene fordítaniuk!” A hatalom azonnal közbelépett. A professzort elnyugdíjazták, megfosztották minden tisztségétől. Mit sem számított a nemzetközi hírnév, a szaktekintély, mihelyt a „tudománynak” álcázott ideológia megvédéséről volt szó!

Úgy érzem azonban, hogy a professzor túlbecsülte a marxizmus egyetemi oktatásának jelentőségét – legalábbis ami a plusz megterhelést illeti. Könnyű és egyúttal szórakoztató tantárgynak találtam a polgazdot és különösen a mar-

xizmust, és az volt a benyomásom, hogy évfolyamtársaim, az értelmeseek mindegyikére, hasonló véleményre jutottak. Könnyűnek bizonyult mind a kettő, mert a megtanulandó anyagmennyiség egyáltalán nem volt sok, és nem okozott nehézséget a benne való gyors eligazodás sem, hiszen a szerepeket előre világosan kiosztották; ebben a témakörben mindenki előre tudta, ki fog győzni és ki fog veszíteni, kinek van igaza és kinek nincs – mielőtt egy sort is elolvastott volna az előadások anyagából. De mindezen túl a marxizmus – legalábbis az a marxizmus, amit e címszó alatt akkoriban az egyetemeken oktattak – szórakoztatott is, mert át volt itatva mágikus elemekkel, kulcsszavakkal és formulákkal, veretes idézetekkel és aranyköpésekkel, amelyeket csak ki kellett mondani, természetesen helyesen kimondani, és akkor „egyből” megadták a választ bármilyen kérdésre. Az ember persze tökéletesen tudta, hogy szemfényvesztés az egész, és illúzió a benyomás, hogy megtaláltuk a bölcsek követ – de az illúzió létrejött, és pontosan ez volt a szórakoztató mozzanat. Még a kérdéseket is úgy kellett feltenni, ahogy az ideológia előírta, akár az alkímiában, szóról szóra, szótagról szótagra, különben félő volt, hogy összeomlik a varázs. „Mi a marxizmus három forrása és három alkotórésze?” – ha így hangzott a kérdés, szinte következett belőle az egyedüli helyes válasz. Ha valaki marxizmusból vizsgázott, ügyelnie kellett arra, hogy feltétlenül szőjön mondanivalójába egy-egy megfelelő formulát, meghatározást, idézetet, mindig megnevezvén a hiteles forrást is – és a pozitív hatás nem maradhatott el. Ha például arról volt szó, hogy a bolsevik párton belül valamilyen vita bontakozott ki, nyomban hozzá kellett tenni – manapság Amerikában a valami hasonlót neveznek „politikailag korrekt”-nek –, hogy „mint Lenin elvtárs tanította, úgy vigyázzunk pártunk egységére, mint a szemünk fényére” – mihelyt ez elhangzott, a vizsgáztató elismerően bólintott – ez a gesztus épp úgy kijárt Leninnek, mint a vizsgázónak. Amennyiben a párt parasztpolitikája volt a kifejtendő téma, vagy bármi, ami a mezőgazdaságot érintette „az átmenet időszakában” (vagyis a kommunista diktatúra első szakaszában) – gyakorlatilag kötelező volt végigmondani a „lenini hármasság jelszót”, miszerint „támaszkodj a szegényparasztra, egyezzz ki a középparaszttal, és folytass soha meg nem szűnő, kimeríthetetlen harcot a kulák ellen”. Ha valaki elvettette a szöveget és mondjuk az „állandó” szót használta a „soha meg nem szűnő” kifejezés helyett – a vizsgáztató legalábbis összeráncolta a homlokát, így jelezvén, hogy az idézet nem volt egészen helyes, ennél fogva – talán – maga a válasz is hagy némi kívánnivalót maga után.

Ha pedig a „fasiszmus” témaköre merült fel, bármilyen összefüggésben, akár a „nagy honvédő háború” kapcsán, akár a mindenkor nemzeti közeli hely-

zet ecsetelésekor, az apropót könnyű volt megtalálni, a rutinos vizsgázó mély lélegzetet vett, a vizsgáztató pedig kissé hátradőlt, várakozó tartásban, mint aki jól tudja, mi következik – és máris lehetett mondani az egyedüli helyes szöveget: „Dimitrov elvtárs klasszikus meghatározása szerint, a fasiszmus a fináncitőke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt, terrorista diktatúrája.”

Eddig a meghatározás. Hozzá lehet tenni, hogy lényegileg a kommunizmus összeomlásáig nem is változtattak rajta. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának 1980-as kiadása szerint a fasiszmus „az imperialista burzsoáziának a vad nacionalizmus és fajgyűlölet alapján álló terrorista diktatúrája”. Nyomban szembetűnik e definícióban a felsőfok következetes használata. Eszerint a diktatúra szélsőséges változatáról van szó, amelyet állítólag a fináncitőke, illetve e tőkének a polgári osztályon belül képviselt csoportja gyakorol az egész társadalom felett.

* * *

Az ókori Rómában az államhatalom ismert szimbólumai között szerepelt a fascis, a vékony kis pálcák csomója, amely egy fejsze nyelét összefogva és annak fejét felmutatva az erőt és összefogást jelképezte. Önmagában mindegyik pálcá gyenge és törékeny volt, de összekötve hatalmas erőt képviseltek. Az 1920-as évek kezdetén a volt szocialista Benito Mussolini ezt az ókori szimbólumot tűzte zászlájára, és hívei ezért nevezték magukat fasisztáknak. Következésképpen, és kezdettől fogva mindvégig. A hatalomátvételtől az összeomlásig. Sőt, még azt követően is, a világháború után is, amikor Mussolini elbarátai „neofasisztáknak” nevezték magukat. Nos, azt hiszem, nincs okunk azt hinni, hogy bármely párt, mozgalom, legyen az politikai, szellemi, vagy akár vallási jellegű, lényegileg más lenne, mint aminek nevezi magát. Ha egy bizonyos felekezet tagjai „kereszténynek” – vagy adott esetben „kereszténynek” – vallják magukat és így jelölik meg felekezetüket is, akkor úgy vélem, elhihetjük nekik, hogy ők valóban keresztények, nem pedig mohamedánok vagy buddhisták. Ha valaki kételkedik ebben, attól félek, le kell mondania a történelem, csakúgy, mint a szellem- és a vallástörténet tanulmányozásáról is, mert ha mindenben kételkedünk, nem hihetünk a rendelkezésre álló ismeretanyag valódiságában sem.

Tehát abból indulok ki, hogy Mussolini pártja és rendszere valóban fasiszta volt, mint ahogy követői is fasisztáknak vallották magukat. Ebből következik viszont, hogy nem voltak azok, akiknek sohasem vallották magukat.

Például nem voltak liberálisok, mert egyikük sem hangoztatott liberális nézeteket, mert a rendszer, amelyet támogattak és fenntartottak, semmiben sem képviselte a liberalizmus elveit. Attól tartok, túlságosan kézenfekvő, amit mondok, de – talán – látni fogjuk, hogy mégsem fölösleges. Mert arra is emlékeztetnem kell, hogy soha egyetlen fasiszta sem utalt arra, hogy netán a fináncióke vagy a burzsoázia valamely csoportjának ügynöke, illetve képviselője lenne. Hiába keresünk fasiszta párthatározatokat, tömeggyűléseken hangoztatott jelszavakat, Mussolini-beszédeket, amelyekben bármilyen célzás, akár a leghalványabb is, erre hivatkozott volna. Rengeteg példát találhatunk arra, hogy az olasz fasiszták a nép, a proletariátus, a nemzet képviselőire hivatkoztak, de a finánciókére vagy akár közvetve a kapitalizmusra, a polgárságra – nem hivatkoztak soha. Ha ez volt az elhallgatás összeesküvése, akkor tökéletesnek kellett lennie, ami éppen a szapora beszédű olaszokról nehezen tételezhető fel. A finánciókét sok mindennel társíthatjuk: a kapitalizmussal, a vezető iparágakkal, a bankokkal, a nagy biztosítókkal és mindezen intézmények képviselőivel, vagy akár a trösztökkel, kartellekkel, a gazdasági élet dominálásával, de a faszizmussal aligha.

Miben állt tehát az olasz fasizmus lényege? Dimitrov „klasszikus” meghatározásából kiindulva azt már megállapíthatjuk, hogy nem az olasz finánciókét képviselte. Mussolini rendszere korlátozott mértékű államosításokat hajtott végre, megszervezte a gazdaság állami ellenőrzését, illetve alkalmazta a közvetlen állami beavatkozás eszközeit – beleértve a központi tervkészítés kezdetleges formájának bevezetését is –, ily módon helyén hagyván az olasz kapitalizmust, de úgy, hogy az kénytelen legyen szolgálni a fasiszta állam utasításait és érdekeit. Egyértelmű volt, hogy ebben a viszonyban ki a mester, és ki a szolga. Ezen a téren sok hasonlóságot lehet felfedezni az olasz fasiszták és a német nemzetiszocialisták politikája között. Más vonatkozásokban jóval kevesebbet. Kétségtelen, hogy mind a vad nacionalizmus, mind az imperializmus hangoztatása fontos szerepet kapott Mussolini rendszerében is – de világosan látnunk kell a lényegbeli különbségeket. Mindezekelőtt: az olasz fasizmus nem törekedett világhuralomra, mint a német nemzetiszocializmus. Imperializmusát befolyásolta – és egyúttal be is határolta – az ókori Római Birodalom példája, annyiban, hogy a fasiszta Olaszország domináns szerepre törekedett a Földközi-tenger térségében. Továbbá befolyásolta az afrikai kontinens gyarmati felosztásáról való tetemes történelmi lekésés is. Olaszország akkor jelent meg Afrikában, amikor a felosztás már gyakorlatilag lezárult. Be kellett érnie a törököktől elhódított Líbiával és

a kontinens keleti szarvánál két kisebb birtokkal, miután az Etiópiával vívott első háború megalázó kudarcnak bizonyult. Ezt a meglehetősen sikertelen gyarmatosítási mérleget kívánta helyrebillenteni a fasiszta Olaszország imperialista politikája Afrikában. Ebben pedig szerepet játszott egy másik birodalom – a brit birodalom példája.

Rodosz szigetén – amely 1912 és 1943 között volt Olaszország birtokában – a johannita rend nagymesterének meglehetősen túlrestaurált palotájában az olasz fasiszták márványtáblát helyeztek el uralkodójuk, Viktor Emánuel tiszteletére, amely felsorolja az akkori olasz államfő összes címeit. Nagyon hosszú a titulusok sora, jómagam csak az első háromra emlékszem: „Olaszország és Albánia királya, Abesszínia császára...” Albánia említése Írországot idézi fel, Abessziniát természetesen Indiát; valóban, nem nehéz felfedezni, melyik példa lebegett az olasz fasiszták szeme előtt.

Azt hiszem, nem tévedek, amikor úgy vélem, hogy mindebben szerepet játszott egy jókora adag kisebbségi komplexus is. A fasiszta rendszer ethoszában kiemelkedő, mondhatni központi helyet kapott a férfiaság és a katonai erények kultusza, amely nem volt mentes a teátrális elemektől, és megnyilvánulásai gyakran groteszk, sőt nevetséges formákat öltöttek. A Duce maga adott ebben példát, nemcsak amikor a nyilvánosság előtt szerepelt, hanem akkor is, ha közvetlen munkatársaival vagy minisztereivel találkozott. Ő volt az acélember, aki összefonta karjait, és kívárta az örökkévalóságnak tűnő pillanatok, mielőtt bármit is mondott, akinek egyetlen arcizma sem rezdült, ha súlyos, megrendítő hírt közöltek vele, akinek a tartása, járása, állkapcsának makacs előreszegezése, mozdulatainak görcsös programozása begyakorlott összhangban állt ezzel a kultusszal. Utánzóiban természetesen nem volt hiány. Ez a stílus nyomta rá bélyegét a fasiszta rendszer nyilvános rendezvényeire is – akár katonai szemléről volt szó, akár párttalálkozóról, vagy egy-egy Duce-beszéd külsőségeiről. Egykori filmek és híradófelvételek érdekes összehasonlítást nyújtanak arról, hogyan oldották meg ezt a propagandisztikus feladatot egyrészt a német nemzetiszocialisták, másrészt az olasz fasiszták. De nemcsak érdekes, hanem lényeges is ez az összehasonlítás – hiszen ezek a „rendezvények” hatalmi erőgyakorlatok is voltak, amelyek lebonyolítása során mindkét rendszer valómást tett önmagáról; mondhatni, a propagandisztikus cél teljesítése közben akarva-akaratlan mindkét diktatúra megfestette a maga önarcképét is. Leni Riefenstahl filmje, *Az akarat diadala*, a náci párt 1934-es nürnbergi kongresszusáról készült. A mesterien összeállított képsorok nem csak a kongresszus félmeteres koreográfiáját örökítik meg, hanem egy egész nép kondicionálását is

egy totális rendszer már elkövetett és még elkövetendő büntetteinek elfogadására, sőt lelkes támogatására. A filmet figyelve ez az utóbbi mozzanat az, amittől végigfut a hideg az ember hátán – talán éppen azért, mert Riefenstahl idillikus képek összevágásával érzékelteti. Eltekintve attól, hogy a német rendező a propagandafilm műfajában igazi mesterművet készített, ennek az volt az ára, hogy be kellett mutatnia egy totális diktatúra alaptermészetét is; a diktatúrának ez a válfaja olvasztótégelybe veti a társadalom tagjait azzal az eltökélt szándékkal, hogy létrehozza a diktatúrának teljesen alávetett, „új embert”. Az egykori olasz dokumentumfilmek viszont – amelyek természetesen szintén propagandacélzattal készültek – egészen másfajta önarcképet mutatnak be a fasiszmusról. A társadalom tagjainak gleichschaltolására, egybegyűrására irányuló törekvés persze itt is megmutatkozik, de üres, teátrális pózokban és mozzanatokban jelenik meg. A hatás operaszerű, nem ritkán komikus és semmi esetre sem meggyőző. E filmeket nézve egészen biztosak lehetünk abban, hogy az olasz fasiszmusnak nem sikerült létrehoznia semmiféle új embertípust. Ha pedig nem sikerült, ez azt jelenti, hogy az olasz fasiszmus nem volt, nem lehetett totális diktatúra, még akkor sem, ha szeretett volna annak látszani. Az önarckép – tulajdonképpen önarikatúra. A rendszerről nyert benyomás itt sem kedvező, sőt visszataszító, de a hátunkon semmi esetre sem fut végig a hideg.

De még vissza kell térnem az olasz fasiszmus kisebbségi komplexusához. Ez a rendszer olyan nép körében próbálta meghonosítani a katonai erények kultuszát, amely az egységes Olaszország létrejötté óta komoly katonai sikereket nem tudott felmutatni. Kudarcot annál többet. A súlyos adawai csatavesztés, amelyet a századforduló táján az olaszok az abesszíniai hadseregtől szenvedtek el – egy elmaradt afrikai ország haderejétől –, olyan szégyenfoltnak bizonyult, amelyet Mussolini 1936-ban Abesszínia meghódításával próbált lemosni. Az első világháborúban sem jeleskedett az olasz militarizmus. Noha az ország az egész haderejét bevetette a Monarchia ellen, képtelen volt átütő sikert elérni. De ezt még kielégítőnek is lehetett tekinteni a második világháború siralmas mérlegéhez képest. A fasiszta Olaszország 1940. június 10-én üzent hadat a gyakorlatilag már összeomlott Franciaországnak, ahol már nem lehetett katonai babérokat szerezni. Ezt követően az olaszok Líbiából Egyiptomba törektek be, ahol Sidi Barrani oázisnál az angolok feltartóztatták őket, majd az olasz frontot áttörve ők nyomultak be Líbiába. Mussolini a Balkánon elért német katonai sikerek láttán be kívánta bizonyítani, hogy ilyesmire az olasz hadsereg is képes. „Hitler mindig kész tények elé kíván állítani – jegyezte meg egyik miniszterének. – Ezúttal ő lesz az, aki majd a lapokból tudja meg, hogy meg-

szálltam Görögországot.” Miután a Duce így hetvenkedett, az olasz haderő – a németekkel való konzultáció nélkül – Albániából be is hatolt Görögországba, de napokon belül súlyos vereséget szenvedett a görögöktől, és a front áttolódott albán területre. Ezt követte a német Wehrmacht villámhadjárata Jugoszlávia és Görögország ellen, amely mindössze három hétig tartott. Görögország kapitulált, a németek bevonultak Athénbe. Mussolini megszégyenítése, illetve a fasiszta katonai erények csúffátétele ennél már nem lehetett teljesebb.

Félreértés ne essék: ezen események felidézésével nem az olaszokból kívánok gúnyt űzni. Mindez csupán azt bizonyítja, hogy a fasiszta Olaszország egyáltalán nem volt felkészülve a második világháborúra. Nem az bizonyult döntő körülménynek, hogy az olasz rosszabb katona lett volna, mint az angol vagy a görög, hanem az, hogy a hadsereg kiképzése, fegyverzete, utánpótlása rendkívül alacsony színvonalon maradt a fasiszmus egész időszakában. Viszonylag alacsonyabb szinten, mint az első világháború idején, amikor Olaszországban parlamentáris többpártrendszer működött. Vagyis: a fasiszták katonai kultusza nem volt több mint humbug; szemfényvesztés – tartalom nélkül. Az már világos, hogy nem a fináncőke elemeinek diktatúrája volt a fasiszmus – de teljesen egyértelmű az is, hogy nem a „legimperialistább” elemeké, ahogy Dimitrov állította. 1936-ban az olaszok meghódították Abesszíniát, de hamarosan el is veszítették, mielőtt beléptek a második világháborúba. Ezen kívül az olasz fasiszmus képtelen volt bármilyen imperialista hódítást a maga erejéből felmutatni – tehát aligha volt „imperialista” rendszer, „legimperialistább” semmi esetre sem.

Hogy a kép teljes legyen, még hozzáfűzhetem, hogy Máltát, noha a sziget Szicília tözsomszédságában fekszik, az olaszok soha nem tudták elfoglalni, sőt ezt meg sem kísérelték, hogy az olasz flotta nagyon siralmasan szerepelt a Földközi-tengeren, hogy El Alameinnél nem csak a német hadsereg szenvedett vereséget, hanem az olasz is, hogy mielőtt a szövetségesek elfoglalták Szicíliát, Olaszország békét kért, és a fasiszmus összeomlott. Ami tehát az imperializmust és a militarizmust illeti, a fasiszmus nagyon hatástalan, meglehetősen tökéletlen diktatúrának bizonyult. Ezen a téren össze sem lehet hasonlítani a nemzetiszocialista totális diktatúrával.

* * *

A két rendszer, mármint a nemzetiszocialista és a fasiszta rendszer összevetése még korántsem befejezett, de úgy érzem, ezen a ponton szükséges némi általános áttekintés – és talán rendszerezés is – a különböző diktatúrák

között. Ha szigorúan vesszük, a diktatúra, az erőszakon, kényszeren és tekintélyen alapuló társadalmi rendszer olyan régi – vagy majdnem olyan régi –, mint az emberiség. Ilyen tág értelemben beszélhetnénk a fáraókról, a római császárokról, „diktatúrájáról”, nem is beszélve az ázsiai, afrikai és más tengerentúli zsarnokok uralmáról, de ez csak összekuszálná a modern kor diktatúráinak összehasonlítását. Tehát azokra a rendszerekre gondolok, amelyek a francia forradalom nyomán és hatására fokozatosan formát öltöttek a világ különböző országaiban és hosszabb-rövidebb ideig fennmaradtak. A 19. század végére már létrejöttek és felismerhetők voltak azok az uralkodó rezsimek, amelyeket világszerte „diktatúráknak” tekintettek. Ott, ahol a tekintély és a történelmi folytonosság központi szerepet játszott egy erőszakot és kényszert is alkalmazó társadalmi rend fenntartásában – a külvilág nem „diktatúráról” beszélt, hanem „tekintélyuralomról”, vagy „zsarnokságról”. Így például a cári Oroszországot sem minősítették „diktatúrának”, még azok sem, akik a cári rendszer eltökélt ellenfelei és kritikái voltak, és ezzel ki nem mondva, elismerték, hogy a „diktatúra” fogalmát a jelenkorban létrejött erőszakrendszerekre indokolt alkalmazni és korlátozni, elismervén, hogy valami új jelenségről van szó. Ily módon az első világháború kezdetéig csak a latin-amerikai tábornokok vagy tisztiként uralmát nevezték „diktatúráknak”, mint mondjuk Porfirio Diaz hosszú zsarnoki uralmát Mexikóban, hogy csak egy példát említsék a sok közül.

Már említettem, hogy a modern értelemben vett diktatúrák a francia forradalom hatására és annak nyomán öltöttek formát. Ez érthető is, hiszen ennek a forradalomnak a során esett meg először, hogy egy terrorisztikus rendszer vezetői – az 1792–1794 közötti évekre gondolok – a „nép” és a „nemzet” képviselőire hivatkozva indokolták uralmukat, és mindazt, amit elkövettek. A Párizsban létrejött Közös Bizottsága – milyen félelmetesen modern elnevezés! – a közérdekre hivatkozva küldte guillotine alá valódi és vélt ellenfeleit – nagy többségükben nem „arisztókrat”, hanem kisemberek ezreit is –, és biztosra vehetjük, hogy őszinte meggyőződés fűtötte a Bizottság tagjait, amikor aláírták az elfogatóparancsokat; az a hit, hogy valami nagyszerűt cselekszenek, hiszen a „közjót” képviselik, a nép és a nemzet védelmében járnak el, és a társadalom túlnyomó többsége mögöttük áll. Ettől kezdve a modern diktatúrák – akár bal-, akár jobboldali jelszavakkal és köntösben lépnek fel – sohasem mulasztják el, hogy uralmukat a nép, a nemzet, a társadalom egészének vagy óriási többségének érdekeivel azonosítsák és indokolják.

Amikor 1917-ben Oroszországban Lenin bolsevik pártja ragadta magához a hatalmat, a diktatúra teljesen új típusa öltött formát: a totális dikta-

túra, illetve a totalitáriánus rendszer. A diktatúra mértéke, intenzitása, hatóköre volt a változás lényege, nem pedig az, hogy ki gyakorolta a diktatúrát. Ezt a változást pedig négy új körülmény idézte elő.

Mindenekelőtt: az új rendszer egy *ideológia* megvalósításával indokolta létrejöttét és fennmaradását. Olyan ideológiára hivatkozott, amely úgymond „tudományos” alapokra épült, és egyúttal az óriási társadalmi többség érdekeit fejezte ki. A diktatúra következetesen „szocializmusnak” nevezte ezt az ideológiát, vagy „tudományos szocializmusnak”, hangsúlyozván megfellebbezhetetlen jellegét, ennek nevezte hatalomra kerülésétől fogva egészen hetvennégy évvel később bekövetkezett bukásáig. Amit pedig a diktatúra megvalósított, az volt a létrejött, tényleges szocializmus, amit a „létező szocializmus” elnevezéssel a kritikus külvilág is elismert. Pontos megjelölés, mert beszélhetünk „nem létező, illetve ideálisan elképzelt szocializmusról” is, amelynek eredete Platónig vezethető vissza, és azóta végigkíséri a szellemtörténetet. A filozófusok hosszú sora, Thomas Morustól Campanelláig, Rousseau-tól Morellyig, Saint-Simontól Proudhonig, majd Marx Károlyig kigondolta a maga különbejáratú szocializmusát; a maga módján mindegyikük megindokolta, miért jó és üdvös az egész társadalom számára az ő szocializmusa, és miért „elkerülhetetlen” a megvalósulása. Ezen elképzelt rendszerek közös vonása viszont, hogy soha, sehol a világon nem valósultak meg, még átmeneti időszakban sem. Noha nem léteztek soha, ez mit sem zavarta egyébként nagyon intelligens és művelt emberek sokaságát – számukat lehetetlen még megbecsülni is –, hogy akár teljesen önállóan, akár az említett filozófusok ötleteit eklektikusan alkalmazva, elképzeljék a maguk ideális társadalmi berendezkedését vagy szocializmusát – jórészt annak teljes tudatában, hogy pusztán délibáb-kergetésről van szó –, ami mégis valami ideált képvisel, amihez ragaszkodnak, amiből nem kívánnak kiábrándulni. Így aztán egyáltalán nem meglepő az ilyen emberek természetes reakciója, valahányszor értesülnek a „létező” vagy immár „létezett szocializmus” valódi körülményeiről, a totális diktatúrák rémtetteiről. – Mindennek az égvilágon semmi köze nincs az igazi szocializmushoz! – ez volt mindig és ez marad a jövőben is a sztereotip reakciója az elképzelt szocializmushoz ragaszkodó embereknek, ha már kénytelenek színt vallani a létezett szocializmust elmarasztaló bizonyítékokról. Tulajdonképpen igazuk is – lenne, ha nem hivatkoznának „igazi” szocializmusra, illetve ha őszintén kimondanák, hogy mit is értenek „igazi” szocializmuson. Számukra az a szocializmus „az igazi”, amit ők idealizáltak maguknak, de valójában nem létezett és nem is létezhet soha. Tehát nem „igazi” szocializmusról van szó, hanem el-

képzelt, idealizált társadalmi rendről, amelynek számtalan változata lehetséges, az egyéni diszpozíció és ízlés függvényében. Szerintem nagyon helyes, hogy elképzelünk valamit, ami szerintünk ideális lenne – de ugyanakkor azt is tudnunk kell, hogy mi a reális, mi a megvalósítható, mint ahogy azt is, hogy alapvető a különbség a kettő között. Mindez természetesen közhely, de mégis szükséges hangsúlyozni, mert így válik világossá, hogy amikor az emberek történetében „szocialista rendszerekről” beszélünk, csak olyan rendszerekről lehet szó, amelyek ténylegesen léteztek és működtek, amelyeket a rendszerek vezetői „szocializmusnak” neveztek – nem pedig olyanokról, amelyek csak emberek képzeletében léteztek, de nem a valóság talaján – függetlenül attól, hogy a vízióknak milyen nevet adtak.

Amikor pedig összehasonlítunk társadalmi rendszereket, természetesen csak reálisan megvalósult, létezett rendszereket vehetünk számba. Értelmetlen egy létező és egy elképzelt rendszer összehasonlítása – legalábbis aszerint, hogy melyik jobb, mint a másik. Nyilvánvalóan mindig az elképzelt rendszer kerül ki „győztesként”, hiszen amit elképzelünk, az mindig tökéletes lehet, ami viszont létezik, az szükségszerűen tökéletlen. Mégis intelligens emberek sokasága végezte és végzi el ezt az összehasonlítást a létező kapitalizmus és az ő általuk elképzelt „szocializmus” között, és aligha meglepő, hogy milyen eredményre jutottak és jutnak. Elvégre el lehet képzelni egy idealizált kapitalizmust is, ahol teljes a foglalkoztatás, ahol heti 15 óra a munkaidő, ahol mindenki gazdag, de a munkás mégis többet keres, mint a gyáros, ahol senki sem fizet adót, sem lakbért, sem tandíjat – és ezt méltányos lenne összehasonlítani az elképzelt szocializmusok bármelyikével. Más kérdés, hogy az eredménnyel mit lehetne kezdeni...

Így kanyarodhatunk vissza a totális diktatúra első jellegzetességéhez, a tudománynak álcázott ideológiához, amely a diktatúra létrejöttét és örök időkre szóló fennmaradását hivatott indokolni. A diktátor, a Vezér, a felkent karizmatikus vezető, bármilyen kultusz övezze is, előbb-utóbb távozik a színről, de az ideológia, mivel úgymond a tudományt képviseli, érvényességét sohasem veszítheti el. Ebből azonban az is következik, hogy a tudománnyá avatott ideológia az egyedüli igazságot képviseli, vele szemben kételynek, el-lentmondásnak nem lehet helye, ami azt jelenti, hogy a diktatúrának teljesnek, abszolútnak kell lennie, az emberi élet minden vonatkozására ki kell terjednie, elsősorban magukra az emberekre, a társadalom tagjaira. Ezért kell őket olvasztótégelybe vetni, ahonnan a diktatúrának teljesen alávetett új emberek fognak kikerülni.

A totális diktatúra logikája azonban azt is diktálja, hogy nem lehet és nem szabad mindenkit olvasztótégelybe vetni. Az új ember létrehozása csak akkor lehet sikeres, ha az ellenséges, mérgező elemeket eltávolítják a társadalomból. E logika szerint van és kell, hogy legyen olyan integrálhatatlan emberi kategória, amelyet fel kell számolni, ki kell végezni vagy börtönbe, munkatáborba kell vetni, a gulágra hurcolni, s nem az átnevelés, hanem a végső likvidálás szándékával. Ennek valóraváltásaként a *rendszeres tömeggyilkolás* hatalmas arányokban be is következik. Ebben áll a totális diktatúrák második jellegzetessége.

A harmadik pedig megint csak az ideológiából vezethető le, amelynek – miután az abszolút tudományos igazságot és szükségszerűséget képviseli – nem csupán egy adott társadalmon belül kell érvényt szerezni, hanem az *egész világon*, vagy legalábbis a világ döntő, meghatározó részében. Ez az ideológia alapján elkerülhetetlen, és a totális diktatúrára vár a történelmi szükségszerűség valóra váltásának feladata.

Mindennek teljes végrehajtása természetesen tetemes időt igényel és komoly akadályok leküzdését követeli meg – ezt belátták a totális diktatúrák ideológusai és vezetői is. Az említett célokat csak fokozatosan, lépésről lépésre lehet és kell megvalósítani. Vagyis kidolgozott *programra* van szükség, amely meghatározza a diktatúra mindenkori feladatait. Ebben áll a totalitárius rendszerek negyedik jellegzetessége, a program által diktált dinamizmus. Ezek a rendszerek, természetüknek megfelelően, nem állhatnak meg a végzetes pályán, amelyre ráléptek. Ha megállnak rajta, a diktatúra nem lehet totális többé, és előbb-utóbb el kell buknia, mint ahogy az említett pályának is csak két lehetséges végállomása van: a teljes diadal vagy a teljes összeomlás.

Ha szemügyre vesszük a 20. század történetét, csak két olyan rendszert találunk, amelyek magukon hordják a totális diktatúra valamennyi ismertetőjegyét: az orosz-szovjet szocializmust és a német nemzetiszocializmust. Közös vonásuk az is, hogy mind a kettő ténylegesen fennállt és működött, nem az emberek képzeletében, hanem – sajnos – a valóságban. Mind a kettő létező szocializmus volt.

* * *

E rövid eszmefuttatásnak nem lehet célja, hogy elemezze és megcáfolja a marxizmus-leninizmus ideológiáját, az úgynevezett „tudományos szocializmust”. Ezt már megtették többen mások, nálam jóval okosabb és felkészültebb emberek, arról nem is beszélve, hogy megtette maga a történelem is, amikor el-

temette a Szovjetuniót. Csak arra szeretném az olvasót emlékeztetni, hogy mennyire uralta a tudományként feltüntetett ideológia a szovjet típusú szocializmus egész rendszerét, hogy milyen következetesen üldözte ez a diktatúra a másként gondolkodás megnyilvánulásait, hogy milyen alaposan próbálta megkavarni az olvasztótégelyt, amelybe belevetette a társadalom tagjait, hogy milyen sokat várt az annyit emlegetett „új embertípus” létrejöttétől. Ha mindezt felidézzük, könnyen felismerjük a totális diktatúra legjellegzetesebb vonását.

Nos, ugyanez a vonás határozta meg a nemzetiszocializmus rendszerét is. A fajelméletet a náci Németországban úgy hirdették, mint megfellebbezhetetlen tudományt; ott is voltak professzorai, adjunktusai, egyetemi tanzsékei, szigorlatokkal és államvizsgákkal, ott is készültek értekezések, diszsertációk erről a témáról, ott is voltak „klasszikusok”, és – ami ennél sokkal rosszabb – ott is életbe léptek törvények, valamint törvényen kívüli intézkedések, amelyek az elmélet, illetve az ideológia kérélméletlen logikáját követték. Ott is megkavarták az olvasztótégelyt – nem slamposan, hanem német módszerességgel –, hogy az oda bevetettek mind meggyőződjenek a germán faj feltétlen felsőbbrendűségéről, hatalmi elhivatottságáról, aminek csak következetesen érvényt kell szerezni, és a faj minden kipróbált tagjának jólét, felemelkedés, az alacsonyabb rendű fajok feletti uralom lesz az osztályrésze.

A szocializmus mindkét változata egyetértett abban, hogy nem lehet mindenkit átgýúrni, átformálni, új emberré változtatni. Megegyeztek abban, hogy bizonyos emberi kategóriák alkalmatlanok erre, sőt fenyegetik a társadalmi méretű metamorfózist, tehát ezeket meg kell semmisíteni. A szovjet szocializmusban az „osztályidegen” volt ez az emberi kategória, a nemzetiszocializmusban pedig a zsidó, a cigány és mindazok, akiket szellemileg vagy testileg „visszamaradottnak” nyilvánítottak. A felszámolás módjában és eszközeiben feltétlenül voltak hasonlóságok, de különbségek is a két rendszer között; mind a kettő tömegesen követte el a kivégzéseket, tárgyalási komédiával vagy anélkül – mégpedig többmillió nagyságrendben, és e számok összehasonlításának valóban nem lenne semmi értelme. Mindkét rendszer kiépítette a haláltáborok kiterjedt hálózatát, ahol milliószámra pusztultak el az áldozatok. A szovjet szocializmus nem alkalmazta a gázkamrát, az ipari folyamattá alakított céltudatos tömeggyilkosságot, beérte a koncentrációs táborok hálózatával, ahonnan a rendszer elképzelése szerint élve már nem lehetett kikerülni, ahol az alultáplálás és a halálra dolgoztatás volt a likvidálás jellegzetes módja. Kétségtelen, hogy a gázkamra, a futószalagszerűen lebonyolított mészárlás a legtöbb emberben különös irtózatot kelt – szerintem

joggal, és ezt kelti bennem is. Közös vonás viszont: felszámolásra ítélni emberek tömegét – nem azért, mert bármit is elkövettek volna a diktatúra ellen, hanem azért, mert történetesen egy meghatározott emberi kategória tagjai. Ennek a gyilkos logikának a gyökereit keresve talán nem éréktelen, ha megemlítek egy mozzanatot, amelyre a francia forradalom idején, a terror tobzódása során több példát is találni, főleg a vidéki körzetekben végrehajtott tömeggyilkosságok során, amikor emberek ezreit fogdosták össze, és még rögönítelő tárgyalásra sem vesztegettek időt, hanem csak megvizsgálták az elfogottak kezét. Ha nem volt érdes és kidolgozott, hanem lágy és fehér, nyomban lemészárolták az illetőt, mint „arisztót”. Ugyanazon szempont korai érvényesítéséről volt szó.

Továbbá: egy pillanatig sem lehet vitás, hogy a létező szocializmus mindkét rendszere arra törekedett, hogy uralmát és berendezkedését más országokra, társadalmakra – végső soron az egész világra kiterjessze. Tudjuk, hogy ez eddig a történelem során még egyetlen hatalomnak sem sikerült, és valószínűleg, illetve remélhetőleg nem is fog. Azzal is tisztában vagyok, hogy ilyen cél – „a világuralom megszerzése” – örültségnek hangzik, túlságosan fantasztikus és sci-fi regénybe illő ahhoz, hogy szabad, nyitott társadalmakban élő emberek komolyan vegyék, de aki nem veszi komolyan – sajnos, mégis téved. Az ideológiák, amelyek e rendszereket életre hívták, ha úgy tetszik, szintén örült rögeszméknek tekinthetők, de e rendszerek ténylegesen létrejöttek és ideológiájuk tébolyult logikáját követve léptek végzetes pályájukra. Valahányszor a kommunista vezetők beszédekben, programokban, kongresszusi határozatokban „a szocializmus világméretű győzelmére” hivatkoztak – nem pusztá propagandafrázist puffogtattak, ahogy ezt a nyugati világban a legtöbb megfigyelő elkönyvelte, hanem mindannyiszor megfogalmazták végső stratégiai céljukat. A Szovjetunió megszállott terjeszkedési törekvése és a hidegháborúban tanúsított magatartása évtizedeken keresztül ezt bizonyította. Ez a törekvés csak az 1980-as években múlt ki, amikor a Szovjetunió elvesztette a hidegháborút, és már nem volt többé totális diktatúra. Ami pedig a német nemzetiszocializmust illeti, csak el kell olvasni Hitler könyvét, a *Mein Kampf*-ot, amely megadja a világuralom megszerzésének programját. Ezt a könyvet sem vették komolyan – ami talán érthető is. Mégis, a nemzetiszocialisták ezt a programot kívánták pontról pontra megvalósítani, mihelyt hatalomra kerültek. Amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót és néhány hónappal később hadat üzent az Amerikai Egyesült Államoknak, feltehetően bízott abban, hogy Japán segítségével megnyeri a második világháborút. Ha

pedig megnyerte volna – most nem az a lényeg, hogy ez mennyire nem valószínű, hanem az, hogy ez volt a náciizmus stratégiai célja –, mennyire hihető, hogy a nemzetiszocializmus beérte volna egy részleges győzelemmel? Nem kezdett volna előbb-utóbb újabb háborút, ezúttal Japán ellen vagy egy meggyengült Egyesült Államok ellen, hogy kivívja a végső és teljes diadalt? Nem ezt diktálta a nemzetiszocializmus örült logikája?

Minden örültségtől végigfut a normális ember hátán a hideg – de minél módszeresebb, mai kifejezéssel minél „programozottabb” az örültség, annál féltelmesebb és veszélyesebb. Amikor az örülnek programja van, akkor „tudja, hogy mit csinál”, és teljes az önbizalma, mert meggyőződéssel hiszi, hogy neki van igaza, hogy jogos és indokolt mindaz, amit végigvisz, és hogy a diadala elkerülhetetlen. Mindkét létező szocializmus rendelkezett ilyen programmal, mind a kettő megrögzötten követte a program előírásait. Az olvasztótégelyt tovább kellett kavarni, megállás nélkül, mind nagyobb eltökéltséggel, és a kijelölt úton is végig kellett menni... Ebben is egyetértettek.

* * *

Ideje, hogy visszatérjek Mussolini rendszeréhez, a fasizmushoz. Mennyiben felelt meg a totális diktatúráktól elvárt követelményeknek? Már kitértem az olasz fasizmus „imperializmusára”, annak kudarcokkal teli mérlegére. Talán ambíciókban nem volt hiány – de eredményekben annál inkább. Világuralmi törekvésekkel pedig semmiképpen sem vádolható a fasizmus. Mussolini uralma alatt Olaszország szeretett volna domináns szerepet nyerni a Földközi-tenger térségében, továbbá néhány gyarmatot szerezni Afrikában. A domináns szerepet nem szerezte meg soha, az afrikai gyarmatokat pedig rövid időn belül elvesztette – azokat is, amelyek már a fasizmust megelőzően olasz birtokok voltak.

Továbbá, a fasizmusnak tulajdonképpen nem volt semmiféle ideológiája, sőt konkrét programmal sem rendelkezett. Maga Mussolini hetvenkedett azzal, hogy „a fasizmus a tettek rendszere”, és nincs szüksége elméleti vezérfonalra. A rendszer uralmának első szakaszában még működtek és parlamenti képvisellel bírtak különböző politikai pártok, és megjelentek nem fasiszta sajtótermékek is. Az 1920-as évek közepétől, amikor meghirdették az olasz társadalom „fasizálását”, kialakult az olasz diktatúra végleges formája, amely azonban sohasem vált „totálissá”. Végbement egy bizonyos fokú gleichschaltolás, de a folyamat korántsem jutott olyan messzire, és nem volt annyira következetes, mint később Németországban. Az egyház, az udvar, az arisztokrácia ki-

szolgált ugyan a fasizmust, de meg tudott tartani némi önálló szerepet és befolyást is. Ez a rezsim egész története során érvényesült, hiszen a király mindvégig az ország államfője maradt, sőt végül maga az udvar lényeges szerepet játszott a rendszer megbuktatásában. A társadalmi olvasztótégelyt felállították Olaszországban is, bele is vetették az embereket – de a kavarás nagyon felületesen, amolyan olasz módra ment végbe, legalábbis annak németországi intenzitásához képest. A rezsim végeredményben megelégedett az ellenzék elnémításával, bebörtönzésével vagy internálásával, de csak ritkán folyamodott likvidáláshoz. Az ellenzéki politikus, Giacomo Matteotti meggyilkolása inkább kivételnek számított. Léteztek internálótáborok – a Földközi-tenger néhány e célra kiszemelt szigetén –, ahol a rendszer ellenfeleit tartották fogva, de ezek nem voltak haláltáborok, amelyeket össze lehetett volna hasonlítani akár a holocaust, akár a gulág táboraiival. Indokolt hangsúlyozni ezt a lényeges különbséget, mert nem volt véletlen. Az olasz fasizmus céljai között soha nem szerepelt egy kiszemelt ellenséges emberi kategória likvidálása és kiirtása. A fajgyűlölet és az antiszemitizmus kezdetben nem játszott semmiféle szerepet a fasiszta rendszerben. Csak később, az 1930-as évek második felétől fogyanatosítottak zsidóellenes törvényeket, ami lényegében a növekvő német befolyás következménye volt és a német jóindulat elnyerését szolgáltatta. Ezek, bármennyire is visszataszítóak voltak, inkább az akkori Magyarország zsidóellenes törvényhozásával vethetők össze, de a nemzetiszocializmus gyilkos és rögeszmés megszállottságával semmiképpen sem.

Nem szerecsenmosdatásra teszek kísérletet. Nem próbálom mentegetni, igazolni a fasizmust. Szó sincs róla. Egy pillanatig sem vitás, hogy diktatúra volt, magán hordta az erőszakrendszerek ismertetőjegyeit, és sok tekintetben fel is idézte a totális diktatúrák egyes vonásait. Mint ahogy felismerhetők voltak benne a pluralista társadalom egyes elemei is. Végeredményben, amikor megjelölünk egy-egy társadalmi rendszert, és azt mondjuk, ez a rendszer „szabad és demokratikus”, az pedig „totális diktatúra” – ez szó szerint nem felel meg a valóságnak, mert mindkét esetben némi egyszerűsítést foglal magában. A legszabadabb rendszerben is kimutathatóak a kényszer, sőt az erőszak egyes megnyilvánulásai, és a totális diktatúrák sivatagában is felfedezhetjük a szabadság apró oázisait. Még egy laboratóriumban is nagyon nehéz úgynevezett „teljesen tiszta folyamatokat” teremteni, az emberek társadalmában pedig – szerencsére – teljesen lehetetlen. Igenis, egyszerűsíteniünk kell, figyelve a lényegesre, a meghatározóra, és eltekintve a kivételestől – és ennek alapján mondhatjuk ki, hogy a létező szocializmus rendszerei „totális diktatúrák”, a fa-

sizmus változatai pedig egyszerűen „diktatúrák”, az ominózus jelző nélkül. Azért jogos ezt kimondani, mert a totális diktatúra fő jellegzetességei – tudománynak álcázott ideológia, társadalmi olvasztótégely működtetése, meghatározott emberi kategória felszámolása, program diktálta kéréllhetetlen dinamizmus és világuralmi törekvés – a fasizmusban csak nagyon kezdetleges formában lépnek fel, vagy pedig teljesen hiányoznak. Vagyis: a fasizmus nem totális diktatúra, hanem az erőszakrendszerek kevésbé „fejlett”, viszonylag enyhébb, a társadalom tagjai számára némileg elviselhetőbb formája. A felsőfok következetes használata, ami a Dimitrov-féle meghatározást jellemzi, nem a fasizmus, hanem a létező szocializmus rendszerei esetében indokolt.

Ha valaki feltétlenül használni kívánja a „fasiszta” jelzőt, ez indokolt lehet a nem totális diktatúrák közös megjelölésére; persze szem előtt tartva, hogy ez is leegyszerűsítés, hiszen ezek a rendszerek sem azonosak, országokként sok tekintetben különböztek és különböznek – talán csak az a közös bennük, hogy a diktatúrák tökéletlen, kevésbé fejlett változatai. Az egyik talán valamennyire jobban megközelíti a totális uralmat, mint a másik, sőt beszélhetünk egy-egy fasiszta rendszer „keményedő” vagy „enyhülő” szakaszáról is, aszerint, hogy ez a döntő különbség csökken vagy növekszik. Franco falangista rendszere például nagyon sok hasonlóságot mutatott az olasz fasiszmussal, de fontosak a különbségek is: kezdeti szakaszában jóval rosszabb volt, mivel Franco hosszú és véres polgárháború eredményeként jutott hatalomra, de később, a világháborút követően az enyhülés és fellazulás folyamatai kerültek előtérbe. Portugáliában Salazar, az egykori közgazdászprofesszor gyakorolta a fasiszta diktatúrát, lényegesen mérsékeltebb és kevésbé látványos eszközökkel, mint Mussolini vagy Franco; rendszerét elsősorban a konzervativizmus és a gyarmatok feltétlen megtartásának szempontja határozta meg. Argentínában Peron uralmát féktelen szociális demagógia kísérte; a manipulált szakszervezeti mozgalom megszállott fanatizmussal szegődött a fasiszta rendszer szolgálatába, és az ország így süllyedt le néhány éven belül a latin-amerikai élvonalból a legszegényebbek közé. Végeredményben „fasisztának” minősíthetjük a katonai diktatúrákat is: mindegyik megelégszik a hatalom megtartásával és a társadalmat sem kívánják átalakítani. Kedvelik a felelőtlen nacionalizmus és a szociális demagógia módszereit, de általában eltérnek egy korlátozott fokú pluralizmust. Ennek jó példája volt a „görög ezredesek” uralma vagy Jaruzelski tábornok katonai diktatúrája, amely 1981-ben Lengyelországban felváltotta a létező szocializmust – ebben az utóbbi esetben a fasizmus átmeneti szakasz volt a demokratikus viszonyok kiala-

kulásához. Vagy, hogy két mai példát idézzek: Hugo Chavez tábornok uralma Venezuelában magán hordja a fasizmus úgyszólván valamennyi ismertetőjegyét – korlátozott jellegű diktatúra, amely a pluralizmus egyes elemeit is felöleli. Ugyanez jellemzi Robert Mugabe rendszerét Zimbabweban. Chavez és Mugabe baloldali demagógiája és meghirdetett „szocializmusa” ezen a lényegen természetesen mit sem változtat.

Ebből a szempontból érdemes szemügyre venni a mai Oroszországot is. Vlagyimir Putyin elnöksége alatt egyre érezhetőbben léptek fel a társadalom és a gazdaság irányításában az erőszak és a nyílt manipuláció módszerei. Miközben fennmaradtak a jogállamiság, a pluralizmus és a demokrácia formális keretei – ezek tényleges tartalma mind kérdésesebbé vált. Talán úgy is mondhatjuk, hogy lassú „fasizálódás” ment végbe. Van ugyan ellenzék, de amíg elsősorban a szélsőbal és szélsőjobb képviselte – mint Zjuganov kommunista és Zsirinovszkij nacionalista pártja –, a kilátások aligha voltak kedvezőek. Oroszország még semmi esetre sem fasiszta állam, de sajnos, ilyen képződmény felé közeledett az elmúlt évek során. A legutóbbi fejlemények alapján viszont remélni lehet, hogy formát ölt egy demokratikusabb ellenzék is, ami talán megfordíthatja ezt a baljóslatú folyamatot.

Vagy hogyan indokolt mérlegelni ebben a vonatkozásban mindazt, ami Kínában megy végbe? A tibeti események arra emlékeztetik a világot, hogy Kína gyarmattartó és gyarmatosító hatalom, hogy katonai megszállás alatt tart három hatalmas területet, ahol a lakosság zöme nem kínai, hanem olyan etnikum, amely nyelvében, kultúrájában, vallásában, hagyományaiban a maga identitását képviseli. Tibetről, a kínaiak által Sinkiangnak nevezett Kelet-Turkesztánról és Belső-Mongóliáról van szó. Ezek közösleges gyarmatok, és a kínai rezsim szemlátomást tűzzel-vassal ragaszkodik hozzájuk – hasonló eltökéltséggel, mint mondjuk a brit kormány ragaszkodott a maga gyarmataihoz a 19. század derekán. De bármennyire is visszataszító a kínai rezsim terrorja Tibetben, még ez sem változtat azon, hogy Kína már jó ideje nem totális diktatúra. A gazdasági felemelkedésnek az az ára, hogy létrejön és mind erősebbé válik egy vállalkozói-menedzseri réteg, illetve egy új, polgárosodó osztály, amely növekvő befolyását nem a pártnak, hanem önmagának köszönheti, és sikereit nem a kommunista ideológiára támaszkodva, hanem azt napról napra következetesen mellőzve, cáfolva, megkerülve és megtagadva éri el. Ha van Kínában olvasztótégely, azt már elsősorban a globális kapitalizmus keveri meg, és ami kikerül belőle, annak előbb-utóbb a párt diktatúra issza majd meg a levét. Igen, Kína kétségkívül ma is diktatúra, amely baloldali jel-

mezt visel és szocialista jelszavakat hangoztat, de az élet elviselhetőbbé és nyitottabbá kezd válni, ha ezt a tibetiek egyelőre nem is érzékelik. A hatalom hátrálni, szorításán engedni kényszerül. A totális diktatúra és a gazdasági előrehaladás már nem egyeztethető össze. A változás lassú, fokozatos, mert történhet valami valahol – esetleg Tibetben –, ami láncreakciót vált ki és a rezsimet sarokba szorítja. Ettől retteg a pekingi hatalmi csoport, és ennek a félelemnek a jegyében reagált a legutóbbi tibeti fejleményekre.

Amennyiben a „fasizmus” megjelölést használjuk a diktatúra fejletlenebb, viszonylag elviselhetőbb formájára – azt mondhatjuk, hogy Kína „fasizálódik”. Már nem a „létező szocializmus”, hanem egyre inkább a „fasizmus” birodalma. Ez pedig, bármennyire is paradox így kimondani, Kína esetében pozitív változásnak tekinthető a korábbi helyzethez képest.

Egyes országok berendezkedésének vizsgálata során beszélhetünk tehát jobb- vagy baloldali címkéket viselő fasiszta rendszerekről, de ami magát a fasizmust meghatározza és a helyére teszi, az nem a jobb- vagy baloldaliság, hanem az a körülmény, hogy a diktatúra viszonylag fejletlenebb, az alattvalók számára elviselhetőbb formájáról van szó a totális diktatúrákhoz, a létező szocializmus rendszereihez képest. Mint ahogy ugyanez a szempont teszi megfelelő helyükre a totális diktatúrákat is. Ha úgy tetszik, minősíthetjük a nemzetiszocializmust „jobboldalinak”, vagy a szovjet szocializmust „baloldalinak”, de az ilyen skatulyázással és címkerezéssel nem jutunk semmire. A társadalom tagjai, az alattvalók szempontjából az számít, hogy milyen viszonyba kerülnek az államhatalommal; ha a hatalom kíméletlenül leigázza őket, ha beveti őket az olvasztótégelybe, azzal a céllal, hogy onnan a hatalom pusztá eszközeiként kerüljenek ki – és ha a kavarási irgalmatlan következetessége bizonyítja, hogy ez a sors vár rájuk –, akkor totális diktatúrával kell számolniuk, függetlenül attól, hogy milyen címkéket ragasztottak a tégelyre. Ha viszont azt tapasztalják, hogy van ugyan valamiféle tégely, bele is terelik az embereket, még meg is kavarják őket egyszer-kétszer – de akármilyen kellemetlen vagy akár fájdalmas is ez a kényszerű megmártózás, beolvasztástól, emberi mivoltuk átalakításától nem kell tartaniuk – nos, ebben az esetben a kisebbik rossz, a fasizmus osztályrészesei lettek. Szerencsétlenek azokhoz képest, akik szabad, demokratikus viszonyok között élhetnek. De a totális diktatúrák alávetettjeivel szemben az ő helyzetük mégis viszonylag kedvezőbb, önálló döntési körük szélesebb, emberi létük valamivel szabadabb, kevésbé kiszolgáltatott, és így megalapozottabbak a reményeik is. Megint csak ez az állapot, ez a tényleges helyzet határozza meg, hogy fasizmusról van szó – nem

pedig az, hogy e helyzet indoklásaként a hatalom képviselői történetesen bal- vagy jobboldali demagógiát alkalmaznak.

* * *

Tökéletesen tisztában vagyok azzal, hogy a legtöbb ember – nincs értelme találgatni, hogy mekkora többség – nem így teszi helyére a fasizmust. Két párhuzamosan fellépő folyamatot figyelhetünk meg. Az egyik a fasizmus fogalmának állandó bővülése, amely az 1930-as évek óta folytatódik, és milliók napi szóhasználatában hovatovább felöleli földünk mind több országát, a politikai rendszerek legkülönbözőbb változatait, sőt az emberi karakter és viselkedés egyes elítélendő megnyilvánulásait is. Valóban: Mussoliniék nem is sejtették, hogy miféle nemzetközi diadalutat kell még bejárnia a fasizmusnak, - vagy legalábbis a fasizmusnak, mint fogalomnak – azt követően, hogy a névadó rendszer Olaszországban összeomlott. A másik folyamat az elsőből következik: minél tágabb értelmezést nyer a fasizmus, annál zavarosabbá és használhatatlanabbá válik maga a fogalom.

Triviális és vulgáris példából indulok ki: „Rohadt fasiszta!” – ez a kirohánás naponta több ezerszer hangzik el szerte a világon, tucatnyi nyelven, de ugyanazon értelemben. Ezen a ponton már nem is politikai minősítésről van szó, hanem egyszerű gyalázkodásról, amelynek célpontja lehet egy brutális férj, egy kötekedő, agresszív alak, bármilyen ellenszenves fráter; közönséges szitok, amelyben a „fasiszta” jelző a „csirkefogót” vagy a „gazembert” helyettesíti. Ne higgyük azonban, hogy csak primitív, műveletlen emberek vetemednek ilyesmire. Gátlás nélkül megteszik szellemi pályákon tevékenykedők is – ők csupán gondosan elkerülik az első jelzőt, megelégszenek a „fasiszta” minősítéssel, sőt olykor „fasisztoidként” jellemeznék bármit, amit kategorikusan elítélnek, de azért jelezni kívánják, hogy az árnyalatokkal is tisztában vannak és a túlzásoktól tartózkodnak.

Nos, ha már itt tartunk, legalábbis fontolóra vehetjük, hogy a jelek szerint valamilyen reménytelen elhasználódása következett be ennek a fogalomnak. Olyan, mint a teljesen széttaposott, kidőlt lábbeli, amelyet már nem lehet cipőnek tekinteni, sem cipőként használni, és csak arra jó, mint az elnyűtt bakancs-maradvány Chaplin *Aranyláz* című filmjében, ahol a pertli-spagettivel körített sült csirkét helyettesíti. Chaplin esetében érthető a tévedés, hiszen a hosszan tartó, borzalmas éhség következménye. De mi történt a „fasizmus” fogalmával? Hogyan használódott el a teljes felismerhetetlenségig, és főleg, - miért?

Hitler hatalomra kerüléséig a fasizmus, legalábbis a Szovjetunió kívüli világban, Mussolini olaszországi diktatúráját jelölte meg, és semmi más. Nem gyűjtőfogalom volt, hanem egy meghatározott rendszer elnevezése egy konkrét országban. Ebben a vonatkozásban azonban a Szovjetunió kivételt képezett. Amikor Mussolini pártja 1922-ben Olaszországban megszerezte a hatalmat, ez volt az első tényleges diktatúra Európában, amely jobboldali köntösbe öltözve, elsősorban jobboldali demagógiával lépett fel. A szovjet vezetők már az 1920-as években kézenfekvően célszerűnek találták, hogy kiterjesszék a fasizmus fogalmát minden olyan pártra, mozgalomra, fellépésre, politikai jelenségre, amelyet – mint a Mussolini diktatúrájával egy kalap alá helyezhető szélsőséget – kategorikusan el kívántak ítélni. Így vált először gátlástalanul használt gyűjtőfogalom a „fasizmus”, legalábbis a szovjet és más kommunista pártvezetők szóhasználatában.

A Komintern ötödik kongresszusán például Zinovjev – a későbbi koncepciók perék egyik első prominens áldozata, de akkor még a Komintern főtitkára – kijelentette: „A fasizmus a jobb keze, a szociáldemokrácia pedig a bal keze a burzsoáziának. Az a lényeges, hogy a szociáldemokrata párt egyik szárnya lett a fasizmusnak.” Ugyanezt a véleményt fejtegette nem sokkal később Sztálin: „A szociáldemokrácia, objektíve megítélve, a fasizmus mérsékelt szárnya; ezek nem tagadják, hanem kiegészítik egymást, nem ellenpólusok, hanem ikrek.” Már az 1920-as években megjelent a szovjet és Komintern nyelvvezetben a szociálfasizmus fogalma, amely 1934-ig rendszeres használatban maradt az egész kapitalizmussal és a polgári osztállyal kapcsolatban is. Vörös fonál köti össze a Zinovjev-féle minősítést, miszerint a fasizmus a burzsoázia jobb keze, Dimitrov „klasszikus” meghatározásával – „a fináncióke szélsőséges elemeinek diktatúrája” – és végül a *Magyar Nyelv Értelmező Szótárának* 1980-as kiadásával is, amely csupán annyiban tér el Dimitrov formulájától, hogy ismét a burzsoázia lép a fináncióke helyére, mint a fasizmus lényege és mozgatóereje. Vagyis: a fasizmus tébolyult általánosítása, amolyan politikai Jolly Jokerként való használata bárminek a megjelölésére, ami szemben áll a kommunista diktatúrákkal – gyakorlatilag végigkíséri a Szovjetunió egész történetét, sőt mint tudjuk és tapasztaljuk, bizonyos értelemben túl is éli a Szovjetuniót.

Amikor pedig a nemzetiszocialisták Németországban átvették a hatalmat, a Machtergreifung ebben a vonatkozásban is fordulatot képviselt. 1933. január 30-tól kezdve a totális diktatúrának immár két változata jelent meg a világban. Már nem csak Oroszországban létezett szocializmus, hanem

Németországban is. Nem pontosan ugyanaz a rendszer, de a diktatúra totalitását illetően megegyeztek, és a diktatúra vezetői és hívei mindkét országban következetesen szocialistáknak vallották magukat. Addig az egész világon egyedül Sztálin rendszere képviselte a létező szocializmust, de 1933 januárjától fellépett a konkrét veszély, hogy ez a monopólium, mondhatni ez a „szabadalom” meg fog szűnni, hogy a külvilág mindkét totális diktatúrát egy kalap alá fogja venni – ennek viszont, tekintettel a „szocializmushoz” fűződött szovjet világuralmi ambíciókra és a fogalomhoz kapcsolt, embermilliók szívében ápolott illúziókra, beláthatatlanok voltak a következményei.

Sztálin gyorsan megtalálta a választ erre a veszélyre. Egyszerűen új nevet kellett adni a németországi nemzetiszocializmusnak. Az elnevezés pedig, legalábbis a szovjet szóhasználatban már készen kínálta magát, mint szélsőségesen negatív gyűjtőfogalom; csupán arra volt szükség, hogy a németországi, újonnan létrejött rivális szocializmust is „fasizmusnak” minősítsék. A döntés szinte késedelem nélkül tükröződött Sztálin cikkeiben, beszédeiben és az ő utasításain keresztül az egész szovjet sajtóban, a többi szovjet vezető megnyilatkozásaiban, s természetesen a Komintern nemzetközi propagandagépzetének kampányában, mint ahogy hűségesen alkalmazkodott az új szóhasználathoz a világ valamennyi kommunista pártja is.

A manőver kiemelkedő sikerrel járt. Lehet, hogy némi szerepet játszott ebben a szovjet hatalmi gépezet összehangolt következetessége és a Komintern ügyes propagandája is – de nem ez volt a siker döntő tényezője. Mint ebben az írásban már többször utaltam rá, a „szocializmus” ideálja, mint addig a valóság talaján soha nem létezett, csupán illúzióként kivetített tökéletes társadalmi rendszer, nagyon is létezett sok millió ember álmaiban, gondolataiban. Ez a hatalmas nemzetközi embertömeg nem csak az úgynevezett „baloldalt” ölelte fel, amelynek óriási többsége természetesen nem volt kommunista, hanem a polgári, főleg az értelmiségi rétegek nem jelentéktelen részét is. Az ilyen emberek számára már nagyon kínosnak bizonyult a szovjet rendszer is, amelynek képviselői diktatúrájukat a szocializmus megvalósulásának tüntették fel. Időről időre kénytelenek voltak elhatárolódni a létező szocializmustól, hogy az „igazit”, amelyet a szívükben ideálként dédelgettek, meg tudják maguknak őrizni. Elképzelhetjük megdöbbenésüket, amikor 1933 januárjában, Németországban hatalomra került egy másik totális diktatúra, amely szintén szocializmusnak nevezte magát! Ez az újdonsült szocializmus, mihelyt megragadta a gyeplőt, egyik legsürgősebb feladatának tekintette a német szociáldemokrata párt felszámolását – egy olyan pártét, amelynek

tagjai szintén glóriával övezték az általuk elképzelt tökéletes szocializmust. Ezt a sokkot megélte Európa valamennyi szociáldemokrata pártja. Azok is, amelyek egyelőre még nem kerültek a létező szocializmusok hatalmába.

Nem volt tehát meglepő az általános megkönnyebbülés, amikor Sztálin és az általa irányított Komintern – a náci hatalomra jutását követően szinte azonnal – egy csapásra kiterjesztette a fasizmus fogalmát a német nemzeti-szocializmusra. A sztálinisták nem kérték ki Mussolini és hívei engedélyét, noha a név „szabadalma” az övék volt. Azzal sem törődtek, hogy a német diktatúra lényegesen különbözött az olasztól, és persze azzal sem, hogy a náci soha nem nevezték és nem is tartották magukat fasisztáknak. Csak az számított, hogy nincs többé „nemzeti szocializmus”, amely végzetesen kompromittálná mind a létező szovjet, mind a nem létező idealizált szocializmust – és máris megszületett a nagy többség által kényelmesen gyűlölhető, a legkisebb lelkiismeretfurdalás nélkül elítélhető fasizmus. Ily módon Sztálin bábja lett egy mind szélesebbé váló gyűjtőfogalomnak, amelyet ki lehetett terjeszteni – nem csak a nemzetiszocializmusra, hanem bármilyen diktatórikus vagy tekintélyuralmi rendszerre, pártra, jelenségre, fellépésre, amellyel valamilyen okból akár a Szovjetunió, akár az eszményített szocializmus hívei következetesen szembe kívántak fordulni. Erre épült Sztálin és a Komintern következő lépése, a kommunista pártok „népfront”-politikájának meghirdetése a fasizmus elleni, minden haladó erőt egyesítő harc jegyében. Ily módon az 1930-as évek közepétől az új világháború kezdetéig a gyűjtőfogalom átmenetileg összeszűkült: már nem ölelte fel sem a szociáldemokratákat, sem a polgári bal- és középpártokat, jelentése a német nemzetiszocializmus, az olasz fasizmus és a Franco-rendszer megjelölésére korlátozódott. A náci-szovjet paktum aláírásától 1941. június 22-ig, vagyis a Szovjetunió elleni német támadás kezdetéig a fogalom kommunista értelmezése szűkült is meg bővült is, mondhatni átrendeződött: egyrészt a német nemzetiszocializmus már nem minősült fasizmusnak, másrészt a kapitalista rendszer fasiszta vagy legalábbis „fasisztoid” besorolást kapott, elsősorban az Angliában és Franciaországban uralkodó kapitalizmus, amely úgymond „felelős a világháború ki-robbantásáért”. Meg kell jegyezni, hogy a külvilág ebben a huszonnégy hónapos időszakban nem követte Moszkva sajátos értelmezését – a nem kommunista baloldal számára Hitler rendszere megmaradt „fasizmus”-nak –, de mihelyt Hitler megindította a Barbarossa hadműveletet, a fogalom jelentése visszarendeződött és többé-kevésbé egyöntetű maradt a háború végéig: immár csak a náci és az oldalukon harcoló országok, illetve államok mi-

nősültek fasisztáknak – kivéve persze Japánt, mivel ez a hatalom nem állt hadiállapotban a Szovjetunióval –, de Japán visszamenő hatállyal is fasiszálódott, amikor 1945 augusztusában Moszkva is belépett – teljes háromnapos időtartamra – a Japán elleni háborúba.

Tudom, hogy némileg fárasztó nyomon követni a fogalom fejlődéstörténetét, de a java még hátra van. Az 1940-es évek második felétől kezdve – párhuzamosan a hidegháború fokozatos kibontakozásával – a „fasizmus” mint gyűjtőfogalom is kiterelbényesedett és ennek során meglepő sokszínűséget mutatott. A kommunisták, Moszkva szóhasználatát hűségesen követve, készségesen alkalmazták a „fasiszta” jelzőt bármire, bárkire, ami és aki szembe került velük vagy érdekeikbe ütközött, és a nem kommunista nyugat-európai baloldal ehhez a színjátékhoz lényegében már nem csatlakozott, vagy ha igen, ez csak alkalmanként fordult elő. De ami a Szovjetunió híveit és csodálóit illeti – és nem csak a kommunisták tartoztak ide, hanem a társutasaik is –, nekik ilyen téren nem voltak gátásaik. Csupán néhány jellegzetes példáját idézem a fogalom kommunista „kibontásának” ebből az időszakból:

E torz világképben a „fasizmus” vagy legalábbis a „fasiszálódás” immár kiterjedt az Amerikai Egyesült Államokra is, és az amerikaiak vezető szerepén keresztül kezdte meghódítani egész Nyugat-Európát. Igen, Olaszországot is, ahol 1943-ban összeomlott ugyan Mussolini rendszere, az 1940-es évek végén azonban ismét nyeregbe került. Amerikában a MacCarthy-féle „boszorkányüldözés” természetesen a fasizmus egyértelmű megnyilvánulásának minősült, csakúgy, mint a francia „rendőrminiszter” vagy a „bonni bábkormány” alakulatainak fellépése a tüntetőkkel szemben. Továbbá sorra színre léptek a fasizmus új változatai: a „klerikofasizmus”, jelezvén, hogy a katolikus egyház is a szélsőséges diktatúra szekértolója lett; a „monarchofasizmus”, bizonyítván, hogy a koronát viselők szintén ugyanazon gonosz rendszer ügynökei; és természetesen ismét megjelent a sztálini bábszínház régi, jól ismert bajkeverője az 1920-as évek második feléből, a „szociálfasizmus” a régi szociáldemokrata köntösben és változatlanul a fináncstőke szolgálatában...

Mint tudjuk, Sztálin halálát követően fokozatos változások mentek végbe a létező szocializmus szovjet rendszerében. Egyrészt mérséklődött a diktatúra intenzitása és terrorja. A lényegét illetően fennmaradt a totális diktatúra, de az élet viszonylag elviselhetőbbé kezdett válni az alávetettek számára. Másrészt a rendszer éppen az előbbi változás következményeként konszolidálódott és „normalizálódott”. Mindez hosszabb időszakra, több lépcsőben ment végbe. A hidegháború első, intenzív szakasza lezárult, és a két rendszer küzdelme ke-

vésbé látványos formákat öltött. A változások a propagandaháborúban, a politikai szóhasználat megváltoztatásában is éreztették hatásukat.

Nem meglepő tehát, hogy a fasizmus-fogalom kommunista részről való értelmezésében is végbement egy bizonyos fokú mérséklődés és „normalizálódás”. A sztálini korszakra jellemző groteszk fordulatokra már nemigen került sor, és a szélsőségek is valamelyest visszaszorultak. A szociáldemokrácia például, noha többnyire „jobboldali” jelzöt kapott, már nem minősült fasisztának, a „klerikofasizmus” fogalma is kikerült a kommunisták szótárából. A kapitalizmus és a polgári, legalábbis nagypolgári osztály azonban már nem kapott ilyen felmentést. A *Magyar Nyelv Értelmező Szótára*, mint már ezen írás elején is idéztem, nem véletlenül hivatkozott még 1980-as kiadásában is az „imperialista burzsoáziára”, amelynek „terrorista diktatúrája” a kommunisták számára továbbra is meghatározta a fasizmust. Ezt ritkábban és valamivel halkabban emlegették, mint korábban, de a meggyőződésükön nem változtattak.

De még ez a viszonylagos mérséklődés is hálás fogadtatásra talált az egész nyugati, illetve a nem kommunista világban. A baloldaliak már többnyire nem nevezték a kommunista rendszerű országokat diktatúráknak, előszeretettel használták a „szocialista ország” megjelölést, vagy ha valaki kritikus kívánt lenni, hozzáfűzte: „olyan ország, ahol nem tartják tiszteletben az emberi jogokat”. Csehszlovákia esetében a baloldal felfedezte, hogy van „emberarcú szocializmus” is, ami elég siralmas minősítés volt, hiszen logikusan az következett belőle, hogy minden más szocializmus, amely akár Csehszlovákián kívül létezik, akár a fantaszták álmodozásaiban – nem emberarcú. Ennek az átmeneti tüneménynek azonban véget vetett a Varsói Paktum csapatainak prágai bevonulása. Ami pedig a „fasizmust” illeti, immár nem volt akadálya, hogy a széles értelemben vett baloldal a nyugati országokban is magáévá tegyen egy közös értelmezést, amely néhány ki nem mondott, de hallgatólagosan elfogadott – és egyúttal teljesen hamis – előítéleten nyugodott, illetve nyugszik még ma is.

„Minden diktatúra fasizmus” – ez az első, és elválaszthatatlanul kapcsolódik hozzá a második: „Minden fasizmus jobboldali.” Az első kettőből pedig logikusan következik a harmadik előítélet is: „Minden diktatúra jobboldali.”

Ehhez az értelmezéshez csatlakozott az úgynevezett „68-as generáció” derékhada is, aminek a jövő szempontjából különös jelentősége volt, hiszen később ezek az évjáratok vették át a fejlett nyugati társadalmak irányítását és fontos szerepet játszottak a társadalmi tudat formálásában. A baloldali nyugati

és a kommunista értelmezés között is lassan elmosódott a különbség; mivel kommunista részről már nem harsogták a korábbi hangerővel és intenzitással, hogy a kapitalizmus és a burzsoázia áll a fasizmus mögött, viszont a nyugati baloldal egyes elemei éppen ezt az összefüggést vélték felfedezni, és hirdették is felfedezésüket. Ily módon egyre gyakrabban már lehetetlen volt megállapítani, hogy ezúttal ki minősíti „fasizmusnak” mindazt, ami valamilyen okból nem tetszik neki: az illető lehetett hithű kommunista párttag, de épp úgy lehetett az egyik amerikai egyetem docense is, akinek semmi köze a kommunizmushoz és a politológia a szakterülete.

Ez az összemosódás természetesen befolyásolta és máig befolyásolja a társadalom azon tagjait – feltehetően a többségről van szó –, akik kifejezetten se nem baloldaliak, se nem jobboldaliak, vagy azért, mert meggyőződésükben mindkét oldal nézetei keverednek, vagy pedig azért, mert egyáltalán nem érdekli őket a politika. Ezek az emberek, miután ők is egyértelműen negatív társításokat fűznek a fasizmushoz, hajlanak rá, hogy hallgatólagosan elfogadják a baloldali értelmezést, vagy legalábbis ne emeljenek ellene kifogást, mivel a dolog különösebben úgysem érdekli őket. Viszont hajlanak arra is, hogy mindennapi szóhasználatukban átvegyék és használják a „fasiszta” jelzöt, teljesen apolitikus módon, bármilyen brutális, erőszakos, provokatív jelenség vagy viselkedésforma jellemzésére.

A fogalom tehát bejárta a maga sajátos diadalútját a Mussolini-féle rendszer megjelölésétől a fináncőke diktatúrájáig, és onnan a „rohadó fasiszta” ki-rohanásig. Ha úgy tetszik, a baloldal felfogása „győzött”, de azon az áron, hogy a fogalom teljesen elhasználódott és mindenfajta értelmezésre alkalmatlanná vált. A saját magam példáján is tapasztalom, hogy ez a helyzet, amikor ebben a tanulmányban „fasizmus”-nak nevezem a diktatúrák viszonylag enyhébb formáját a totális diktatúrákkal szemben. Érzem, hogy ez a szó már semminek a megjelölésére sem igazán felel meg, mert olyan általános szitokká torzult, hogy többé nem lehet vele mit kezdeni.

Attól tartok azonban, hogy nem csak a fasizmus fogalma juthat a teljes elhasználódás sorsára. Az úgynevezett „szocializmusnak” valami hasonló jutott osztályrészül. Szeretném az olvasót emlékeztetni a náci párt elnevezésére: „Nemzeti Szocialista Német Munkáspárt”. A náciok kezdettől végig megtartották az elnevezést, és kezdettől végig „nemzetiszocialistának” vallották magukat. Egyöntetűen, és valamennyien. Fasisztának soha, egyikük sem. Semmiképpen sem véletlen, hogy míg szerte a világon majdnem mindenütt „fasizmusnak” nevezik Hitler rendszerét – Németországban ez nem lehetséges.

Ott ez a rendszer, minden bűnével és rémtettével együtt „nemzetiszocializmus” maradt. Ez alól kétségkívül akadnak kivételek, például külföldiek, akik Németországban telepedtek le, vagy a fiatal korosztály egyes tagjai, akik évtizedekkel a nemzetiszocializmus bukását követően születtek, de nincs olyan kivétel, aki Németországban ténylegesen megélte ezt a rendszert és másnak nevezné, mint nemzetiszocializmusnak. A fiatalok többsége is így nevezi, hiszen gyermekkorában mindenütt ezt hallotta a felnőttektől. A németek számára nem a fasizmus, hanem a „nemzetiszocializmus”, felelős a totális diktatúráért, a világégés kirobbantásáért és embermilliók haláltáborokban való meggyilkolásáért is. Ez pedig végzetesen kompromittálta, lejáratotta a „szocializmus” fogalmát is.

Talán másként állunk a „szocializmus” szovjet változatával? Semmi esetre sem. A Szovjetunióban az állampártot „Kommunista (bolsevik)” pártnak nevezték, de ami ott megvalósult, azt „szocializmusnak” minősítették mind a megvalósítók, mind az áldozatok, teljes következetességgel, hetvennégy éven keresztül. A fogalomhoz ott is elhasználhatatlanul kapcsolódott a totális diktatúra, a gulág hálózata és a sok millió meggyilkolt ember. A büntetteket ott is a „szocializmus építése” jegyében és erre a célra hivatkozva követték el. Nos, megérte a „létezett szocializmus” a mérhetetlen gyötrelmet, megérte a tömeggyilkosságot?

Ezt a kérdést ajánlom mindazok figyelmébe, akik egy tökéletes emberi társadalomról álmodozva, annak módozatait és működését pihent aggyal és jó szándékkal kigondolva, az általuk igazságosnak, harmónikusnak és boldognak vélt rendet „szocializmusnak” nevezik. Mérlegeljék ezt a kérdést és gondoljanak arra, hogy álmodozásuk, bár megérdemli a tiszteletet és talán a csodálatot is – nem veszélyek nélkül való. Az elmúlt évszázad története többek között arra is tanít bennünket, hogy kockázatos dolog a szavakkal és fogalmakkal való könnyelmű játék. Éppen ezért nagyon kérem őket, ha van rá mód, találjanak álmaikra valamilyen más nevet. Olyat, amelyet csak ők ismernek és nem osztják meg senkivel. Maradjon számukra olyan ez a név, mint a titkos bankszámlát megnyitó jelszó.

(2009)

ELITVÁLTÁS

(2012)

Mielőtt kifejtem a véleményemet a magyarországi elitváltás ügyéről, röviden arra kívánok kitérni, miért érzem magam bizonyos értelemben kvalifikáltnak, hogy erről a témáról beszéljek. Pontosabban: miért érzem magamat éppen most olyan helyzetben, hogy erről valami újat tudjak mondani. A sors úgy hozta, hogy majdnem pontosan ötvenévnnyi külföldi emigráció után, amiből huszonhat évet a Szabad Európa Rádió szolgálatában töltöttem, most két évvel ezelőtt áttelepültem Magyarországra. Nem „visszatelepültem”, hanem áttelepültem, mert félvszázad múltán képtelenség az előbbi ige használata. A müncheni stúdiókból huszonhat esztendőn keresztül, úgymond „kivülről” szóltam a hallgatókhoz, ami egy időben bizonyult előnynek is és hátránynak is. Előny volt, mert a nyugati világban élve, az ottani viszonyokba beilleszkedve, az ottani értékrendhez hozzászokva, a világról szóló információk nagyfokú birtokában, a hazai kötöttségektől mentesen, azoktól független szemszögből voltam képes szólni a hallgatókhoz. De hátrány is volt, mert foglalkozásom révén folyamatosan hozzájutottam ugyan hatalmas tömegű, a hazai fejleményeket érintő információhoz, de mindezt nem voltam képes „belülről” látni és úgy megítélni, mint azok, akik hallgatták a mondanivalómat. Nem voltam azonos hullámhosszon hallgatóimmal. Próbáltam ezt a különbséget áthidalni vagy csökkenteni, de éreztem, hogy teljesen sohasem sikerülhet. Nem voltam a rezsim „alattvalója” – megint csak ennek a helyzetnek az előnyeivel és hátrányaival együtt.

Most viszont, éppen két évvel ezelőtt egészen új helyzetbe kerültem. Áttelepültem Magyarországra – nem szükséges kitérni arra, hogy miért éppen most és milyen okok folytán –, és azóta itt lakom. Most sem vagyok függő helyzetben, nem vagyok állásban, nem kapok a magyar államtól sem nyugdíjat, sem egyéb javadalmazást, de két esztendeje új élmény számomra, hogy ötven év után először ismét „belülről” látom a hazai dolgokat, a bennszülött nézőpontjából, de a szokás beidegzettségéi révén, még nem veszítettem el a „kivülről” való megítélés képességét sem. Tudom, hogy ez kivételes és átmeneti

állapot. Már az első tizenkét hónap elteltével is éreztem, hogy nézőpontom kezd eltolódni. Egyre inkább a hazaiak szemszögéből és indulataival ítélem meg a fejleményeket, azok a képek pedig, amelyeket „kívülről” állítok össze magamnak, lassan elhalványulnak, kifédolnak. Most van tehát alkalom arra, hogy még mindkét nézőpont birtokában szóljak hozzá ehhez a témához – amit úgy neveznek, hogy „elitváltás”.

* * *

A rendszerváltozás óta, tehát a legutóbbi húsz esztendő során, számtalanszor hallottam már baráttól, ismerőstől, idegentől a visszatérő frázist, miszerint „Magyarországon tulajdonképpen nem történt rendszerváltozás”. Az elmúlt két évtized tapasztalatainak így módon történő összegzése hamis ugyan, de mégis van igazságtartalma. Hamis, mert a társadalmi-politikai gazdasági rendszer kétségkívül gyökeresen átalakult 1989–1990-ben, illetve 1989–1990 óta; ezt egyértelműen igazolja a mindennapi tapasztalat az élet minden területén. De azért utal ez a frázis az igazságra is, mivel a „rendszerváltozás” fogalma a legtöbb ember fejében nem csupán a társadalmi-gazdasági rendszer lecserélését öleli fel, hanem annak a társadalmi rétegnek a leváltását is, amelynek tagjai a korábbi rendszer évtizedei során a hatalmat gyakorolták vagy legalábbis fontos, vezető funkciókat gyakorolva, kiszolgálták.

Miféle rétegről, embercsoportról van itt szó? Azokról, akik vezetnek, irányítják a társadalmat, azokról, akik „felül vannak”. Majdnem mindegy, hogy milyen nevet adunk nekik. Marx „uralkodó osztálynak” nevezte őket, mások „vezető rétegnek”, számos amerikai szociológus „politikai osztályra” hivatkozik, sokan „társadalmi elitről” beszélnek. A továbbiakban az „elit” szót kívánom használni, nem csak azért, mert ez a legrövidebb, hanem azért is, mert az „elit” szó egyszerre utal a társadalmi ranglétra felső fokain betöltött helyzetre, a kiválasztottságra és egy adott területen felmutatott kiválóság követelményére is.

A mai magyar társadalom, a legidősebbeket kivéve, a húsz évvel ezelőtti fordulatán kívül csupán egyetlen rendszerváltozást ismer, azt is csak közvetve, szülei, sőt nagyszülei elbeszéléseiből. Azt, amelyik a „fordulat évében”, 1948-ban következett be. Ez volt az egyetlen összehasonlítási alap – 1948. Amikor szó szerint minden megváltozott. Amikor a szabadpiacot felváltotta a parancsuralmi tervgazdálkodás, amikor a politikai életben is egyik napról a másikra meghonosodott a totális diktatúra, amikor egy csapásra megszűnt az alapvető emberi jogok gyakorlása, és amikor a régi elit tagjai emigrációba

vagy börtönbe, internálótáborba kerültek, amikor később egy részüket kitelepítették Budapestről és a nagyobb vidéki városokból, amikor az egykori gróf-ból földmérő lett, az egykori bankárból vagy a bankár fiából segédmunkás – amikor valamennyien kikerültek a közéletből és elvesztették korábbi vezető társadalmi pozícióikat. Amikor helyükre léptek, az élet minden területén a Párt káderei, kiválasztottjai, az arra érdemesnek tartott munkás-paraszt és haladó értelmiségi káderek – az új elit kiszemelt tagjai. Mivel ez volt az egyetlen összehasonlítási alap, talán érthető a manapság hangoztatott frázis is, miszerint „ami most van, az nem igazi rendszerváltozás”. Az 1948-as volt az „igazi”, amikor nemcsak a rendszert váltották le, hanem az elitet is, szőröstül-bőröstül, „egyből”, minden teketória nélkül.

Ha visszatekintünk az emberiség történetére, azt látjuk, hogy valamennyi történelmi szakaszban vezetőkre és vezetettekre tagolódott a társadalom. Már a kőkorszakban is kiemelkedtek az emberek csoportjaiból a kivételesen tapasztalt, ügyes és erős személyek, akik a vezetői funkciókat betöltötték. Az athéni agora gyülekezete sem kivétel, hiszen ott is akadtak ügyes szónokok, hangadó polgárok, akik manipulálni és irányítani tudták a többieket, a rab-szolgák tömegéről nem is beszélve. Az is egyértelmű, hogy minden történelmi szakaszban kevesen vannak a vezetők és sokan a vezetettek. De kik kerülnek a kevesek közé? Nyilván azok, akik számos vonatkozásban kiemelkednek a többiek közül. Például abban, hogy értelmesebbek a többieknél, több energia, ambíció, hatalomvágy hajtja őket, vagy bátrabbak, kezdeményezőbbek, vagy éppen erőszakosabbak, kíméletlenebbek, gátlástalanabbak, mint mások, vagy a maguk szakmai területén hatalmas sikereket tudnak felmutatni. Vagy akár abban is, hogy éppen hozzájuk szegődött a szerencse és a véletlen, kiegészítve egyéb képességeiket. Marx úgy vélte, hogy lényegében egyetlen döntő körülmény, a termelési eszközök birtoklása sorolja az emberek kisebbségét az uralkodó osztályba, tehát a kapitalista rendszerben a burzsoázia osztályába. De Marx téved, a ló elé fogja a szekeret, hiszen minek révén jutott valaki a termelési eszközök birtokába? Nem csak azért, mert azokat az apjától örökölte, hanem azért is, mert eszesebb, ügyesebb, kezdeményezőbb, kockázatvállalóbb, szerencsésebb és talán kíméletlenebb, gátlástalanabb is volt, mint a többiek. Ha Marxnak lenne igaza, akkor a kapitalizmusban egy kiemelkedő praxisú orvos vagy ügyvéd, vagy akár színész, vagy zenészerző nem kereshetne jóval többet, és nem élvezhetne jóval nagyobb társadalmi tekintélyt, mint a kis- és középvállalatok tulajdonosai, noha az előbbiek egyáltalán nem rendelkeznek termelési eszközökkel, az utóbbiak viszont igen.

Leegyszerűsítve, példának vehetjük a pontozást a nemzetközi műkorcsolyázó- vagy tornaversenyeken. Azok, akik a maguk területén elérik a 9–10 körüli pontozást, a társadalmi elithez tartoznak, a többiek nem. Természetesen, mint később kitérek rá, a 8-tól 1-ig terjedő pontozás is nagyon fontos, tehát a vezetettek sem egyetlen homogén tömeget alkotnak, hanem egymásra épülő, különböző rétegekből állnak. Szerintem jó a pontozásos hasonlat, csak arra szükséges emlékezni, hogy a társadalomban nem lehet éles, számszerű határt meghúzni az egyes csoportok között, mint a pontozásnál. A határvonalak, bár világosan kivehetők, kissé elmosódnak, ami különösen a vezetettek rétegénél figyelhető meg.

Kik a pontozóbírók? Köztük vannak persze a szülők és közeli rokonok, barátok is. Ők a részrehajló bírók – ilyenek akadnak a sportversenyek zsűrijeiben is –, akik megadják a csemetének a kilencet-tíz akkor is, ha az nem üti meg a tényleges követelményszintet. A feudális társadalom pontozóbírái között ezek a részrehajlók voltak nagy többségben. De már akkor is gyakran megesett, hogy kivételes energiájú és képességű egyének elérték a szükséges pontszámot és bejutottak az elit tagjai közé. Voltak olyan intézmények is, például a katolikus egyház és a hadsereg, ahol a pontozók nagyon is figyelembe vették a tényleges képességeket és a teljesítményt, a származástól függetlenül. A kapitalizmus kialakulása pedig ezen a téren is fordulatot hozott. Mind egyértelműbben a verseny ítélte oda a pontokat, és ugyancsak a verseny kezdte megvonni a magas pontszámokat azoktól, akik ezt teljesítményükkel nem tudták kiérdemelni.

Talán érdemes szóba hozni egy érdekes történelmi példát. Amikor a 19. század kezdetén már növekvő méreteket öltött az angolok indiai birodalma, akkor még egy részvénytársaság, az East India Company birodalma, a Társaság gondosan kidolgozott pontrendszerre épített, átfogó vizsga alá vetette azokat a fiatalembereket, akik Indiában a politikai-gazdasági irányítás, a jogalkotás és az állami közigazgatás funkcióit kívánták betölteni. Nem több mint 900 pozíciót hirdettek meg, mindössze ennyi emberre volt szükség az akkori megítélés szerint egy 300 milliós birodalom irányítási és adminisztrációs feladatainak ellátáshoz – és csak azoknak ítélték oda, akik a vizsgán a megkívánt magas pontszámot elérték, származásuktól teljesen függetlenül. Kizárólag a rátermettséget vették figyelembe. Ez a rendszer Brit-Indiában másfél évszázadig sikerrel működött – s akkor is, amikor az említett társaság már régen beadta a kulcsot – és ez a példa rengeteg követőre talált ilyen vagy olyan formában, szerte a világban.

A kapitalizmus – többek között, és talán elsősorban – a teljesítmények versenyére épül. Gondoljunk egy másik példára, a versenytárgyalásra. Azért is említem ezt, mert valamikor Angliában versenypályázatok, tenderek készítésével foglalkoztam. Végeredményben egyfajta aukcióról van szó. A tender felöleli, hogy a kért létesítményt milyen minőségben, mekkora költséggel, adott esetben mekkora várható jövedelmezőséggel és milyen határidőkön belül képes az ajánlattevő megvalósítani. Az ajánlattevő egy győztes tenderrel elnyeri az üzletet. De a saját tendere kötelezi is az ígéretek tételes teljesítésére. Ha nem teljesít ígéretei szerint, hatalmas büntetést, kártérítést fizet, és üzleti presztízse is megszűnik az ügyet.

Ilyen és hasonló példák eredményeként – és itt egy hosszú történelmi időszakot szükséges figyelembe venni – a demokratikus szabadpiaci társadalmak elitjeinek létrejöttében és összetételében mind nagyobb szerepet játszott és játszik a képességek és teljesítmények versenye és ennek nyomán egyfajta természetes kiválasztódás, társadalmi evolúció. Ez sohasem válhat teljes mértékűvé, hiszen a társadalmak ügyeit érintő összefüggések, tendenciák mások, mint a természet törvényei. Az ideális természetes kiválasztódást csak valamelyest megközelíteni lehet, de elérni lehetetlen. Ezt előrebecsátva, szerintem nagyon fontos rámutatni, hogy meglehetősen szoros összefüggés áll fenn a társadalmi elitek minősége és a versenynek, a természetes kiválasztódásnak az elitek létrejöttében játszott szerepe között. Minél inkább érvényesül a természetes kiválasztódás és a verseny az elit tagjainak kiválogatásában, illetve minél kevésbé érvényesül az erőszakos beavatkozás és részrehajlás, annál jobb minőségű elit létrejöttére számíthatunk – és persze az összefüggés fordítva is érvényes.

Itt szükséges még egy fontos megkülönböztetést tenni a társadalmi eliten belül. Az elit magja, hajtóereje és irányítója az az embercsoport, amelynek tagjai az államhatalmat képviselik és gyakorolják is. Nevezhetjük őket belső elitnek. Idetartoznak a politikusok, az államtitkár szintjéig, az újságírók a főszerkesztők és médiavezetők szintjéig, az állami bürokrácia irányító tagjai, a hadsereg, a szakszervezetek, a széles értelemben vett kultúra és a gazdasági élet vezető képviselői, továbbá szakemberek, tanácsadók, akiket a belső elit kooptál a maga szűkebb körébe. A többiek, bár ők is az elit tagjai, a hatalom gyakorlásában nem vehetnek részt, viszont kiszolgálják és munkájuk révén támogatják is az adott elit uralmát.

Ez a berendezkedés jellemző kivétel nélkül minden eddigi társadalmi rendszerre az emberiség történetében, beleértve a jelenlegieket is. Ez volt a jel-

lemző akkor is, amikor még csak félmilliárd ember élt a földön, akkor is, amikor még csak kétmilliárdan voltunk. Most már hétmilliárdnál tartunk – ilyen sokan vannak a vezetettek –, és semmi okunk sincs feltételezni, hogy az említett berendezkedés a jövőben megváltozhat.

Az elit összetétele viszont állandó változáson megy keresztül. Tulajdonképpen erről szól a történelem. Vilfredo Pareto olasz szociológus, aki az elitekről szóló elméletét kidolgozta, és az eliteket gyakran „arisztokráciáknak” minősítette, azt írta erről, hogy „a történelem nem más, mint az egymást követő arisztokráciák temetője”. Az elitek átalakulása, illetve lecserélődése egyrészt természetes folyamat. A kiöregedett nemzedékek kénytelenek lelépni a színről, és helyükre lépnek az új generációk tagjai. Ugyanakkor a vezetettek tömegéből is folyamatosan feltörnek ambiciózus és tehetséges egyének, és bejutnak az elit tagjai közé. Megesik az is, hogy az elit egyes tagjai csúsznak le a vezetettek tömegébe. Másrészt viszont az elit hajlamos arra, hogy késleltesse az állandó átalakulás folyamatait: próbálja megvédeni bajba jutott tagjait, előnyben részesíti az elit gyermekeinek boldogulását, és mindez lassítja, de nem állíthatja meg az átalakulást, az elitek leváltását.

Amikor a modern totalitárius rendszerek a történelem színpadára léptek, nevezetesen a német nemzetiszocializmus és az orosz-szovjet típusú szocializmus, nos, ebben a két szocializmusban természetesen fennmaradt a vezetők és vezetettek elkülönülése, de ennél jóval több is történt. A kezdetekkor, amikor ezek a diktatúrák létrejöttek, a régi eliteket egy csapásra leváltották, illetve felszámolták, a diktatúrák kiválogatták a társadalom tömegeiből a maguk kiszemelt kádereit, és ezekből verbuválták az új elit tagjait. Ezt követően viszont ezek az új elitek nem mutattak hajlandóságot sem átalakulásra, sem megújulásra. Éles, nagyon nehezen átléphető határ jött létre az erőszakkal életre hívott elit és a vezetettek között, akik gyors ütemben homogén tömeggé hanyatlottak össze. A szovjet elit például – mivel volt rá ideje, amire a náci elitnek szerencsére nem – teljesen elmerevedett, gerontokráciává, a vének uralmává züllött – ezt tükrözte a Gorbacsovot megelőző szovjet vezetés, elsősorban a belső elit összetétele.

A demokratikus nyugati társadalmakban viszont az emberi szabadságjogok érvényesülése és a politikai pluralizmus serkentőleg hatott az elitek átalakulására, illetve lecserélődésére. Minden parlamenti választás megújította a belső, azaz a hatalmat gyakorló politikai elit összetételét. A társadalmi létrán való felkapaszkodás átlagos üteme felgyorsult: mind több tehetséges és feltörekvő ember került a vezetettek köréből az elit szűkebb körébe. To-

vábbá, ismét emlékeztetek arra, hogy a szabad társadalmakban kialakult feltételek között a kiválasztódás nagyjából a társadalom érdekeinek megfelelően ment végbe; s azt eredményezte, hogy az esetek többségében valóban a rátermettebb emberek kerültek az elit tagjai közé.

Mi történik azonban az elitekkel, ha megszűnik a diktatúra? Érdemes megvizsgálni néhány időszerű történelmi példát. Spanyolországban Franco diktatúrája kereken negyven évig tartott – kb. annyi ideig, mint Magyarországon a kommunizmus –, és tegyük hozzá, ez nem volt totális diktatúra, csupán a diktatúrának egy fokkal enyhébb, fasiszta formája. Amikor Franco meghalt, megindult a gyors átalakulás folyamata, és a pluralista demokratikus parlamentarizmus jegyében, békés körülmények között létrejött az „új” Spanyolország. De mennyiben volt valóban „új” ez a Spanyolország? A rendszer teljesen megváltozott, de a spanyol elit, néhány erősen kompromittálódott személytől eltekintve, szilárdan a helyén maradt. Azért maradt a helyén, mert egyszerűen nem állt rendelkezésre egy tartalékos politikusi-gazdasági-közigazgatási-szakemberi elitréteg, amely a francóista elitet a maga egészében leválthatta volna. Ez nem volt lehetséges, mert negyven évig tartott Franco diktatúrája. Túlságosan hosszú ideig. A hajdani elit tagjai elvesztették pozícióikat, emigrációba kerültek, kiöregedtek, meghaltak. Természetesen megindult a lecserélődési folyamat, de nagyjából huszonöt évig tartott, mire az ezredforduló körül végre befejezést nyert.

Olaszországban a fasiszta rendszer kereken húsz évig tartott, feleannyi ideig, mint Magyarországon a kommunizmus, vagy Spanyolországban a francóizmus. Ismét érdemes megjegyezni, hogy az olasz fasizmus a diktatúra kissé enyhébb formáját képviselte a szocializmus német és orosz változataival szemben. És mégis, amikor Mussolini megbukott – és végső soron saját rendszere buktatta meg –, a fasiszta rendszer megszűnt ugyan, de még jó ideig helyén maradt az a bürokrata-államigazgatási és gazdasági vezető réteg, amely két fasiszta évtized során alakult ki. A folyamatos lecserélődés itt is nyomban megindult, de nyolc-tíz évnek kellett eltelnie, míg egy teljesen, vagy legalábbis döntően új összetételű elit formát öltött volna.

Németországban szerencsére csak tizenkét évig tartott a nemzetiszocializmus rendszere. És mégis... legalább tíz-tizenkét évet vett igénybe, lényegében ugyanannyit, mint a náci rendszer egész élettartama, amíg az elit képes volt kidobálni magából a náci rendszerből átöröklött összes kádert. Sőt, megjegyezhetem, hogy Kurt Kiesinger, aki az 1960-as évek közepén a Szövetségi Köztársaság kancellárja volt, fiatalemberként a hitleri Németország

külügyminisztériumában szolgált és tagja volt a náci pártnak. Még tovább éltek a német társadalomban a náci korban, vagy akár a nácizmust is megelőző időszakban gyökerező beidegzettségek. A német tábornokok 1944. júliusi puccskísérletét, amely Hitler megölését és különbéke megkötését célozta – az összeesküvés valamennyi tagját kivégezték –, még az 1970–1980-as években is számos német hazaárulásnak bélyegezte, köztük szép számmal azok is, akik egyébként egyértelműen elítélték a náci rendszert. Az ilyen beidegzettségek makacs túlélése szinte elképesztő, de létező jelenség – és magyar vonatkozásban is hivatkozom majd néhány példára.

Még Németországnál maradva, vegyük az NDK példáját. Ez rendhagyó eset, mivel a kommunizmus bukásával nem csak a kommunista rendszer szűnt meg Kelet-Németországban, hanem a keletnémet állam is, amely beolvadt a Német Szövetségi Köztársaságba. Itt ugyan nem állt rendelkezésre elit tartaléksereg, amely egy csapásra felválthatta volna a régit, viszont bőven volt ilyen Nyugat-Németországban, ahonnan tízezrével áramlottak a néhai NDK városaiba a nyugatnémet állam szakemberei, bürokratai, üzletemberei és politikusai, hogy ellássák az elit feladatkörét ebben a térségben. Ily módon tehát a régi elit leváltása Kelet-Németországban is nagyjából bekövetkezhetett. De csak nagyjából. Alacsonyabb szinteken, főleg a helyi közigazgatásban, jelentős mértékben helyükön maradtak az NDK-korszak kiöregedő káderei. Továbbá, fontos rámutatni, hogy a kommunista Német Szocialista Egységpárt utódpartja, az úgynevezett Demokratikus Szocializmus Pártja, a PDSZ, a keletnémet tartományokban és Berlinben is fontos politikai erő maradt, tekintélyes szavazótáborra van, és koalíciós partnerként két tartományi kormányban is részt vesz. A nyugati tartományokban viszont a PDSZ törpepárt, a tartományi választásokon elenyésző a támogatottsága. Ez is arra emlékeztet, hogy Németország ma ugyan politikai és gazdasági értelemben egységes, de az emberek fejében még ma is két Németország létezik. Több nyugatnémet barátomtól, ismerősömtől hallottam elhangzani a megállapítást, hogy egy belgával, hollanddal, dánnal vagy akár franciával a nyelvi probléma ellenére is gyorsan szót tud érteni, könnyen közelebb kerülnek egymáshoz, hasonlóan gondolkodnak – míg egy keletnémet „Ossi” esetében gyorsan láthatatlan vasfüggöny ereszkedik közéjük. Noha azonos az anyanyelvük, szót érteni nem képesek egymással. Az Ossik jelentős része ugyanezt érzi, ha egy Wessi-vel kerül össze. Fölényesnek, leereszkedőnek tekinti a Wessit, kisebbségi érzéseket ébreszt benne, és főleg ki nem állhatja, és irigyli azért, mert az átlagkereset Kelet-Németországban még ma is vagy 10 %-kal alacso-

nyabb, mint a nyugati tartományokban. Ellenpéldaként sokan hivatkoznak manapság Angela Merkelre, aki az NDK-ban született, már felnőttként érte meg az újraegyesítést, és lám, az egységes Németország kancellárja lett. Ezt az érvet mindig csak nem-németektől hallottam. Merkel esete egy gyakori jelenség példája, miszerint a keletnémet lakosság rátermettebb, kezdeményezőbb, képzetesebb, tehetségesebb elemei nagy számban települnek át Nyugat-Németországba, mondhatni „kivándorolnak”, mert úgy érzik, hogy az ottani környezetben sokkal jobban tudnak boldogulni, előbbre jutni. Éppen azért „vándorolnak ki” az ország nyugati részébe, mert az elválasztó fal – szerencsére ma már nem fizikai fal – ma is létezik a nyugati és a keleti tartományok között. Ez a jelenség viszont, miszerint többségükben éppen a rátermett, tehetséges Ossik vándorolnak át a nyugati oldalra és Wessikké válnak, csak elmélyíti a különbséget a két országrész között.

És mi a helyzet a néhai Szovjetunió utódállamaiban, ahol, kivéve a balti országokat, nem kevesebb, mint hetvennégy évig tartott a kommunizmus? A rendszer ott is megváltozott, de az uralkodó elitek mindenütt szilárdan a helyükön maradtak. Csodálkozhatunk azon, hogy az egykori moszkvai pártfőtitkár lett az új Oroszország első elnöke, és a KGB egykori németországi vezető ügynöke a második? Mire számíthatunk? Ha Spanyolországban huszonöt évre volt szükség a negyvenéves Franco-éra elitjének leépüléséhez, vajon meddig kell várni arra, hogy a háromnegyed évszázados szovjet korszak uralkodórétege is elnyerje a helyét „az arisztokráciák sorának temetőjében”? Negyven évig? Netán ötven évig? Talán csak akkor jön el ez az idő, amikor már mindenki temetőbe került, aki, mondjuk 1980 előtt jött a világra? Ebben az esetben még a találgatás is problematikus.

A közép-kelet-európai térségben, mint tudjuk, kerekén negyven évig tartott a kommunista rendszer uralma. Meddig tarthat a kommunista korszakban kialakult elitek uralma, majd csökkenő mértékű szerepe, befolyása ezekben a társadalmakban – az új pluralista, demokratikus, szabadpiaci rendszer feltételei között? Meddig tarthat Magyarországon? Számunkra ez az utóbbi kérdés a legfontosabb.

* * *

A válaszádat megkönnyíti, hogy több dologgal már tisztában vagyunk. Tudjuk azt, hogy minden elitnek véges az uralma, hogy előbb-utóbb mind-egyiknek távoznia kell. Az is egyértelmű, hogy mindig két egymást követő időszakot kell megkülönböztetnünk: a diktatórikus rendszer uralmának idejét,

amikor formát ölt a rendszer uralkodó elitje és az azt kiszolgáló elit, valamint a rákövetkező időszakot, amikor a diktatórikus rendszer már megszűnt, megbukott, és új rendszer lépett helyére, de a régi elit, legalábbis annak az „udvara”, amely kiszolgálta a korábbi belső elitet, megtartja pozíciói döntő részét, és azokról nem hajlandó lemondani. A történelmi példák azt is világosan mutatják, hogy ez a második időszak rövidebb, mint az első. A diktatúrában kialakult elit fenntarthatja ugyan uralmát vagy dominanciáját a diktatúrát követő új rendszerben is, de csak fokozatosan hanyatló mértékben, és mindenképpen rövidebb ideig, mint ameddig maga a diktatúra tartott.

De mennyivel rövidebb ideig? Ennél a kérdésnél már le kell mondanunk általános érvényű szabályokról, összefüggésekről, mert minden esetben az illető ország egyedi körülményeitől függ, hogy a régi elit maradéktalanul vagy legalábbis döntő mértékben mikor lép le a színről. Hogy hány évvel a rendszerváltás után mondhatjuk ki nyugodt lélekkel, hogy a teljes elitváltás is bekövetkezett.

Mielőtt rátérek a magyarországi körülményekre, talán hasznos lehet a lengyel viszonyok áttekintése. Úgy tűnik ugyanis, hogy Lengyelországban az elitváltás folyamata gyorsabban megy végbe, mint Magyarországon. A lengyeleknél már jó ideje a polgári középpárt és a mérsékelt jobboldal a két fő rivális, a klasszikus „utódpart” már régen teljesen háttérbe szorult. Vajon mi magyarázza ezt a lengyel fáziselőnyt, illetve a magyar fázislemaradást? Egyrészt az, hogy a lengyel katolikus egyház a diktatúra egész időszakában nem csupán vallási, hanem nemzeti intézmény is tudott maradni, hogy képviselni tudott egy alternatív kultúrát és intézményrendszert, és ezzel elérte, hogy a totális diktatúra voltaképpen már nem is volt totális diktatúra. Továbbá: már az 1970-es években formát öltött egy független és katolikus szakszervezeti mozgalom, ami később a Szolidaritás létrejöttét eredményezte. A Szolidaritás pedig több mint egy esztendeig legálisan működött, tízmillió tagot számoló tömegmozgalommá vált. Ebben az időszakban végeredményben pluralista rendszer állt fenn a lengyeleknél, szembeállítván a hadsereg és az apparátusra támaszkodó kommunista pártot a katolikus egyházra és a lakosság tömegeire támaszkodó Szolidaritással. Végül: amikor 1981 decemberében Jaruzelski tábornok kihirdette a szükségállapotot és betiltotta a Szolidaritás működését, végeredményben katonai puccsot hajtott végre. Az élet minden területén katonák vették át az irányítást, egyenruhás tisztek léptek a párttitkárok helyére, és az új katonai elit tagjai már nem a pártszervek, hanem katonai feljebbvalóik utasításait követték. Jaruzelski tábornok egy személyben

töltötte be a kormányfő, a hadsereg főparancsnoka és mellékesen a pártfőtitkár tisztét is. Lényegében katonai diktatúra váltotta fel a kommunista diktatúrát, és a kommunista elit pozícióinak eróziója már nyolc évvel korábban kezdetét vette, mint a térség más országaiban.

Most már valóban rátérve a magyar viszonyokra, mindenképp azt szükséges megvizsgálni, hogyan is jött létre annak idején, a fordulat évét követően a kommunista rendszer elitje. Egy katonai és ideológiai szuperhatalom felügyelete alatt jött létre, egy megszállt országban, amely nem rendelkezett nemzeti szuverénitással. Nem történelmi folyamat eredményeként alakult ki, hanem egycsapásra; az új elit tagjait nem kinevelték, hanem kijelölték és kinevezték. Kijelölték és kinevezték – nem a képességek vagy a teljesítmények figyelembevételével (az utóbbiak nem is jöhettek számításba), hanem a politikai megbízhatóság és egy doktriner, tudománytalan módon alkalmazott „osztályszempont” alapján. A képességek versenyéről, természetes kiválasztódásról szó sem lehetett. A korábbi elit egy részére egy ideig még szükség volt. Egyes tagjait, akik készek voltak szolgai együttműködésre, kegyesen beengedték az elit külső „udvarába”, másokat megtartottak alárendelt pozícióikban, legalábbis addig, amíg a sebtében összeverbuvált új elit valamennyire képessé vált feladatai ellátására. Az első öt-hat év volt valóban kritikus, amikor az új belső elit, a hatalom maga még nem rendelkezett egyetemi háttérrel, megbízhatónak tekintett, kiterjedt kiszolgáló elitrel – de aztán ez is bekövetkezett. Ezt követően pedig már folyamatos lehetett a képzett káderek utánpótlása a hazai egyetemekről és részben – már csak a belső hatalmi elit utánpótlása érdekében is – a Szovjetunió egyetemeiről. Nyugati egyetemeken való képzésről, illetve továbbképzésről – legalábbis az 1980-as évekig – számba vehető mértékben nem lehetett szó. Hozzá kell még tenni, hogy ennek az elitnek a diktatúra egész időszakában a szabad világtól való nagyfokú elszigeteltség állapotában kellett működnie. Az elszigeteltség mértéke az 1980-as évtizedben valamelyest enyhült, de még akkor is erősen éreztette hatását.

Mi lett ennek a sajátos „elitgenézisnek” a következménye? Bármennyire kínos kimondani, úgy érzem, szembe kell nézni az igazsággal. Magyarországon gyenge minőségű elit került a társadalom élére, beleértve a belső hatalmi csoport jóval nagyobb létszámú külső „udvarát” is.

Ezzel a megállapítással senkit sem kívánok megsérteni vagy megbántani. Készséggel elhiszem bárkinek, hogy ő messze kiemelkedik az átlagos képességűek tömegéből. Mert itt természetesen átlagos minőségről van szó, és az átlagértékbe beleférnek rendkívüli egyéni teljesítmények, csakúgy, mint na-

gyon gyenge, az átlagot sem megütő teljesítmények. Az is meggyőző érv lehet, hogy ahogy teltek az évtizedek, mind képzetesebb elemekből állt az elit utánpótlása, és ennek következtében lassan emelkedett az elit átlagos minősége. Az olyan irtózatosságot azonban, amelyet az 1950-es években a magyar elitnek el kellett szenvednie, csak nagyon hosszú időszakban lehet úgyahogy kiheverni. Azt is figyelembe kell venni, hogy 1956 végén körülbelül kétszáz ezer magyar hagyta el az országot, köztük nagyon sok képzett és kiváló képességű ember.

Az elitek minőségét azonban nem csupán az határozza meg, hogy milyen feltételek között jönnek létre, hogy érvényesül-e ennek során a természetes kiválasztódás vagy nem, hogy folyamatos utánpótlásuk során mekkora szerepet kap a verseny. Meghatározza az is, hogy mihelyt bejut valaki az elit alsó régióiba, illetve megveti a lábát annak a bizonyos létrának a legalsó fokán – hogyan tud feljebb kapaszkodni? Meddig tud egyáltalán feljebb kapaszkodni? Egy adott intézményen belül – legyen az gazdasági, kulturális vagy adminisztratív jellegű – nemcsak az számít, hogy az ott dolgozó szakemberek átlagos kvalitása mekkora, hanem majdnem csak azon múlik minden, hogy az intézmény belső hierarchiája mennyire felel meg a tényleges képességek hierarchiájának. Ha a főnök szerényebb képességű, mint a helyettese, és a helyettes sem üti meg az osztályvezetők mértékét, akkor nagy baj van, és hiába bújnak meg fel nem ismert géniuszok a beosztottak között, nem lesznek belőlük még osztályvezetők sem. Az intézmény nem mutathat fel jobb teljesítményt, mint azok az emberek, akik vezetik az intézményt. Persze sehol a világon nincs mindenütt teljes összhang a rangok és a posztok hierarchiája, illetve a képességek hierarchiája között. De sajnos van okunk azt hinni, hogy a diktatórikus társadalomban az összhang hiánya, a hierarchiák diszharmóniája a túrheterogén jóval nagyobb mértékű.

Továbbá: a mindenkori elit minőségére jelentős hatást gyakorol az a körülmény is, hogy milyen feladatokat kell megoldania. Ennek iskolapéldája a termelő vagy szolgáltató vállalat. A parancsuralmi gazdaságban a vállalatnak felülről megszabott tervszámokat kell úgymond „teljesítenie” évről évre, negyedévről negyedévre. Hogy miért ennyit és nem annyit, és ebből miért ennyit, és abból miért annyit – ennek a firtatása nem a vállalat dolga. Ilyen feltételrendszerben a „jó” vállalati vezető, ha török, ha szakad – teljesíti a tervet. Ha lehet, túlteljesíti. Mindegy, hogy milyen áron, milyen eszközökkel, ténylegesen vagy manipuláció útján vagy a felső hatóság átverésével, megtévesztésével. A terv teljesül, a vezetők megkapják a prémiumot. Nem változott ez lényegi-

leg akkor sem, amikor 1968-ban Magyarországon bevezették a gazdaságirányítás reformját, az új gazdasági mechanizmust. Leegyszerűsítve az történt, hogy úgynevezett szabályozók léptek – alsóbb szinteken – a merev tervutasítások helyére. Már nem azt írták elő, hogy – mondjuk – a harmadik negyedévben 3 287 tonna acélt kell előállítani, hanem azt, hogy ezer tonna acél előállítását mekkora létszámmal és önköltséggel kell megoldani. A célkitűzés látszólag racionálisabbá vált, de a vállalat viszonya a felső hatósághoz nem változott. Most azt kellett teljesíteni, hogy kijöjjön, legalábbis papíron, ha nem is a valóságban, az előírt létszám és önköltség. És természetesen majdnem mindig kijött, mint ahogy korábban a mennyiségi tervszám is kijött, mert ettől függött a prémium és az elismerés, így volt elkerülhető a prémium csökkentése és az elmarasztalás. Kialakult a megtévesztés, a manipulálás körmondfont művésze, amivel a felső hatóság is tisztában volt, és a szabályozók állandó bonyolításával, illetve szigorításával próbálta ellensúlyozni, ami vállalati részről további manipulációs módszereket és trükköket hozott működésbe. Csodálkozhatunk azon, hogy a kiskapuk keresése és megtalálása, az erre való hajlam és különleges – ám egyúttal meddő és kártékony – tehetség az egész magyar gazdasági elit, sőt nem csak feltétlenül a gazdasági elit karakterében gyökeret vert?

Tovább megyek. Már beszéltem arról, hogy minden társadalmi elit két részből tevődik össze. Minden elitnek van belső hatalmi magja, amelynek tagjai az államhatalmat gyakorolják és képviselik. És van külső „udvara”, amely az államhatalmat körülveszi, támogatja és kiszolgálja. Hadd jegyezzem itt meg, hogy az „udvar” kifejezés ebben az értelemben nem tőlem származik, hanem egy barátomtól, akit most nem szükséges megneveznem. De szerintem nagyon találó, mivel a régi századok királyi udvarai pontosan megjelenítették a belső és külső elit egymáshoz való viszonyát, legalábbis, ami a modern diktatórikus társadalmakat illeti. A kétféle elit létrejötte minden társadalmi rendszerre jellemző, és ez valószínűleg a jövőben is így lesz, mert funkcionálisan nagyon nehéz elképzelni, hogy másként is lehetséges. Szükségszerű az is, hogy a belső hatalmi maghoz jóval kevesebb ember tartozik, mint a külső udvarhoz. Ha viszont e két embercsoport egymáshoz való viszonyát, valamint a vezetettek tömegeihez való viszonyát vesszük szemügyre, döntő a különbség a szabad és a diktatórikus társadalmak között.

Szabad társadalmakban, tehát ott, ahol érvényesülnek az emberi szabadságjogok, ahol szabadpiaci a gazdaság, ahol pluralista parlamenti demokrácia működik, a belső mag jóval népesebb, mint a diktatúrákban. Nemcsak népesebb, hanem állandó megújuláson megy keresztül, viszonylag ru-

galmasan módosul a személyi összetétele. Minden parlamenti választás új lökést ad ennek a metamorfózisnak. A kommunista társadalmakban viszont – és nyugodtan vehetjük összehasonlítási alapul Magyarországot – a belső hatalmi mag rendkívül szűk körű és nem is kíván benépesülni. Ellenáll a megújulásnak. Csak nagyon vonakodva enged be új tagot sorai közé. A belső hatalmi mag összetétele nálunk csak egy ízben változott lényegesen: az 1956-os forradalom hatására, amikor a rákosista hatalmi garnitúrát felváltotta a kádárista hatalmi garnitúra, de ez a változás is csak egészen szűk körben, legfeljebb a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság köreiből valósult meg, és személyi átfedések még e szűk embercsoportokon belül is érvényesültek.

Szabad társadalmakban meglehetősen szabad a közlekedés a belső mag és a kiszolgáló udvar között. A belső csoport állandó utánpótlást nyer az udvar népességéből. Ez részben kényszerű – például, amikor a kormánypárt elveszt egy választást –, de önkéntes is, mert az érdekelték többnyire gyorsan felismerik, hogy érdekükben áll egy-egy kiemelkedő képességű személy befogadása soraik közé. Olykor mutatkozik ellenállás, de ez indokolt is lehet, ha például dinamikus, de szélsőségre hajló elemeknek a hatalmi magba való beáramlása a politikai egyensúlyt veszélyezteti. Továbbá: szabad társadalmakban a belső hatalmi csoportot kiszolgáló udvar is sokkal nagyobb létszámú, mint a kommunista diktatúrákban. Nem csak népesebb, hanem a belső maghoz való viszonya is más. Nem egyoldalúan alárendelt a belső mag tagjaival szemben, nem is kiszolgáltatott függvénye a szűkebb csoportnak. Képes befolyásolni a belső mag politikai, hatalmi jellegű döntéseit. Érdekcsoportokat hoz létre, amelyek képviselői nyomást tudnak gyakorolni a belső államhatalmi csoportra. Ha nagyon sikeres az effajta lobbizás, gyakran meggesik, hogy egyik-másik rámenős lobbizót néhány éven belül már magasabb poszton találjuk, a belső mag tagjai között.

Szükséges kitérnem még egy jellegzetes és fontos körülményre. A kiválasztódás és a verseny a vezetettek millióin belül is érvényesül. Ha a pontozás skálája 10-től 1-ig terjed, és a 9-es, 10-es pontozás juttat valakit az elit tagjai közé, egyáltalán nem mindegy az sem, hogy kik és mennyien nyerik el a pontokat 8 és 1 között. Ez azt jelenti, hogy szabad társadalmakban a vezetettek nagy tömegén belül is rétegződés megy végbe. Úgy is lehet mondani, hogy a verseny idézi elő a rétegződést – a rétegződés pedig tovább serkenti a versenyt. Továbbá: a legtöbb ember többnyire a legközelebbi pontszám elérésére, illetve a közvetlenül felette elhelyezkedő rétegbe való bejutásra törekszik, mert ez különbözteti meg a terméketlen álmodozást a reálisan meg-

alapozott, megvalósítható törekvésektől. Egy tanulatlan, koldusszegény ember nem milliomos professzor kíván lenni, hanem szerény keresetű tisztviselő vagy munkás, akinek valamilyen szakma van a kezében. A kispolgár a középpolgár szintjére próbál emelkedni – mert ez a legközelebbi minta, mert ez a szint számára reálisan felfogható, és ha minden jól alakul, el is érhető – a középpolgár számára viszont a nagypolgári lét látszik megvalósíthatónak. A rétegződés megléte az egyik legnagyobb hajtóerő a vezetettek tömegén belül. Ennek sikerétől függ végső soron a vezetettek tömegének minősége, és ezzel az egész társadalom minősége is.

A kommunista diktatúrákban egészen mások a viszonyok. Mindenekelőtt meglehetősen éles a választóvonal a hatalmi mag és udvara között. A belső csoport nem tűr beleszólást a hatalmi döntésekbe. Ha szerencsés esetben „demokratizálódást” hirdet meg, ez csupán azt jelenti, hogy a Politikai Bizottságon belül – vagyis egy tucat ember körében – úgy-ahogy érvényesülhet a demokrácia, vagy még jobb esetben kiterjeszti a demokráciát a Központi Bizottságra is, tehát néhány száz emberre. A diktatúra udvara teljesen alárendelt szerepre kényszerül. Tagjait nem engedik bejutni a belső csoport szűk körébe. A döntéseket nem tudja lényegesen befolyásolni, viszont köteles alkalmazkodni, felsorakozni minden belső döntés mögé. Nem csupán szolgálnia, hanem kiszolgáltatnia kell a belső hatalmi elitet. A kiszolgáltatás viszont elnyeri jutalmát. Az udvar népessége érezheti, hogy azért mégis tagja az egész társadalmi elitnek, mivel élvezheti a tagsággal járó előjogokat. Jövedelme lényegesen meghaladja a vezetettek tömegének átlagos jövedelmét, vagy számos esetben ilyen téren a belső elit tagjait is túlszárnyalhatja. Az udvar tagjai joggal érzik, hogy a társadalom élvonalába kerültek és élvezik előjogaikat. Igaz, hogy ennek a diktatórikus hatalom szolgai támogatása az ára, de nem érznek sem felelősséget, sem lelkiismeret-furdalást, hiszen az érdemi döntéseket nem ők hozzák, azokba nincs semmi beleszólásuk.

Most már persze nemcsak általánosságban beszélek a diktatúrák belső és külső elitjéről, hanem kifejezetten magyar vonatkozásban. A hosszú kádári korszak egyik, vagy talán legfontosabb jellegzetessége, hogy hatalmi udvara viszonylag benépesült, az össztlakosság nagyobb hányada jutott be a belső hatalmi erődtől környező udvarra, vagy hajlandónak mutatkozott bejutni oda, mint más kommunista diktatúrákban. Végeredményben az volt a Kádár-rezsim politikai sikerének a kulcsa, hogy megengedte az udvar benépesülését. A felajánlott íratlan kompromisszum, a sokat emlegetett „közmegegyezés” elsősorban és lényegileg erre a népességre vonatkozott.

De azért – hogy folytassam a hasonlatot – egy udvar mégis csak korlátozott területű. Benépesülhet bizonyos mértékig, de aztán többen már nem férnek el benne. Az udvart is fal veszi körül, ha alacsonyabb is, mint az, amelyet a belső erőd köré emeltek. Az udvar népessége megszorodott, de korlátozott maradt. Egyrészt az ország szegénysége, gazdasági állapota vetett gátat a túlzott benépesülésnek. Másrészt a külső elit sem tartotta kíváncsnak, hogy túl sok ember osztozkodjék az előjogokon. Végül sokan nem is óhajtottak csatlakozni a külső elithez, nem voltak hajlandók a hatalmi rezsimet sem kiszolgálni, sem támogatni.

Ami pedig a vezetettek milliót illeti, ebben a hatalmas sugarú körben alig ment végbe rétegződés. A „homogén tömeg” továbbra is jellemző maradt. Ennek megfelelően erős hajtóerő sem léphetett működésbe a vezetettek tömegén belül, és így a vezetettek átlagos minősége is a megkívánt mérték alatt maradt.

A külső elit – a benépesedett „udvar” – tagjai viszont úgy vélték, illetve valószínűleg a többségük vélte úgy, hogy ellentmondásos helyzetük tulajdonképpen ideális helyzet. Hiszen a társadalom tetején vannak, megkapják az előjogokat, viszont nem terheli őket semmilyen felelősség, mivel a döntésekből kizárják őket. Ahogy az angol nyelv mondja: *they believed to have achieved the best of two worlds*. Úgy hitték, hogy mindkét világ az övék. Meggyőzték magukat arról, hogy szolgai szerepük ellenére, vagy talán éppen azért, tulajdonképpen ők is a vezetettek tömegeihez tartoznak. Őket is elnyomja a diktatúra, őket is tilalomfák veszik körül. Végeredményben ők is szenvednek, akárcsak a milliók a társadalom alsóbb rétegeiben. Őket is megálázzák, sőt talán jobban, mint a milliókat, hiszen ők a hatalom közvetlen közelében szolgálnak.

Az effajta okoskodás nagyon ismerős az emberek történetében, a külső elitek tagjai részéről, amikor indokolni és igazolni próbálják ellentmondásos szerepüket. Ez az okoskodás alig hallható, amíg a belső elit ereje teljében van, és diadalmasan masíroz előre. De nyomban felerősödik, mielőtt a bajok felépnek, és a belső elit belép a hanyatló, majd a válságos szakaszba. Gondoljunk csak a hazai Demokratikus Ellenzék fellépésére az 1970-es évek végén, és világossá válik, miről volt szó.

Amikor a végjáték ideje elérkezik, az elit udvari népessége, csakúgy, mint a belső hatalmi elit egy része, átveszi a kezdeményezést. Konkrétan: bekövetkezik a Grósz-puccs, Kádárt és odaadó híveit eltávolítják a vezetésből, a párt „centruma” – lásd Grósz Károly és Berecz János-taktikai szövetségre lép a párt reformista szárnyával – lásd Pozsgay Imre, Horn Gyula, Nyers Re-

zső, Németh Miklós, Szűrös Mátyás. Kinyitják a belső erőd kapuját, és diálogust kezdenek az udvari népesség egyes tagjaival. Ezzel egy időben ez a népesség is nyüzsgögni kezd, számosan nagy sátrat vernek fel a külső falakon kívül, tüntetőleg, jelezvén, hogy most már mindenkit odavárnak, a vezetetteket is. Konkrétan: megalakul a Magyar Demokrata Fórum. Egy másik udvari társaság, amelynek tagjai már jóval korábban szóvá tették panaszait a belső erőd lakói ellen – elsősorban azt nehezményezvén, hogy őket nem engedték be a belső erődbe –, megalakítja Szabad Demokraták Szövetségét. Végül a belső erőd kitűzi a fehér zászlót, leeresztik a hidat, feltárják a kaput: most már mindenki bejöhet – az udvarból mindenesetre. Be is jönnek – de csak az udvarból –, és leülnek tárgyalni a belső erőd megmaradt képviselőivel. Végül létrejön a megállapodás, amibe a vezetetteknek nincs beleszólásuk. A lényege az, hogy felszámolják a belső erődöt, és azzal együtt a belső hatalmi elit is megszűnik, marad egyszerűen az „elit”, amely felöleli az udvar népességét, valamint a volt belső elit nem túlzottan kompromittált elemeit. Az utóbbiak feloszlatják a néhai belső erőd politikai szervezetét az MSZMP-t, és kihagyva a második M-et, vagyis a „Munkás” szót, létrehozzák az utódpartot, az MSZP-t. Megegyeznek abban is, hogy senkinek nem lesz semmi bántódása, a szabad és pluralista választások intézményén keresztül ezentúl a vezetetteket bevonják a döntéshozatalba – legalábbis közvetve. Mindennek jegyében pedig megindulhat a kapitalizmus építése. Pont.

Ezt nevezték rendszerváltozásnak, vagy – pontosabban – rendszerváltásnak. Amit még kiegészített egy nagyon lényeges mozzanat, az úgynevezett privatizáció. Persze nem akármilyen privatizáció. Különösen az MSZP tekintette elengedhetetlennek, hogy a diktatúrából átöröklött vállalatvezető gárda, amelyet a diktatúra hozott létre, amely a külső elit részeként a belső elit parancsait követve működött, az új rendszerben is rendelkezék a termelési eszközök lehető legnagyobb hányadával, ezúttal mint tőkés tulajdonos. Ez a társaság meg volt győződve arról, hogy a termelési eszközök birtoklásán múlik a hatalom – elvégre ők a marxizmus emlőin nőttek fel, és továbbra is ezt a hitet vallották. Végeredményben a vállaltvezetői gárda rendelkezett a helyzet adta minden előnnyel, hogy saját vagyon nélkül is tőkés tulajdonossá váljon. Erre a gátlástalanul keresett és megtalált kiskapuk nyújtottak lehetőséget – és ebben ennek a gárdának rendkívüli gyakorlata volt. A siker elérése megkívánta azt is, hogy az államhatalom ne gátolja, sőt elősegítse ezeket a manővereket, például ne lanszírozzon olyan átfogó programokat, lakossági részvénykibocsátást vagy versenypályázatok kiírását válla-

lati vagyonok hasznosítására, amelyek akadályozhatják e manőverek lebonyolítását. A Horn-kormány, amikor 1994-ben átvette a gyeplőt, aktívan támogatja ezt a folyamatot, de jellemző, hogy a korábbi MDF vezette kormány sem tett semmit, hogy megfékezze.

Az új tulajdonosi réteg zöme tehát ugyanúgy verseny és természetes kiválasztódás nélkül jött létre, mint annak idején a kommunista korszak elitje. Az eredmény sem lehetett más: Magyarországon a rendszerváltozás után is viszonylag gyenge minőségű elit maradt a gazdasági élet parancsnoki posztjain. Olyan elit, amely a maga egészében kudarcot vallott, mert a fogalom eredeti értelmében egyáltalán nem bizonyult elitnek. Sem üzleti, sem erkölcsi vonatkozásban. Túlságosan sokan voltak tagjai között azok, akik a szabadpiac működésének ismerete nélkül léptek az új pályára, akik nem voltak képesek helytállni egy valódi verseny feltételei között, akik több ügyességet tanúsítottak politikai patrónusok biztosításában, korrupciós alkalmak megragadásában, ügyfelek és partnerek átverésében, mint jól kalkulált kockázatok vállalásában és üzleti lehetőségek teljes kiaknázásában. Sajnos, még azt sem lehet állítani, hogy ezen sajátos privatizáció során – amelyet jogosan „nómenklatúra-privatizálásnak” nevezhetünk – túlnyomórészt az MSZMP reformokra hajló gárdája jutott volna új tulajdonosként a termelési eszközök birtokába. Ellenkezőleg: a kommunista korszak vállalatvezetőinek nagy többsége, vagyis a tulajdonhoz juttatottak nagy többsége olyan emberekből került ki, akik korábbi pályájuk során elsősorban a politikai vezetésben helyet foglaló patrónusok támogatásának és ókonzervatív magatartásuknak köszönheték a sikereket és az elismerést.

Mi történt tehát huszonegy-huszonkét évvel ezelőtt? Csak annyi, hogy megváltozott a rendszer, de helyén maradt a régi elit? Szerencsére nemcsak erről van szó, hanem jóval többről. A rendszer valóban gyökeresen átalakult: az ország visszanyerte függetlenségét, nemzeti szuverénitását, olyan jogállam lett, ahol érvényesülnek az alapvető emberi szabadságjogok, ahol, ha tökéletlenül is, de szabadpiaci gazdálkodás működik, amely minden pozitív és negatív következménnyel része a világpiacnak, nem pedig életképtelen, kiszáradásra ítélt zárvány egy átalakuló világ gazdaság kellős közepén. Politikai téren is gyökeres a fordulat, a diktatúrát felváltotta a pártok pluralizmusára épülő parlamentáris demokrácia. Csak gyűlölettől teljesen elvakult emberek tagadhatják ennek a hatalmas változásnak a pozitív jelentőségét.

És mi van a régi uralkodó réteggel, a régi elittel? Valóban, huszonkét évvel ezelőtt joggal mondhattuk azt, hogy lényegében a helyén maradt, de

nyomban kezdetét vette egy eróziós és átalakulási folyamat az elit összetételében. Mindenekelőtt már nem beszélhetünk magas falakkal körülbástyázott, feltételeket diktáló, belső hatalmi elitről, legalábbis abban az értelemben, ahogy a diktatúrában létezett. Most is működik az államhatalmi funkciókat ellátó elit, most is görcsösen védi pozícióit, de a falak sokkal alacsonyabbak, a behatolás nemcsak könnyebb, hanem elkerülhetetlen is, mivel a mai feltételek között jóval nagyobb létszámú belső elitre van szükség. Továbbá: a legkompromittáltabb elemek kikerültek ebből a körből. Lehet, hogy büntetlenül, ami joggal sértheti igazságérzetünket, de a hatalmukat elvesztették. Megindult a lecserélődési folyamat. Visszatérnek jómódú vagy sikeres és képzett emigránsok, akik csatlakoznak a külső elit táborához; kiemelkednek a gazdasági életből vállalkozók, akik kiállták a verseny legnehezebb próbáit, és ehhez nem volt szükségük sem korrupcióra, sem pártfogóra – ők is az elit tagjai közé kerülnek, mint ahogy sokan mások is, akik más területeken nyújtanak kiemelkedő teljesítményt. És természetesen az élet alapvető törvénye is érvényesül: az emberek megöregednek, meghalnak, és helyükre lép a fiatalabb nemzedék. Lehet, hogy az egykori ávós tiszt fia vagy unokája is helyet kap az átalakuló új elit tagjai között, az is lehet, hogy apja vagy nagyapja nélkül ez nem sikerülhetett volna neki – de ő mégsem azonos azzal az ávós tiszttel, ő már másik ember. Talán nagyon is különböző ember. Nem utolsósorban lassú, fokozatos rétegződés is kezdett formát ölteni a vezetettek tömegén belül. Igenis, ma már felismerhető és megkülönböztethető a magyar kispolgár és nagypolgár, még akkor is, ha az utóbbi kategória még csekély létszámú, s akkor is, ha a kategóriák közötti határok még elmosódtak. De meggyőződésem, hogy huszonkét évvel a rendszerváltozás után már ostoba demagógia arra hivatkozni, hogy a hazai társadalom egyszerűen csak gazdagokból és szegényekből áll, és áthidalhatatlan szakadék tátong e két véglet között. Erre csak olyan politikusok és informálók hivatkoznak, akik jobb esetben tájékozatlanok, és a kommunista korból átöröklött szóhasználat maradt meg bennük, rosszabb esetben pedig rosszindulatúan és felelőtlenül valótlanosságot állítanak. Van ma Magyarországon gazdag is, szegény is, de ezek kisebbségek, és nem szakadék tátong, hanem a társadalom többsége helyezkedik el e két kisebbség között. Nagy többség, amely se nem gazdag, se nem szegény, és amely megoszlik, aszerint, hogy mekkora távolság választja el ettől a két végtől.

Ne feledjük: ez a megállíthatatlan folyamat immár huszonkét éve tart. Vajon hol tart ma? Erre a kérdésre lehetetlen pontos választ kapni, mert tudo-

másom szerint erről soha nem készült sem szociológiai felmérés, sem közvélemény-kutatás; és ha készült volna, valószínűleg az sem lenne megbízható. A spanyol példa, miszerint körülbelül huszonöt évet vett igénybe a negyven évig tartó Franco-diktatúra elitjének lecserélődése, legalábbis az elit zömének leváltása, már bizonyos kiindulópont lehet az előbbi kérdés megválaszolásához. Továbbá, érdemes figyelembe venni, hogy azok, akik 1980 után születtek, tehát a rendszerváltáskor csak tízéves gyermekek voltak, már teljesen a poszt-kommunista korszak generációját képviselik. Azok pedig, akik ma negyven évesek, már egész eddigi felnőtt korukat a rendszerváltást követő időszakban éltek meg. Ebből arra következtethetünk, hogy a kommunizmus során létrejött elit derékhada körülbelül a jelenlegi években hullik ki az idő és a változás könyörtelen rostáján.

Kétségtelen, hogy az effajta számítások formai, számszerű és leegyszerűsített. De megerősíteni látszik az előbbi következtetést egy teljesen más megfigyelés, amely egyáltalán nem formai vagy számszerű: a magyar társadalom felzaklatott, konvulziós állapota. Az emberek elégedetlenek a helyzetükkel, az életükkel és azokkal, akik vezetik őket. Ennek mindig van valami konkrét oka is, amire rá lehet mutatni: az elburjánzó korrupció, a magas munkanélküliség, az adósságválság vagy a devizahitelek gyötrelme. De érezni lehet, hogy a konkrét panaszok mögött jelentkezik egy általános jellegű, meg nem határozható nyugtalanság is. A vezetettek tömegeinek politikai állásfoglalása szertelen és gyorsan változik. Nem lehet például normálisnak tekinteni, hogy egyetlen párt a választásokon a mandátumok több mint kétharmadát megszerzi, hogy a baloldali utódpart támogatóinak tetemes hányada egyből átvágódik a szélsőjobboldalra, és azt sem, hogy alig másfél évvel a Fidesz elképesztő méretű győzelme után a közvélemény aránytalanul nagy része egyik politikai pártot sem támogatja. Ezek a vajúdas tünetei; az emberek szemlátomást torkig vannak a pártokkal, a politikusokkal, az egész magyarországi elittel. A pártok magatartása is a túlzás, a szélsőség, a szertelenség jeleit mutatja. Mindez együtt szerintem azt sejteti, hogy egy politikai elit derékhada belátható időn belül távozni fog a színről, és a vezetettek milói szeretnék siettetni ezt a folyamatot.

Mielőtt ez bekövetkezik, szükséges világosan látni két körülményt, illetve szükséges eloszlatni néhány illúziót. Az egyik az, hogy ez a történelmi folyamat, a régi elit távozása és az új elit kialakulása, a politikai pártok választóvonalai mentén megy végbe. Meggyőződésem, hogy ez nem így van, egyszerűen azért, mert Magyarországon ma még minden politikai párt megha-

sonlott, kettős arculatú, mindegyik felöleli a régi és az új elit elemeit és küzdelmeit. Bizonyos fokig mindegyik politikai párt utódpart. Nem csak az MSZP. A Bajnai-féle csoportosulás is az, Gyurcsány új partja is az, az LMP is az, a Jobbik is az, és a Fidesz is az. Az utódpart bélyeget kisebb-nagyobb mértékben valamennyi párt kénytelen hordozni.

Mielőtt továbbmegyek, meg is határozhatom, hogy mit tekintek utódpartnak. Utódpart szerintem minden politikai párt, amely kisebb-nagyobb mértékben, de elkerülhetetlenül hordozza önmagában, főleg vezetőiben, de még tagságában is a hosszú kommunista korszak örökségét. Hordozza azokban a tettekben, megalkuvásokban, szolgálatokban, kijelentésekben, amelyekért felelősséget kell vállalnia, sőt hordozza azokban a beidegzettségekben, ösztönös reakciókban, reflexekben is, amelyeket eddig még nem tudott kivetni magából. A jogutódlás, a közvetlen folytonosság nyilvánvaló volta természetesen könnyen megkülönböztethet egy bizonyos pártot a többitől. De szerintem nem lényegi a különbség. Az utódpart bélyeget valamennyi politikai szervezet magán hordozza, legfeljebb az egyiken világosan látszik a bélyeg, a másikon halványabban. Kényelmes arra hivatkozni, hogy egyedül az MSZP képviseli a kommunista, a diktatórikus örökséget, és mindazt, ami a régi elitből velünk maradt. Kétségtelen, hogy ez az örökség az MSZP-tagság és -vezetőség személyi összetételében könnyebben kimutatható és felismerhető, mint más pártokban. Például az idős emberek körében feltűnően és következetesen nagyfokú az MSZP támogatottsága – és ez a helyzet szerte Kelet-Európában; úgy szólván mindenütt a közvetlen jogutód pártba veti utolsó reményeit és illúzióit a szocializmus építésében, a belső rezsim támogatásában megőszült nemzedék nem jelentéktelen hányada. Mindez igaz, de azért ne áltassuk magunkat. Gondoljunk a két „rendszerváltó” pártra, az MDF-re és az SZDSZ-re. Ezek talán nem voltak utódpartok? Például a Szabad Demokraták Szövetsége, a hajdani „udvari” elit jellegzetes gyülekezete, azok az emberek, akik a rendszerváltáskor egy rögtönzött antikommunista ripacsjáték után visszatértek a felismerhető, egyértelmű utódparttal való szoros együttműködéshez és még politikai öngyilkosság árán is kitartottak mellette. Ez bizony utódpart volt a javából, s amikor végül eltűnt a süllyesztőben, szerencsére magával vitte a kommunista korszak külső elitjének jelentős részét is.

A másik illúzió abban áll, hogy csupán el kell távolítani a mai politikai elitből mindenkit, aki valamilyen módon kapcsolatban hozható a kommunista diktatúra közvetlen szolgálatával – és az elitváltás ezzel máris teljes befejezést nyert. A dolog ebben a vonatkozásban sem ilyen egyszerű. A kommu-

nista diktatúra négy évtizede, illetve ezeknek az évtizedeknek az elitje elferdült értékeket, fogalmakat, magatartásformákat, torz reakciókat és beidegződéseket is örökségül hagyott ránk, úgyszólván valamennyiünkre. Részben talán azokra is, akik a rendszerváltozás után jöttek a világra. Sőt még azokra is, akik egyértelműen elítélik a kommunista rendszert. A régi elit ilyen reflexekben talán még akkor is velünk maradhat, amikor már valamennyi tagja alulról szagolja az ibolyát.

Magamon kezdem. Ötven évig éltem nyugati emigrációban, és csupán tizenhárom évig voltam a kommunista diktatúra alattvalója. Fél évszázadot töltöttem toleráns, szabad társadalmakban – szám szerint három, egyéb tekintetben nagyon különböző társadalomban –, és ez sem bizonyult elégnak ahhoz, hogy teljesen megszabaduljak minden előítéllettől, torz reakciótól, hamis reflexről, amit annak a tizenhárom évnek köszönhetek. Csak egy példa: máig megmaradt bennem a gyűlölet nemcsak a kommunizmussal, hanem a kommunistákkal szemben is. Hiába ismétlem magamnak, hogy régen befellegzett nekik, hogy nem árthatnak többé sem nekem, se másnak, hiába próbálom a szenvedélyes haragot pusztá elvetéssé, vagy lenéző megvetéssé szelídíteni, eddig nem egészen sikerült. Leginkább azért gyűlölöm őket, mert a gyűlöletet is tőlük tanultam.

Kiindulok tehát a mérhetetlen gyűlölködésből, amely már jó ideje áthatja és mérgezi a magyar közéletet. Kormány és ellenzék csak egy dologban ért egyet, miszerint a másik oldal nem ellenfél, még csak nem is rivális, hanem halálos ellenség, amellyel dialógust nem lehet és nem is szabad folytatni. A másik oldal teljesen képtelen egyetlen helyes lépést megtenni, vagy egyetlen helyes kijelentést megfogalmazni. Bármit is tesz vagy bármit is mond az egyik oldal, a másik szerint nem üti meg a legegyszerűbb gyakorlati vagy erkölcsi mércét sem. Ha hinni lehet bármelyik oldalnak, a másik oldal minden erkölcsi gátlást nélkülöző idióták gyülekezete. Vajon mi van akkor, ha netán mindkét oldalnak hinni lehet? Ezek az emberek elvakultságukban nem veszik észre, hogy az ilyen kritika teljesen hiteltelenné válik.

A kommunizmus – a gyűlölet ideológiája. Amikor a mai politikai vezetők ezt a megszállott gyűlöletet hirdetik, feltárják, hogy hol tanulták mindezt, és hogy kiktől tanulták mindezt. Emlékezzünk a „békeharagra”, amelynek során „népünk lefogja az imperialista háborús uszítók kezét”, vagy „levágja a tőkés pénzvilág ragadozó polipcsápjait”? Amikor a Fidesz-kormány „gazdasági szabadságharcot” hirdet a „globális pénztőke” gonosz támadásaival szemben, nincs tudatában, hogy ezeket a frázisokat csekély változtatásokkal a Rákosi-

és a Kádár-korszak propagandaszótárából kölcsönözte. Vagy amikor egy politikus a parlamentben felteszi a demagóg kérdést: „Kinek jó ez az intézkedés, a szegényeknek vagy a gazdagoknak?” Vagy valahányszor valami kellemetlen dolog történik, például meggyengül a forint árfolyama az euróval szemben, hogy egy időszerű példát idézzek, máris halljuk a veszedelmesen ismerős magyarázatot, miszerint mindezt valutaüzérek, tőkés spekulánsok és síberek körmonfont manőverei idézik elő. Nem hallottuk már, valamikor régen, ugyanezt a szöveget?

* * *

Be kell látnom, hogy az utolsó kérdés pontatlan. A mai társadalom többsége ugyanis – szerencsére – nem hallhatta valamikor régen ezt a szöveget. Jőmagam viszont ahhoz a kisebbséghez tartozom, amelyik még hallhatta.

Felidézek egy epizódot az 1950-es évek elejéről. A Körúton belül hosszú sor formálódott egy üzet előtt. Megkérdeztem az egyik sorban állót, hogy mit lehet kapni. „Azt mondják, férficipőket hoztak” – válaszolta. Amikor a sor már vagy ötven méteresre nőtt, egy robosztus asszony hisztérikusan rikácsolni kezdett: „Ezt szervezik! Egészen biztosan szervezik! Hívni kell a rendőrséget! – A sor gyorsan oszladozni kezdett.

Nem mondom tovább. Tudjuk, hogy a múlt öröksége, a régi elit öröksége bennünk is tovább él. A tanulság csak az lehet, itt az ideje, hogy sietessük az elitváltást. Sietessük, többek között önmagunkban is. Az elitváltás nem csupán emberek lecserélése vezető posztokon. A reflexek, beidegződések, torz logikák, hamis értékek leváltására is szükség van az emberek fejében. Olykor még a rossz gesztusoktól is üdvös lenne megszabadulni.

Az idősek, de valóban csak az idősek, talán felidézik a Rákosi-féle idők-ből az ütemes vastapsot. Alexander Szolzsenyicin egyik könyvében külön megemlékezett róla. Amikor egy kongresszus végén vagy egy termelési értekezlet lezárta mindenki felállt és tapsolni kezdett. De nem akárhogyan. A sok ezer tenyér azonos, monoton ritmust követve egy időben dörrent össze. Egyszer, kétszer, ötször, tízszer, ki tudja hányszor. Nem akart vége szakadni, mert senki sem merte abbahagyni.

Én ötven évig nem hallottam ezt a szörnyű hangot. A világon mindenütt, ahol nem volt kommunizmus, az emberek egészen másképp tapsolnak. Mint gyermekkoromból fel tudom idézni, másképp tapsoltak nálunk is. Valahogy mindenki a maga módján verte össze a tenyerét, de a taps mégis az egész közönség együttes, spontán tetszésnyilvánítását fejezte ki.

Nos, a minap egy operai előadás végén ismét hallottam az ütemes vastapsot. A művészek kijöttek a függöny elé, és felhangzott a taps. Először teljesen normális, lelkes és viharos, amilyen a világon mindenütt felhangzik, ha sok embernek valami nagyon tetszik: az individuális, egyéni tapsok összessége. De aztán egy láthatatlan karmester intésére feldörrent az ismerős, baljóslatú hang, megérkezett a vastaps. A nézőtérben talán minden századik ember emlékezett rá, hogy mi ennek a hangnak az eredete. A közönség csupán a tetszését kívánta kinyilvánítani. De azért mindenki remekbe csinálta az ütemes vastapsot. Ötször, tízszer, számtalanszor. Próbáltam a vastaps ellen, a tömeges ütemből kitörve összeverni a tenyeremet, de nem nagyon sikerült. Hallgattam, furcsa szégyent éreztem, és a hátgerincemen egy kicsit futkározott a hideg.

Egy záró észrevétel: rövidesen nyolcvankilenc éve lesz annak az emlékeztetes beszédnek, amelyet Sztálin tartott Lenin temetésén. Annak idején számtalanszor idézték már a kommunisták egyes kitételeit, olyan kommunisták is, akik elítélték Sztálin tömeggyilkosi hajlamait. Az egyik leggyakrabban idézett kitétel így hangzott:

„Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk. Különös anyagból vagyunk mi gyúrva...”

Eddig az idézet. A nietzschei Supermensch bolsevik megfogalmazásának is tekinthetjük. Nos, a történelem már meghozta ítéletét. A „különös anyag” meglehetősen silány anyagnak bizonyult. Silány anyagból készült gárda pedig nemigen válogathat ki olyan „elitet”, amelynek az átlagos anyaga jobb minőségű, mint az övé. Ami még a magyarországi tetőn maradt belőlük, söpörjük le minél előbb. Ideje befejezni az elitváltást.

(2012)

TARTALOM

ELŐSZÓ HELYETT	5
GAZDASÁGI VÁLSÁG? POLITIKAI VÁLSÁG? (1984)	7
KOMMENTÁROK (1984 – 1992).....	27
1. A normandiai partraszállás negyvenedik évfordulója (1984. június 6.)	27
2. A Hetek csúcstalálkozóinak eddig tapasztalatai (1984. június 7.)	29
3. Összeült a KGST moszkvai csúcsértekezlete (1984. június 12.).....	31
4. A magyar „image” Nyugaton (1984. június 18.).....	33
5. A Közös Piac kormányfői találkozója Fontainebleau-ban (1984. június 25.)	35
6. A másfélmillió „halmozottan hátrányos helyzetű” ember országa (1984. június 19.)	37
7. A német sztrájkok kimenetele (1984. július 7.)	38
8. Miért emelik az árakat Magyarországon? (1984. július 13.)	40
9. Miért erőlteti a rezsím még mindig a munkaversenyt? (1984. július 28.)	42
10. A vállalati munkaközösségekről (1984. aug. 3.)	44
11. A népesedési probléma Magyarországon (1984. aug. 15.)	46
12. Reagan elnök gazdaságpolitikájának eddigi mérlege (1984. aug. 28.)	48
13. Újabb hatalmas német bankkölcsön a Szovjetuniónak (1984. szept. 20.)	50
14. Az állam gazdasági felelősséget kínál – jogok nélkül (1984. szept. 29.)	52
15. Távlati tervek – a Szovjetunió szekeréhez kötve (1984. nov. 12.)	54
16. A magyar reálberek tíz éve tartó süllyedése (1984. dec. 20.).....	56

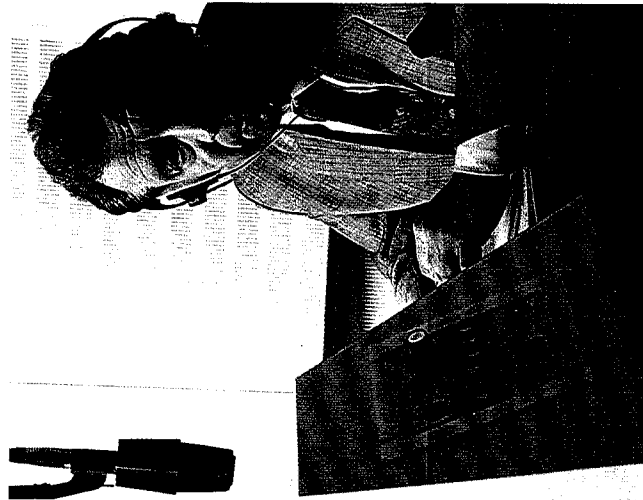
17. A szubvenciók Janus-arca (1984. dec. 28.)	58
18. Rendőri intézkedések bevezetése a hazai munkaerőpiacon (1984. dec. 30.)	60
19. A toruńi per (1985. jan. 11.)	62
20. Konzervatív hullám Franciaországban – a szocialista kormány vezényletével (1985. jan. 30.)	64
21. Mi lett a „harmadik világ”-ból – harminc évvel a bandungi értekezlet után? (1985. ápr. 23.)	66
22. Gorbacsov gazdasági programja – reform helyett deklaratív nekirugaszkodás (1985. ápr. 25.)	68
23. A hóhérok sorsa a Szovjetunióban (1985. május 29.)	70
24. Választási „reform” Magyarországon (1985. június 7.)	72
25. A hazai bankrendszerrel. A Magyar Nemzeti Bank kulcsszerepe (1985. aug. 9.)	74
26. A szocializmus vívmányai és azok fokozatos leépítése (1985. szept. 6.)	76
27. Gorbacsov tizenöt éves távlati programja (1985. október 16.)	78
28. A Szovjetunió az ezredfordulón (1985. október 29.)	80
29. A KGST tizenöt éves műszaki fejlesztési terve (1985. dec. 17.)	82
30. A hatodik öt éves terv siralmas mérlege (1986. febr. 1.)	84
31. Gorbacsov illúziói (1986. márc. 4.)	85
32. Negyven évvel ezelőtt zárult le a nagy magyar infláció (1986. aug. 1.)	87
33. Ötmilliárd ember él a Földön (1987. jan. 20.)	89
34. Miért nemzeti ünnep a szovjet hódítás befejezésének napja? (1987. ápr. 4.)	91
35. Kádár János hetvenöt éves (1987. május 5.)	93
36. Megemlékezés a magyar forradalom évfordulóján (1987. okt. 23.)	95
37. Néhány gondolat a szovjet hatalomátvétel hetvenedik évfordulóján (1987. nov. 7.)	97
38. Újévi kilátások (1988. jan. 2.)	99
39. Az új útlevélrendelettről és az utazás „alapvető jogáról” (1987. dec. 28.)	101

40. Peresztrojka és glasznoszty – Gorbacsov három évének mérlege (1988. márc. 3.)	102
41. A kádárizmus vége (1988. május 21.)	104
42. Kérdések a szovjet pártkonferencia után (1988. július 2.)	106
43. Az MSZMP Központi Bizottságának ülése (1988. július 14.)	108
44. Ismét ülést tart az MSZMP Központi Bizottsága (1988. nov. 2.)	109
45. Pozsgay Imre kétségbe vonja a párt vezető szerepét (1989. jan. 5.)	110
46. Pozsgay elismeri, hogy 1956-ban „népfölkelés” volt Magyarországon (1989. jan. 28.)	112
47. Grósz Károly nyilatkozata Pozsgay bejelentéséről (1989. jan. 31.)	114
48. Az MSZMP Központi Bizottságának ülése (1989. febr. 13.)	116
49. Ahogy Grósz Károly, illetve Pozsgay Imre a többpártrendszert elképzelik (1989. febr. 17.)	117
50. Gorbacsov áldását adta a magyar reformokra (1989. március 4.)	119
51. Horn Gyula szerint ma már minden európai kommunista párt támogatja a többpártrendszert (1989. május 10.)	120
52. A pekingi Mennyei Béke terén végrehajtott tömeggyilkosság (1989. június 5.)	122
53. Munkásörök a határon (1989. augusztus 26.)	123
54. A parlament még mindig Fejbólintó Jánosok gyülekezete (1989. szeptember 29.)	125
55. Meghalt az MSZMP – éljen az MSZP! (1989. október 8.)	127
56. Valóban végleg győzött a magyar forradalom? (1989. október 23.)	128
57. A spanyol példa – és a különbségek (1989. november 8.)	130
58. Kelet-Európa forradalmi átalakulása és Magyarország szerepe ebben a folyamatban (1989. november 10.)	132
59. Néhány gondolat a népszavazás előtt (1989. november 24.)	133
60. 1989 – a csodák éve (1989. december 27.)	135
61. Svédország menedékkjogot kínál a Securitate tagjainak (1989. december 29.)	136

62. Németh Miklós kormányának tragikuma, hogy végzetes születési hibával jött a világra (1990. január 22.)	138
63. Az alkalmatlanok távozzanak a gazdaság parancsnoki posztjairól (1990. február 2.)	140
64. A lelépő hatalom szerénytelensége (1990. február 16.)	141
65–70. Választások előtt. Budapesti levél az elmúlt hétről I–VI. (1990. január 23. – február 28.)	143
71. A Kádár-korszak parlamentje közvetlenül a feloszlása előtt önkényesen módosította az alkotmányt (1990. március 2.)	160
72. Választások után (1990. április 11.)	162
73. Cenzúráz-e a Szabad Európa Rádió? (1990. április 23.)	165
74. A budapesti tőzsde megnyitása (1990. június 20.)	167
75. A privatizáció dilemmái és problémái (1990. július 9.)	169
76. Összehangolt aggodalom-hullám (1990. július 29.)	171
77. Mi történik, ha a kormány csökkenti az árakat? (1990. augusztus 24.)	173
78. Az MSZP vagyonszámolatásáról (1990. szeptember 26.)	174
79. A társadalombiztosítás csődbe jutott rendszere (1990. október 22.)	176
80. Hol tartanánk ma, ha 1956-ban győz a forradalom? (1990. október 24.)	178
81. Pozsgay kilépett az MSZP-ből (1990. november 8.)	179
82. Nyugtalanító kérdések a taxisblokádnál (1990. november 12.)	181
83. Szovjet páncélosok Vilniusban (1991. január 17.)	182
84. A litvániai események és Gorbacsov kettős arca (1991. január 17.)	184
85. Az öbölháború – sztálinista szemszögből (1991. január 18.)	186
86. Egy szabadúszó riportja Schleswig-Holsteinből (1992. április 19.)	187
KALANDOZÁS A FASIZMUS KÖRÜL (2009)	191
ELITVÁLTÁS (2012)	217

BÜKY BARNA 1934-ben született Budapesten. A pesti bencés gimnázium diákja volt az 1948-as államosításig. Szülővárosában végezte egyetemi tanulmányait is; a Számviteli Főiskolán és a Közgazdasági Egyetemen szerzett diplomát, majd az építőiparban dolgozott, mint vállalati közgazdász. 1961-ben hagyta el Magyarországot. Angliában telepedett le, ahol szintén az építőiparban helyezkedett el, mint vállalati közgazdász és versenypályázatok készítője. 1964-től Münchenben élt, a Szabad Európa Rádió magyar osztályának szerkesztője, 1987–1989 között főszerkesztő-helyettese volt. Cikkei, beszámolói a magyar emigráció sajtójában és több nyugati lapban, folyóiratban jelentek meg. Nyolc évig – 1969 és 1977 között – rendszeres külső munkatársa volt a nagy tekintélyű brit politikai-gazdasági folyóiratnak, az Economistnak. A Szabad Európa Rádió hallgatói Vadász János néven ismerhették; műsoraiban, kommentárjaiban rendszeresen foglalkozott a magyar gazdasági élettel és a világgazdaság eseményeivel. 2011-től újból Magyarországon él. *Visszapillantás a hidegháborúra* című könyve 2001-ben jelent meg (a könyv átdolgozott, bővített kiadása *Looking Back at the Cold War* címmel 2005-ben Londonban látott napvilágot).

OT, 40

A Szabad Európa Rádió 1950-ben jött létre az Amerikai Egyesült Államok kezdeményezésére és anyagi támogatásával. Rádió több mint négy évtizedig, a hidegháború egész idő-
akában sugározta műsorait a vasfüggöny mögött élő, füg-
getlenségüktől és szabadságjogaiktól megfosztott európai tár-
dalmak számára. A Szabad Európa Rádió magyar osztálya
intén több mint negyven évig, 1951 és 1993 között műkö-
ött, megszakítás nélkül, minden nap tizenkilenc órán ke-
sztyül tájékoztatta a magyar társadalmat, és ezzel megtörte
communita diktatúra tájékoztatási monopóliumát. A Rádió
ékhelye Münchenben volt, adótornyait Portugáliában állí-
tták fel. Szerkesztőségeket tartott fenn a nagyobb nyugat-eu-
pai fővárosokban, illetve New Yorkban és Washingtonban, és
külső munkatársak kiterjedt hálózatát foglalkoztatta szerte
világban. A Szabad Európa Rádió és a szintén Münchenben
űködő Szabadság Rádió – amely a Szovjetunió népeit tájé-
koztatta – együttesen 23 nyelven sugározta műsorait.

endszerváltástól az elitváltásig

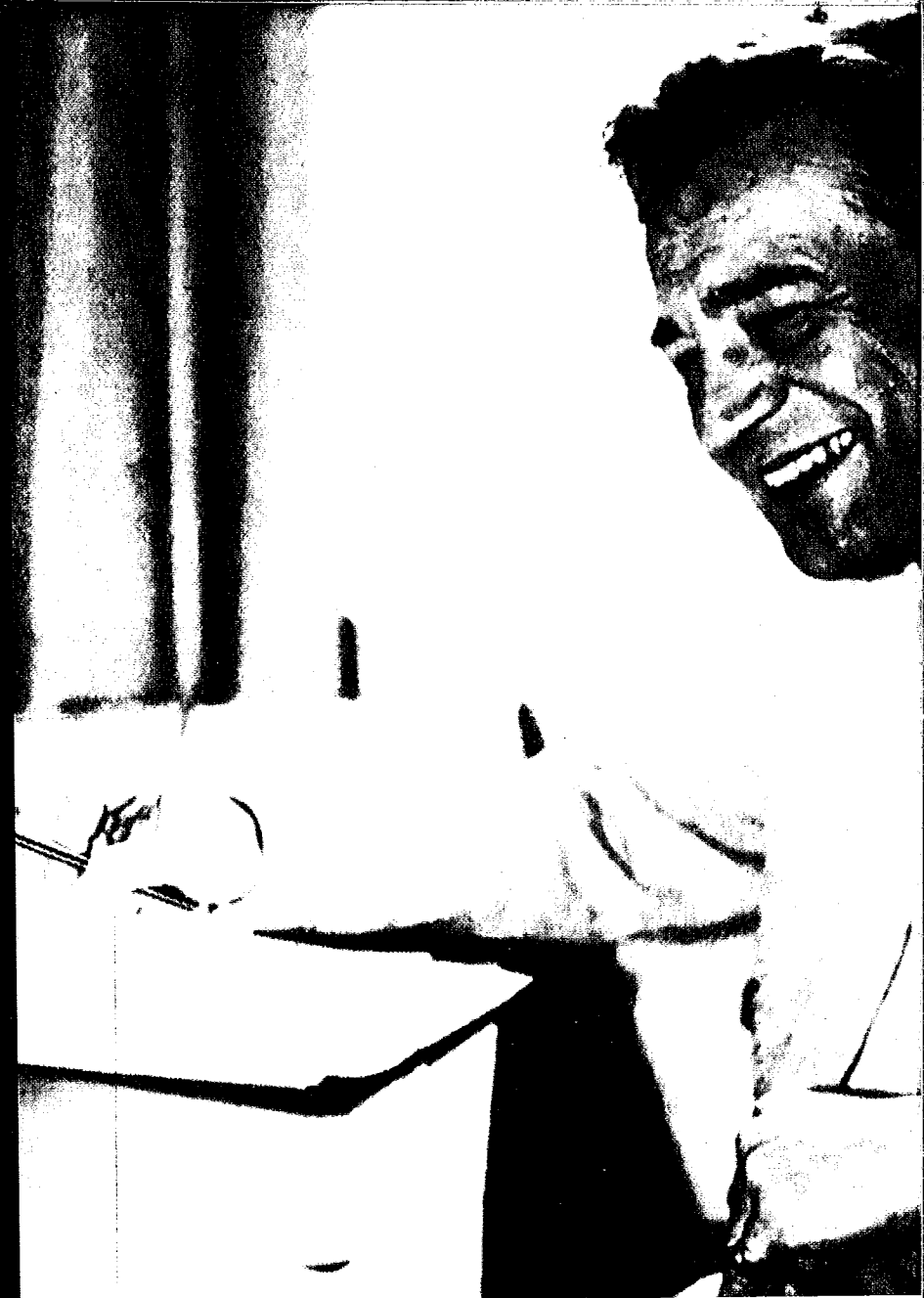
B Ü K Y B A R N A

X 201047

TARS.ELM.

GY.

B Ü K Y B A R N A

A rendszerváltástól az elitváltásig

A Szabad Európa mikrofonja előtt